

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET

PRESZTÍZSHARCOK MOSZKVÁÉRT – 1941
EGYHÁZAK A DIKTATÚRÁBAN
KELETI ŐSEINK KLASSZIKUS ZENÉJE

2023
•
III.

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI

SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET

A MEGYE ÖNKORMÁNYZATÁNAK FOLYÓIRATA

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT

58. ÉVFOLYAM, 2023. III. SZÁM

E számunk megjelenését támogatja:
a Nemzeti Kulturális Alap,
Nyíregyháza Megyei Jogú Város Önkormányzata

Nemzeti
Kulturális
Alap

Főszerkesztő:

Karádi Zsolt

Szerkesztőség:

Antal Balázs, Babosi László, Béres Tamás, Drabancz Róbert, Marik Sándor

Nyomdai előkészítés, tördelés:

Tatár Róbert, Nyíregyháza

Kiadja:

Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, Nyíregyháza, Szabadság tér 2.

Felelős kiadó:

Tomasovszki Anita igazgató

A szerkesztőség címe: Nyíregyháza, Szabadság tér 2.

Levélcím: 4401 Nyíregyháza, Pf. 23. Telefon: (42) 598-888, fax: 404-107

E-mail: szabolcsi.szemle@gmail.com

<http://mzsk.hu/szemle>

ISSN: 1216-092X

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág.

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap ügyfélszolgálati irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál.

Évi előfizetési díj 3000 Ft.

Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni a Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle nevet!

A folyóirat Nyíregyházán megvásárolható

a Móricz Zsigmond Megyei és a Városi Könyvtárban,
Budapesten az Írók Boltjában, VI. kerület Andrássy út 45.

Nyomda: IMI Print Kft., Nyíregyháza

Tartalom

TÖRTÉNELEM

RESZLER GÁBOR

Presztízsharcok a keleti fronton 1941 nyarán 3

SZABÓ CSABA

Magyar hitvallók a XX. században
Különös tekintettel a római és görögkatolikus
püspökökre a máramarosszigeti börtönben 21

SZEMÁN LÁSZLÓ

Sajtóvádak a görögkatolikus egyház ellen 1945–1956 között 27

TAKÁCS TIBOR

Nyírségi hittestvérek
Két nyíregyházi evangélikus lelkész megfigyelése az 1960-as évek végén 39

VÉGHSEŐ TAMÁS

Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök svájci gyógykezelése
(1957–1958) a szentszéki levéltárak forrásainak tükrében 52

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

JAKAB ATTILA – TERDIK SZILVESZTER

„...ujjonnan egész fundamentumból építetett...”
Krucsay János plébánialapítása Nyírtasson 68

ZENE

SZABÓ SÁNDOR

Keleti őseink klasszikus zenéjének nyomában 89

INTERJÚ

MARIK SÁNDOR

A dokumentumfilm ereje

Beszélgetés Simon Judit független filmalkotóval munkája szépségeiről, gyötrelmeiről, terveiről

95

SZÉPIRODALOM

ZIMONYI ZOLTÁN

Anteusz Rékason

Serfőző Simon köszöntése

108

SERFŐZŐ SIMON

Bemutatták magukat

112

Ki más

Hiányoztunk

MARIK SÁNDOR

A „majtisi író”: Végh Antal 90

114

VÉGH ANTAL

Valaki velem volt

116

KIÁLLÍTÁS

NÉMETH ERIKA

Krámli Márta és Támuly Zsuzsanna szobrászművészek kiállítása

126

SZEMLE

P. LAKATOS ILONA – PÁLL ISTVÁN

A debreceni cívis élet lexikona 1–4.

128

*

Az első borítón Támuly Zsuzsanna *Falszomszédok* (2023),
a hátsón Krámlai Márta *Idő / Teknős* (2023) műalkotása látható
Fotók: Varga Vanda

RESZLER GÁBOR

Presztízsharcok a keleti fronton 1941 nyarán

A győztes háborúk egyik sorsdöntő fordulata az ellenfél fővárosának elfoglalása.¹ A területszerzésen túl a megtámadott ország centrumának, politikai, gazdasági, közlekedési gócpontjának birtokba vétele egyértelműen a vesztes fél súlyos kudarcát jelenti. A II. világháborúban a stratégiai, katonai megfontolások mellett presztízsszempontok is kísérték a fővárosokért vívott összecsapásokat. A harcba indulóknak erkölcsi tartást és lelki erőt adott hazájuk szimbolikusan is fontos központjáért vívott küzdelem, valamint táplálta, erősítette reményüket, hogy győzelmükkel a világháború utáni újrakezdésnél jól hasznosítható politikai tőkéhez jutnak. A Szovjetunió megtámadásával Hitler mintha nem vetett volna számot ezzel a presztízsszemponttal. Bár a Barbarossa-terv egyik stratégiai támadási iránya Moszkva felé mutatott, de tábornokaival ellentétben 1941 őszéig a Führer nem a szovjet főváros ellen összpontosította támadó haderejét. Ebben a tanulmányban elsősorban arra keresem a választ, hogy a náci Németország teljhatalmú vezére milyen céloknak alárendelve határozta meg a keleti hadjárat hadműveleteit.

A Barbarossa-terv három főcsapása

Franciaország térdre kényszerítését követően Nagy-Britanniával még javában folyt a küzdelem, amikor 1940. július végén Hitler utasította a német haderő főparancsnoksága (OKW) hadműveleti osztályát és a három haderőnem parancsnokát, hogy készítsék elő a Szovjetunió elleni hadjárat tervét. Franz Halder, a szárazföldi haderő főparancsnokságának (OKH) vezérkari főnöke megbízta Erich Marcks vezérőrnagyot, hogy dolgozza ki a terv első változatát. A tehetséges vezérkari tiszt elgondolása az volt, hogy egyetlen főcsapást kell mérni a Vörös Hadsereg Romániából, Galíciából és Dél-Lengyelországból kiindulva a Donyec-medence irányában. Szét kell zúzni az Ukrajnában lévő ellenséget, és azután Kijeven át Moszkva ellen vonulni.² Marcks tervezetében tűnt fel az Arhangelszk–Asztrahán-vonal, amely az elfoglalandó területek keleti határát jelölte. Ezzel egy időben Hans von Greiffenberg és Gerhard

¹ Jelen tanulmány a II. világháború során a fővárosokért vívott küzdelmeket feldolgozó munka részlete.

² L. A. BEZIMENSKIJ: A titkos Barbarossa-dosszié. Budapest, 1975. Kárpáti Kiadó – Kossuth Könyvkiadó, 204. [BEZIMENSKIJ, 1975.]

Feyer-abend vezérkari tisztek hasonló megállapításra jutottak. Tervezetükben szintén a déli szakaszt kívánták súlypontossá tenni. Ezzel akarták a Moszkvánál álló szovjet erőket rákényszeríteni az átcsoportosításra, hogy ezt követően a német főerők Kijevtől előretörve elérhessék Moszkvát, valamint a Minszk–Szmolenszk körzetében álló szovjet hadseregeket elvágják fővárosuktól. Az 1940. július 31-én tartott újabb megbeszélésen Hitler megfogalmazta az irányelveket. Halder naplójában fennmaradt feljegyzésből tudjuk, hogy a Führer a hadjárat kezdeteként 1941 májusát jelölte meg, és a hadműveletek végrehajtására öt hónapot irányzott elő. Célként Oroszország életerejének megsemmisítését jelölte meg. Az első csapással el kellett foglalni Kijevet, elérni a Dnyepert és Odesszát. A második csapás irányult a Baltikum, Belorusszia és Moszkva ellen. Azt követően kétoldalú átkarolás északról és délről, később részhadművelettel Baku körzetének birtokba vétele.³ 1940. december 18-ára elkészült a 21. számú utasítás, azaz a Barbarossa-terv. A hadműveletek végső célja a Volga–Arhangelszk-vonal elérése, az ázsiai Oroszország „eltorlaszolása” volt. A szárazföldi támadás súlypontját a német haderő főparancsnoksága 1941. február 3-án a Pripjaty-mocsaraktól északra jelölte ki. Az Észak hadseregcsoport végső célként Leningrád és Kronstadt megszállását kapta feladatul, miközben a Közép hadseregcsoport Belorussziában előrenyomul, majd a szárnyakon az Észak hadseregcsoporttal együttműködve megsemmisíti a Baltikumban harcoló ellenséges erőket. Ezek után következhetett a Moszkva elleni támadás, az ellenség legfontosabb közlekedési és hadiipari központjának elfoglalása. „A Pripjaty-mocsaraktól északra és délre vívott csaták befejezése után az üldözés során törekedni kell: délen a hadigazdasági szempontból fontos Donyec-medence idejében való elfoglalására; északon Moszkva gyors elérésére. Ennek a városnak az elfoglalása politikai és gazdasági szempontból döntő sikert jelent, amellet ezáltal esik a legfontosabb vasúti csomópont” – állt a tervezetben.⁴ A német vezérkar továbbra is elengedhetetlennek ítélte a Moszkva irányába való összpontosítást, hogy a Vörös Hadsereg főerőit szétzúzhassák. Hitler viszont a szovjet főváros megszerzését másodrendű célnak tekintette. Ezért tette fel Halder Jodnak a kérdést: „Le akarjuk-e verni az ellenséget, avagy gazdasági célokat követünk?” „A Führer lehetségesnek tartja ezt is, azt is” – válaszolta Jodl.

A Barbarossa-terv kidolgozásakor és a keleti hadjárat megindításakor Moszkva stratégiai megítélésében Hitler álláspontja következetesen eltért tábornokaiétól. A Führer folyamatosan Leningrád, a Baltikum és Ukrajna elfoglalásának fontosságát hangsúlyozta.⁵ Ennek ellenére a Szovjetunió megtámadása után még a Moszkvától nyugatra állomásozó szovjet erők megsemmisítése volt a szárazföldi hadsereg főparancsnokságán a kiemelt cél, miközben Hitler egyszerűen „földrajzi fogalomnak” tekintette a szovjet fővárost, és nem értette, miért kapott helyet a prioritások között. A módosított hadműveleti tervben továbbra is Leningrád elfoglalása mellett kardoskodott, valamint Harkov bevételét és a kaukázusi betörést jelölte meg a tél beállta előtti célként. Ha Hitlernél szóba jöhetett presztízsszempont a Szovjetunió elleni hadjárat kezdetén,

³ Idézi BEZIMENSKIJ, 1975. 204–205.

⁴ BEZIMENSKIJ, 1975. 209.

⁵ IAN KERSHAW: Hitler 1936–1945. Nemezis. Szeged, 2004. Szukits Könyvkiadó, 357. [I. KERSHAW, 2004.]

akkor az Leningrádhoz, „a bolsevizmus fellegrárához” kötődött és nem a „szláv centrumnak” tekintett Moszkvához. Ahogyan a keleti hadjárat egészének ideológiai jellegét adott, úgy a főcsapás északra helyezésével sem kizárólagosan a katonai célszerűséget, hanem bolsevizmusellenes megfontolásokat követett. Másrészt gyakran vetette a vezérkar szemére, hogy szűklátókörűen hadászati szempontokat követ, és nem veszi számításba Németország gazdasági szükségleteit. „Meg kell szereznünk mindazt, amire szükségünk van, s ami nekünk nincs meg. Legyen célunk mindazoknak a területeknek az elfoglalása, amelyekhez különös hadigazdasági érdekeink fűződnek” – mondta két nappal a Szovjetunió elleni támadás megindítása előtt Fritz Todtnak, a fegyverkezésügyi miniszternek.⁶

A németországi gazdasági igények és szükségletek előtérbe helyezése részben azokon az előzetes elemzéseken nyugodott, amelyeket mezőgazdasági szakértőként Herbert Backe⁷ végzett el. A náci párt tagjaként részt vett az 1930-as évek német agrárreformjában, amellyel szabályozták az árakat, keretek közé szorították a kivitelt és a behozatalt.⁸ Backe megszállottan vallotta, hogy Németország élelmezési gondjaira a Szovjetunió területe lehet a megoldás. Az általa vezetett kutatócsoportok eredményeire támaszkodva Hitler előtt kifejtette, hogy a Fekete-tengertől északra és a Kaszpi-tenger mentén húzódó termékeny síkság megszerzésével Németország legyőzhetetlenné válna. Az Ukrajnát, Dél-Oroszországot és a Kaukázust magába foglaló déli részt többletzónának nevezte, amelynek birtokba vételével az ott termelt javak átirányíthatók lesznek Németországba.⁹ Hitlerhez hasonlóan a birodalmi propagandaminiszter, Joseph Goebbels is úgy látta, a keleti hadjárat legfőbb célja az erőforrások, elsősorban a búza és más gabonafélék megszerzése lesz. Később, egy 1942-ben írt cikkében szintén egyértelművé tette, hogy a háborút „a gabonáért és kenyérért, a kiadós reggeliért, ebédért és vacsoráért” indították.¹⁰

Ezen elgondolások ellenére 1941. március 30-án kétszáz tábornok előtt elmondott beszédében Hitler mégis a megvívandó háború ideológiai motívumait emelte ki. Egyértelművé tette, hogy a Szovjetunió elleni küszöbön álló hadjárat különbözni fog a korábbiaktól, és a nemzetközi korlátozások sem lesznek érvényesek. „Az a feladatunk Oroszországban, hogy megsemmisítsük a Vörös Hadsereget és szétzúzzuk a szovjet államot. Két ellentétes ideológia áll szemben egymással. A bolsevistákat aszociális gonosztevők bandájának kell tekintenünk, akik veszélyeztetik a jövőt, és akiknek nincs helyük a civilizált emberi társadalomban... Élethalálharc az, amire vállalkoztunk. Ha nem tekintjük annak, csak időlegesen arathatunk győzelmet, hiába

⁶ Idézi BEZIMENSKIJ, 1975. 220–221.

⁷ Herbert Backe (1896–1947) kaukázusi német családból származott politikus. 1922-ben csatlakozott az SA-hoz, 1925-ben belépett a náci pártba. A Göttingeni Egyetem agronómia szakán végzett. A nácik hatalomra kerülése után 1933 októberében az élelmezésügyi és mezőgazdasági minisztérium államtitkára, majd 1944-től minisztere lett. Részt vett Göring négyéves fegyverkezési terve mezőgazdaságot érintő részleteinek kimunkálásában. Nevéhez fűződik a Barbarossa-terv részét képező, faji alapon nyugvó ún. éhségterv kidolgozása, amely a megszállt ukrán területekről az élelmiszerek Németországba szállításával éhhalálra ítélte a helyi civilek millióit. A II. világháború után háborús bűnökért Nürnbergben bíróság elé állították, 1947-ben cellájában öngyilkosságot követett el.

⁸ PETER FRANKOPAN: Selyemutak. Egy új világtörténet. Park Könyvkiadó, 2022. 362. [FRANKOPAN, 2022.]

⁹ FRANKOPAN, 2022. 364.

¹⁰ FRANKOPAN, 2022. 363.

vagyunk katonailag erősebbek. Néhány év alatt az ellenség rendezi sorait és ideológiailag megerősödve folytatja a harcot. Az Oroszország elleni háborúban tehát legfőbb célunk a kommunizmus eltiprása, a bolsevik komisszárok és a kommunista értelmiség megsemmisítése révén... A komisszárok és kommunista politikusok gonosztevők és ennek megfelelően kell bánni velük. Uraim, a kemény fellépés Európa keleti felében az egész földrész jövőjének a záloga” – hangsúlyozta beszédében Hitler.¹¹ Ebben a két világnézet közötti „megsemmisítő háborúban” a bolsevizmus legyőzése az elsődleges. Az orosz katona nem „kamerád”, hanem megsemmisítendő ellenség, hangsúlyozta a Führer.¹² Nicolas von Below, Hitler adjutánsa memoárjából kitűnik, hogy míg a hadsereg vezetése hagyományos háborúra számított, addig a Führer egy mindenre elszánt és kíméletlen ellenséggel való leszámolásra készült.¹³ Ugyanakkor a Szovjetunió német lerohanásának előkészítésekor a tisztek és közkatonák előtt egyértelművé tették, minden azon múlik, meg tudják-e szerezni a déli gabonatermő vidéket. „A katonáknak azt mondták, tekintsék úgy, hogy minden falatot, amit a szovjet polgárok megesznek, voltaképpen a német gyermekek szájától vonnak meg.”¹⁴ A Szovjetunió ellen megvívandó győztes háborútól Hitler azt is remélte, hogy végre az angolok felhagynak a háború folytatásával, és elfogadják a Harmadik Birodalom uralta új európai rendet. Mussolininak írt, 1941. június 21-i levelében úgy fogalmazott, hogy „Anglia már elvesztette a háborút, olyan, mint egy fuldokló, aki hajlandó belekapaszkodni bármilyen feléje nyújtott ágba”. Szerinte ez az ág a Szovjetunió, és a keleti hadjárat ettől fosztja meg a fuldoklót. A kényszerűnek tekintett német–szovjet megnemztámadási szerződésre utalva kijelentette, hogy a Szovjetunió megtámadásával lelkileg felszabadul, és végre eloldhatja „ezt a teljesen abszurd és kényszer szülte köteléket”.¹⁵

„Csak be kell rúgni az ajtót, és az egész korhadtt építmény összeomlik”¹⁶

Miután a Wehrmacht légi és szárazföldi ereje 1941. június 22-én rátámadt a Szovjetunióra, Hitler biztos volt benne, hogy a szovjet hatalom képtelen lesz az általános mozgósításra, ipari és bányászati erőforrásainak elvesztése pedig a bolsevik hatalom gyors bukásához vezet. Egy 1940. december 5-én tartott konferencián erről úgy vélekedett, „csak be kell rúgni az ajtót”, és az egész korhadtt építmény összeomlik. Mivel az oroszok alsóbbrendűek és a hadseregükből hiányzik a vezetés, így amennyiben a Vörös Hadsereget csapások érik, a végső katasztrófa számukra elkerülhetetlen, olvasható Franz Halder, a szárazföldi hadsereg vezérkari főnöke feljegyzésében.¹⁷ Christa Schroeder, Hitler egyik személyi titkára visszaemlékezésében felidézte azt az 1941. június végi pillanatot, amikor a Führer a főhadiszálláson egy nagy térkép fölét ha-

¹¹ GITTA SERENY: Albert Speer küzdelme az igazsággal. Budapest, 1998. Európa Könyvkiadó, 265. [SERENY, 1998.]

¹² JOHN LUKACS: Hitler és Sztálin. 1941. június. Budapest, 2006. Európa Könyvkiadó, 39. [LUKACS, 2006.]

¹³ SERENY, 1998. 267.

¹⁴ FRANKOPAN, 2022. 368.

¹⁵ SANTI CORVAJA: Hitler és Mussolini. A titkos találkozók. Pécs, 2003. Alexandra, 245.

¹⁶ Franz Halder naplóbejegyzését idézi ROBERT KERSHAW: Háború virágfüzerek nélkül. A Barbarossa-hadművelet, 1941–42. Debrecen, 2002. Gold Book, 14. [R. KERSHAW, 2002.]

¹⁷ R. KERSHAW, 2002. 14.

olvaj azt mondta: „Négy hét múlva Moszkvában leszünk. Moszkvát a földdel tesszük egyenlővé.”¹⁸ Sem Leningrádot, sem Moszkvát nem akarta megszállni, lerombolásuk volt a cél, összefüggésben azzal az elgondolással, hogy a megszállt területek népességének élelmezése a többletzőnából kinyerhető és Németországba szállítandó mezőgazdasági javakat csökkentené. Moszkva és Leningrád többmillió lakosságának kiéheztesítésére irányuló szándékot Halder feljegyzései megerősítik. A vezérkari főnök szerint Hitler a július 8-ai helyzetmegbeszélésen egyértelművé tette, hogy Moszkvát és Leningrádot a föld színével tesszük egyenlővé, „megakadályozva, hogy ott emberek maradjanak, akiket azután a tél folyamán élelmeznünk kellene. A városokat a légi-erőnek kell megsemmisítenie. Népkatasztrófa, ami nemcsak a bolsevizmust, hanem a moszkovitákat is megfosztja a központoktól.”¹⁹ A Barbarossa-terv három főiránya közül az OKH vezetői a főcsapást Moszkva irányába szorgalmazták, de Hitler az északi és déli előretörést részesítette előnyben. Bízott benne, hogy a katonailag megroppant, emberi erőforrásaitól, hatalmas területeitől, modern üzemeitől megfosztott ellenfél szinte automatikusan összeomlik, és azt követően Moszkvát gyerekjáték lesz a föld színéről letörölni. Pár héttel később, a front előrehaladásának ütemét alapul véve, már látszott, hogy az egykori Szentpétervárt, a „bolsevizmus bölcsőjét” az előzetes tervhez képest később, csak júliusban, Moszkvát pedig legkorábban augusztusban zárhatják körül a német csapatok.

Az előző hetekben szorongó Hitler jókedve a keleti hadjárat első napjaiban visszatért. A katonai sikerektől felvillanyozva gyakran viccelődött a főhadiszálláson a környezetével. Titkárnője, Christa Schroeder visszaemlékezésében említi, hogy amikor a Führer szobájában elveszítette a zseblámpáját és hiába kereste, akkor Hitler megjegyezte: igaz, hogy területabló, de nem lámpatolvaj.²⁰ A kelet-poroszországi főhadiszállásra érkezett Goebbels a Führert optimistának és állhatatosságot sugárzónak találta, aki a hadi helyzetet a vártnál kedvezőbbnek ítélte, és úgy látta, hogy a hadjárat elején a „bolsevisták haderejének kétharmada máris megsemmisült vagy nagyon súlyos vereséget szenvedett”.²¹

Az 1941. június 22-ét követő napokban a Wehrmacht a korábbi villámháborús stratégiai tapasztalatai birtokában valóban megszerezte a légi fölényt, és az előző hadjáratokhoz hasonló eredményességgel nyomult be a Szovjetunió határterületeire. Nem igazolódott a német hadvezetés azon félelme, hogy az ellenfél a katonai erő megtartása és a nagy veszteségek elkerülése érdekében a Napóleon ellen alkalmazott területátengedés és visszavonulás taktikáját alkalmazza. Ellenkezőleg, a Wehrmacht gyorsmozgású erői mélyen a front mögé hatolhattak, és bekeríthették az ellenfelet. A váratlan támadás következtében a Vörös Hadsereg első vonalbeli csapatainak vezetése szétzilálódott, a frontparancsnokok és az alárendelt hadseregek közötti összeköttetés megszakadt, amelynek következtében a moszkvai vezérkar sem rendelkezett megfelelő

¹⁸ CHRISTA SCHROEDER: He was My Chief. The Memoirs of Adolf Hitler's Secretary. [Ő volt a főnököm. Adolf Hitler titkárnőjének emlékiratai] Frontline Books, 2012. 89. [SCHROEDER, 2012.]

¹⁹ FRANZ HALDER naplóját idézi ORMOS MÁRIA: Hitler. T-Twins Kiadó, 1993. 394.

²⁰ SCHROEDER, 2012. 87.

²¹ JOSEPH GOEBBELS: Napló. Metropolis-Press – Intrada, 1997. 302. [GOEBBELS, 1997.]

információkkal a kialakult helyzetről. Sztálint sokkolta a váratlan német támadás. Lassan fogta fel, hogy nem határ menti elszigetelt provokációról, hanem nagy erejű, általános offenzíváról van szó. Az első megrázkódtatásból ocsúdva a szovjet állam feje parancsot adott a 22 és 36 év közötti férfiak behívására. A támadás kezdetét követő napon létrehozta a Szovjet Fegyveres Erők Főparancsnoksága Főhadiszállását, amelyet hamarosan a Legfelsőbb Parancsnokság Főhadiszállásává szerveztek át. Augusztus 8-án ebből alakult meg a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása, orosz rövidítéssel a Sztavka, amely a július 10-én létrehozott öttagú Állami Védelmi Bizottság (GKO) alárendeltségében működött végig a háború folyamán.²² Június 23-át követően Sztálin az egész fronton ellentámadást követelt. Parancsai a kaotikus hadi helyzetben értelmetlenek, végrehajthatatlanok voltak, csak további hiábavaló véráldozatokkal jártak. A keleti hadjárat első négy napján a Wehrmacht Nagy-Britannia méretű területet foglalt el. A balti államok német ellenőrzés alá kerültek, és június 28-án elesett Minszk. Sztálin a belorusz főváros feladását határozottan megtiltotta a Nyugati Front élén álló Pavlov tábornoknak, mert megítélése szerint Minszk elvesztése a nemzetre nézve félelmetes megrázkódtatással járna. Ez a vélekedés nem hadászati megfontolásokon nyugodott, hiszen Belorusszia központja a szovjet városok rangsorában a negyedik helyen állt, nem feküdt nagy folyó partján, nem ellenőrzött fő közlekedési útvonalat, ezért stratégiaileg sem volt jelentős. A szimbólumokban gondolkodó Sztálin azonban a veszteség érzelmi hatásaitól tartott.²³ Amikor június 28-án Sztálin megtudta, hogy a németek már Minszkben járnak, kétszer is felkereste a honvédelmi népbiztosságot, ahol élesen reagált a nyugati hadászati irányban kialakult helyzetre. Második alkalommal Molotovval, Malenkovval, Berijával és Mikojannal együtt jelent meg a népbiztosság épületében, és lehordta Zsukovot, aki felindultan, könnyezve hagyta el a szobát.²⁴ A közelgő vereség, a teljes összeomlás réme ekkorra taglózta le Sztálint. A honvédelmi népbiztosságot elhagyva, a lépcsőn lefelé menet magából kikelve harsogta: „Minden elveszett. Feladom. Amit Lenin megalapított, azt mi elbasztuk.”²⁵ John Lukacs szerint ezek a szavak a „parasztcár kitörései voltak”.

A következő két napban Sztálin nem ment be hivatalába, hanem a kuncevoi dácájában tartózkodott. Ott keresték fel a Politikai Bizottság tagjai június 30-án késő délután. Kérlelték, jöjjön vissza dolgozni. „De be tudom-e váltani a nép reményeit ezek után? Végso győzelemre tudom-e vezetni az országot? Biztosan vannak nálam jobb jelöltek – hezitált Sztálin. – Nem – mondták a küldöttség tagjai –, önnek kell vezetnie az országot.” Ezután talpra állt az idegösszeomlásból, és másnap reggel, július 1-én bement a kremli irodájába. Hozzálátott a katonai és a polgári vezetés átszervezéséhez, a frontokon kialakult káosz megfékezéséhez. Írni kezdte a nemzethez intézett

²² Az Állami Védelmi Bizottsághoz Sztálinon és pártbeli helyettesén, Malenkovon kívül a belügyi és állambiztonsági népbiztos Berija, a külügyi népbiztos Molotov és a korábbi védelmi népbiztos, Vorosilov tartozott.

²³ KONSZTANTYIN PLESAKOV: Sztálin baklövése. A tragikus első tíz nap a II. világháború keleti hadszínterén. Budapest, 2007. Európa Könyvkiadó, 210. [PLESAKOV, 2007.]

²⁴ RODRIC BRAITHWAITE: Moszkva 1941. Egy város népe a háborúban. Budapest, 2007. Cartaphilus Kiadó, 102. [BRAITHWAITE, 2007.]

²⁵ LUKACS, 2006. 113.

beszédét, amelyet két nappal később, július 3-án mondott el.²⁶ A lassú, nyugodt, színtelen, kioktató hangnemben felolvasott szöveg a személyes hangú, az egyházi beszédek, prédikációk közismert, „fivérem és nővérem” megszólításával és hazafias tartalmával gyakorolta a legnagyobb hatást hallgatóságára. A bolsevik párt június 29-i memorandumának átfogalmazott, emelkedett hangnemben indított változatával sikerült megszólítania egy nagy család valamennyi tagját, ezáltal új társadalmi szerződés született Sztálin és népe között.²⁷ A szónok számára a legnehezebb feladat annak megvilágítása volt, miért következett be a szovjet–német megállapodás csődjé, és miért foglaltak el a német csapatok már az első napokban hatalmas területeket. A katonai kudarcok valódi mértékét eltitkolta, sőt valóttanul azt állította, hogy az ellenség legjobb hadosztályait sikerült megsemmisíteni. Elhallgatta, hogy rossz helyzetfelismerése és hibás parancsai a német támadást követően fokozták a káoszt, növelték a Vörös Hadsereg veszteségeit. Magabiztosabban beszélt arról, mire lesz szükség a tornyosuló veszély elhárításához, az ellenség szétzúzásához. Azt hangsúlyozta, hogy a békés építőmunka helyett minden erőt a felszabadító honvédő háború szolgálatába kell állítani. Együttműködést követelve megfenyegette honfitársait, hogy könyörtelenül fellép minden szervezkedő, dezertőr és pánikkeltő ellen, elpusztítja a kémeket, a szabotőröket és az ellenség által ledobott ejtőernyősöket.²⁸ Azt is egyértelművé tette, hogy nincs helye a „siránkozóknak és gyáváknak, pánikterjesztőknek és szökevényeknek”, velük szemben szintén kíméletlen lesz. A Szovjetunió első embereként meghirdette a felperzselt föld taktikáját. Kimondta, hogy kényszerű visszavonulás esetén „el kell szállítani az egész vasúti gördülő állományt, egyetlen mozdonyt, egyetlen vasúti kocsit, egyetlen kilogramm gabonát, egyetlen liter benzint sem szabad otthagyni az ellenségnek.”²⁹ Mindent meg kell semmisíteni, aminek a hátszágba szállítására nem marad idő. Partizánosztatok szervezésére buzdított, hogy a megszállóknak ne legyen egy percnyi nyugalomuk sem. Kitért arra, hogy a „bátor, merész, a harcban rettenthetetlen szovjet emberek” erőfeszítéseit a frissen alakult Állami Védelmi Bizottság hangolja össze, és ebben a küzdelemben a Szovjetunió számíthat Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok kormányainak támogatására. „Előre a győzelemért!” – zárta rádiószövegét Sztálin. A honvédővé minősített háború távlatos célja, Európa nácizmustól szenvedő népeinek megsegítése, nem volt idegen a bolsevik küldetéstudattól és a messianisztikus nagyorosz gondolkodástól sem.

A július 3-ai beszéd lélektani fordulópontot jelentett. Sztálin helyesen mérte fel, hogy a kritikus helyzetet az érzelmekre hatva lehet kezelni. Az atyai hangvétel megérintette a szovjet embereket, „akik nem szoktak hozzá, hogy vezetőik ilyen hangnemben beszéljenek velük.”³⁰ Felkavarta őket az az erő, akarat és rendíthetetlen bátorság, amelyet Sztálin szavaiból kiéreztek. A gyors és könnyű győzelem ábrándja szétfosz-

²⁶ LUKACS, 2006. 114.

²⁷ PLESKOV, 2007. 414.

²⁸ ANDREW NAGORSKI: A legnagyobb csata. Sztálin, Hitler és a küzdelem Moszkváért. Budapest, 2009. Park Könyvkiadó, 66. [NAGORSKI, 2009.]

²⁹ Sztálin rádióbeszéde, 1941. július 3. <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/sztalin/sztalin01.html>. (2020. szept. 18.)

³⁰ R. KERSHAW, 2002. 115.

lott, de a keserű valóság elfogadhatóbbnak tűnt, mint a korábbi bizonytalanság. A lelkesedők mellett ugyanakkor a kételkedők úgy vélték, a Szovjetunió olyan kátyúban találta magát, amelyből semmerre sem látszott kiút. Hiú ábrándnak gondolták, hogy Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok segítséget nyújt. Július elején többen attól tartottak, Moszkvát is fel kell adni, és a szovjet hatalom összeomlása elkerülhetetlen.³¹ Sztálinban talán július 3-án tudatosult, hogy Moszkva végveszélybe kerülhet, a németek elfoglalhatják a szovjet fővárost, és akkor az ellenség kezére jut Lenin mauzóleumban nyugvó holtteste. Ezt a lélektani katasztrófát megelőzendő a szovjet diktátor rádióbeszédének napján elrendelte, hogy a bolsevik forradalom vezetőjének bebalzsamozott földi maradványait teljes titokban szállítsák át a Moszkvától 1600 kilométerre, keletre fekvő Tyumeny kisvárosba, és ott helyezték biztonságba.³²

A jobb jövő reményében vállalt áldozat és az azzal együtt járó terhek elfogadása nem volt előzmény nélküli a szovjet társadalom életében. Hasonlóan a meghirdetett mozgósítás, népfelkelés is évszázadokra visszanyúló hagyományra támaszkodott. A tartalékok mobilizálásához szükség volt a közhangulat gyors átforgatására és a hazafias érzület fokozására. Ebből a munkából az írók, költők, újságírók is kivették a részüket már a háború első napjaitól. Tucatjával születtek a hazafias dalok, lelkesítő költemények. A *Krasznaja Zvezda* főszerkesztő-helyettese, David Ortenberg rendelte meg 1941 júniusának végén Vaszilij Lebegyev-Kumacsztól a *Kelj fel, ó, hatalmas hazám!* című költeményt, amelyet három nappal később Alekszandr Alekszandrov, a Vörös Hadsereg kórusának vezetője megzenésített. A patetikus versben egyetlen utalás sincs a politikai rendszerre, a hivatalos pártideológiára. Élet-halál harcra, népi, sőt egyenesen szent háborúra buzdítja a hatalmas országot. Szimonov haditudósítóként már a háború elején megértette az egyszerű igazságot, hogy a katonák nem Sztálinért és a rendszerért fognak küzdeni, hanem az orosz földért és a népért, az élőkért és a holtak mindig mindenhol jelenlévő, a közösségtől elválaszthatatlan szelleméért.³³ Sztálin maga is ráérezett erre a mélyen gyökerező gondolkodásmódra, amelyből az ateista átnevelés sem lúgozta ki a vallásos hitet. A kényszerítő körülmények között a főitkár-miniszterelnök engedélyezte a szabad vallásgyakorlást, megnyitotta a templomokat.

A német támadás után az emberek Lev Tolsztojhoz fordultak, a *Háború és békét* olvasták. A klasszikus regényt a moszkvai rádióban is hallgathatták folytatásokban. Gyorsan adódott a párhuzam 1812-vel, a sajtóban az új konfliktust nagy honvédő háborúként kezdték emlegetni. 1941 előtt a hírlapok jó színben tüntették fel Németországot, barátságos népként jellemezték a németeket, elválasztva a hitleri rendszertől. A háború elején ez a jóhiszeműség áthatotta a katonák viselkedését. A Sztálin által legnagyobb kortársírónak ítélt Alekszej Tolsztoj aggódott a naiv jóindulat miatt, ezért a *Pravda*-ban megjelent, *Gyűlöletet követelek* című írásában szemtanúk beszámolóit sorakoztatta fel a németek véres kegyetlenkedéseiről. A háború kitörésétől kezdve a propaganda mindent megtett, hogy az ellenség egyre gyűlöletesebbé váljon. Szavakban és képi ábrázolásban gyorsan kiforgalmazódott az ellenségkép. A plakátokon, amely

³¹ BRAITHWAIT, 2007. 109.

³² NAGORSKI, 2009. 68.

³³ BRAITHWAIT, 2007. 115.

a korabeli vizuális kommunikáció és a propaganda egyik leghatékonyabb eszköze volt a Szovjetunióban is, vérszomjas fenevadként tűnt fel a német katona. A háború kitörése után a grafikusok tevékeny szerepet vállaltak a mozgósító üzenetek hatásos megfogalmazásában, az ellenség meggyűlöltetésében és az elszántság növelésében. A csecsemőjét testével óvó vagy halott gyermekét gyászoló anya alakja számos plakáton megjelent. De a haza védelmére buzdító elvont nőalak, a „Haza anyácska” ugyancsak a háborús falragaszok ikonikus szereplőjévé vált az utolsó csepp véréig önfeláldozóan harcoló katonához hasonlóan. A nagy honvédő háború hazafias üzeneteit történelmi hősök, például Kuzma Minyin³⁴ cselekedeteinek felidézésével tették erőteljesebbé. A Moszkva védelmére felszólító plakátokon az elszánt katona alakja mellett megjelentek a népfelkelők arcvonásai, a főváros lakói, azt sugallva, hogy mindenki állhatatosságára, kitartására szükség lesz az élethalál küzdelemben.

Hogy a frontokat megszilárdítsa, Sztálin az engedmények mellett a kemény kéz politikáját is alkalmazta. Példát statuálva 1941 júliusában letartóztatta és kivégeztette a Nyugati Front parancsnokát, Dimitrij Pavlovot és három vezető tábornokot. Az 1941. augusztus 16-án közzétett, a megadás és dezertálás ellen hozott 270-es számú parancsában a szovjet diktátor a harcvezetésen meghátrálókat, a katonai esküjüket megszegőket halálbüntetéssel sújtatta. Kötelezte a parancsnokokat, hogy a dezertőröket a helyszínen lőjék agyon, a politikai rendőrség pedig a hazaárulók családtagjait tartóztassa le. A parancs a fogságba esőket árulóként könyörtelenül megbélyegezte. Előírta, hogy az ellenség kezébe került katonák hozzátartozóit fosszák meg minden állami juttatástól és segélytől. A 270-es parancs kíméletlen végrehajtása a következő hetekben tömeges kivégzésekhez vezetett a Vörös Hadseregben, amely aláasta a közkatonák bizalmát előjáróikkal szemben, mert azt a képzetet keltette, hogy a hadsereg tele van árulókkal. Ezért Sztálin 1941. október 4-én kibocsátotta 391. számú parancsát, amelyben bírálta a parancsnokokat embereik bántalmazásáért és az „elnyomó intézkedések”, azaz az agyonlövetések sorozatos alkalmazásáért. Az „elnyomó intézkedések a végső lehetőséget jelentik, amely csupán a csataterén elkövetett nyílt engedetlenség és ellenállás esetében alkalmazható, vagy azokban az esetekben, amikor valaki szándékos rosszakarattal megsérti a fegyelmet és a rendet azért, hogy aláássa felettesei parancsnoki tekintélyét”.³⁵ Ez a visszakozás a sztálini hatalomgyakorlás egyik tipikus példája. Mivel a halálbüntetést előíró 270-es parancs túlzott mértékű alkalmazása nem szolgálta a katonai fegyelem megerősítését, ezért Sztálin a rendelkezés tompítására kényszerült.

Presztízsviták, dilemmák a moszkvai főírányról

A Szovjetunió elleni háború tizenkettedik napján, július 3-án Halder azt írta naplójába, hogy a keleti hadjáratot megnyerték, bár „az óriási kiterjedésű terület és a minden eszközt felhasználó ellenség szívós ellenállása még sokáig le fogja kötni erőinket” –

³⁴ Kuzma Minyin (? –1616) orosz kereskedő és nemzeti hős, aki 1612-ben egyik szervezője és vezetője volt annak a népfelkelésnek, amely kiűzte a Moszkvát elfoglaló lengyel–litván erőket.

³⁵ BRAITHWAIT, 2007. 177.

tette hozzá.³⁶ Másnap a következőket jegyezte fel: „Hadseregeink előrenyomulásuk során nyilvánvalóan gyorsan meg fogják törni az ellenség minden ellenállási kísérletét. És akkor közvetlenül előttünk áll Leningrád és Moszkva elfoglalása. Majd meglátjuk, lesz-e eredménye Sztálin beszédének, amelyben minden dolgozót népi háborúra szólított fel ellenünk. Ettől fog függni, milyen intézkedésekkel és erőkkal kell megtisztogatnunk a nagy kiterjedésű iparvidékeket, amelyeknek az elfoglalása előtt állunk”.³⁷ A frontok harci eseményei némileg ellentmondtak ennek az optimizmusnak. A Bialystok–Minszk térségében június 24-e óta tartó katlancsata július 8-án a végéhez közeledett, de a két héten át tartó küzdelem a Közép hadseregcsoport erejének mintegy felét lekötötte. A lengyel és a nyugati hadjáratok során bevált villámháborús harcászat a keleti fronton nem működött, a szovjet egységek a nagy veszteségek ellenére a kilátástalan helyzetben is tovább küzdöttek. A szívós ellenállás miatt a Wehrmacht időarányosan nem érte el az elsődleges hadművelleti célt, a szmolenszki földnyelv elfoglalását, „ahonnan a Szovjetunió szíve – Moszkva – ellen lehetett a támadást megindítani.”³⁸ Amikor a minszki katlan július 9-én kapitulált a Közép hadseregcsoport előtt, Von Kluge a 4. hadsereg négy hadtestével már Szmolenszk térségében egy újabb nagyobb bekerítésre törekedett az átkaroló hadmozdulatokat végrehajtó 2. és 3. páncéloscsoporttal együtt. Az új katlant július 16–17-én alakították ki a Dnyeper–Dvina földnyelven, amelyben 25 szovjet hadosztályt 300 ezer katonával kerítették be Vityebszk, Mogiljov és Szmolenszk térségében. A korábbi katlancsaták miatt Von Bock gyalogsága 320 kilométerrel lemaradva követte az előretörő páncélosokat.³⁹ Hitler a Szmolenszk körüli csatától várta az ellenfelére mérendő végzetes csapást. A szmolenszki katlan lezárása előtt Von Bock, a Közép hadseregcsoport parancsnoka lesújtva olvasta az új Führer-parancsot, amellyel „a hadseregcsoportot a szélrózsa minden irányába szétszórták.”⁴⁰ Von Bock erőit három részre osztották: a délkeletre lévő, Guderian vezette 2. páncéloscsoportot át kellett adnia a Dél hadseregcsoportnak, a Hoth-páncéloscsoportot északra vezényelték az Észak hadseregcsoportozhoz, és Moszkva irányába pusztán harcokcsik nélküli egységek haladtak tovább. Az erők ilyen mérvű szétforgácsolását halálos bűnnek tekintette egy olyan hivatásos parancsnok, aki arra készült, hogy egyetlen cél ellen tervezzen és hajtson végre döntő erejű támadást.⁴¹

A támadás irányát megváltoztató, július 19-én kiadott 33-as számú direktívát a Közép hadseregcsoport katonái is értetlenkedve fogadták. Nem értették, a legfelső vezetés miért adta fel a legjobb esélyt, hogy elfoglalják Moszkvát, és véget vessenek a háborúnak. „Az ösztönöm azt súgta, valami nagyon nincs rendben. Soha nem értettem meg, a tervet miért változtatták meg” – olvasható Werner Adamczyk tüzer emlékiratában.⁴² A 33-as direktíva és a négy nappal későbbi kiegészítés következményeinek

³⁶ Franz Halder naplóbejegyzését idézi G. K. ZSUKOV: Emlékek, gondolatok. Budapest, 1970. Kossuth Könyvkiadó – Zrínyi Katonai Kiadó, 243–244. [ZSUKOV, 1970.]

³⁷ ZSUKOV, 1970. 244.

³⁸ R. KERSHAW, 2002. 84.

³⁹ Uo.

⁴⁰ R. KERSHAW, 2002. 125.

⁴¹ Uo.

⁴² R. KERSHAW, 2002. 129.

megítélése napjainkig vita tárgya. Robert Kershaw álláspontja megszívlelendő, hogy a döntést befolyásoló tényezőket célszerűbb a korabeli meglátások alapján vizsgálni, nem pedig a keleti hadjárat későbbi következményeit ismerő résztvevők, illetve szakértők megközelítései alapján minősíteni. Egyes vélemények szerint az egyre szélesedő térségben előrenyomult, a logisztikai, utánpótlási vonalaitól eltávolodott Wehrmacht erőit csak egyetlen célra kellett volna koncentrálni. Von Bock tábornagy, Kluge, Guderian és Hoth támogatták Von Brauchitschot és vezérkari főnökét, Haldert abban, hogy Moszkvát jelöljék meg elsődleges célpontként. Ezzel szemben Hitler északon Leningrád, délen Ukrajna ellen akart összevont hadműveleteket kezdeni, azt remélve, hogy a szárnyakon kifejtett nyomás következtében a Vörös Hadsereg a főváros feladására kényszerül.⁴³ Az említett 33. direktíva és annak július 23-ai kiegészítése ezt a törekvést tükrözte. Hitler páncélos csoportokat vont el a Közép hadseregcsoporttól, hogy az északi és a déli irányú előrenyomulásnak adjon lendületet.

Július közepére a németek 720 kilométer mélyen nyomultak be a Szovjetunió területére, de a Vörös Hadsereg összeomlása váratott magára. Az idő tájt egyértelműen látszott, hogy a Barbarossa-terv végrehajtása érzékelhetően elmaradt a korábban tervezett ütemezéstől. Nehézséget okozott a hadművelleti irányításban, hogy a keleti hadjárat kidolgozásakor nem készültek el a hadműveletek kezdete utáni feladatok megvalósítási tervei, mert Hitlerrel együtt azzal számolt a hadvezetés, hogy a megselepeztesszerű támadás gyorsan összeroppantja a Vörös Hadsereget. Ahogy az idő telt, úgy vált egyre nyilvánvalóbbá az eredeti ütemezés tarthatatlansága. Július végére az is világos lett, hogy a 33-as számú direktívával kiegészített Barbarossa-terv a tél beállta előtt végrehajthatatlan.

A vezérkarban változatlanul legfőbb feladatnak a Moszkva elleni előrenyomulást ítélték, Hitler viszont az Orel–Krím vonal elérését, a Volgához való október eleji kijutást és a Baku–Batumi körzetében november elején megvívandó csatát szorgalmazta. Továbbra is azt remélte, hogy ezektől a csapásoktól a szovjet állam és hadereje összeomlik, Leningrád és Moszkva pedig könnyűszerrel blokád alá kerül. Haldernek homlokegyenest más volt a véleménye. Megítélése szerint, a főváros elleni támadással kikényszerítenék a szovjet erők moszkvai átcsoportosítását, ezáltal más frontokon a Wehrmacht csapategységei tehermentesülnének. A főváros kommunikációs csomópontjainak és ipartelepeinek elfoglalása kettészelné a Szovjetuniót, és megnehezítené a további védekezést. Moszkva eleste egyben a szovjet rendszer bukását és a keleti hadjárat végét is jelentené. Ha ezt a támadást nem hajtják végre gyorsan és teljes erőbevetéssel, akkor az ellenség még a tél beköszönte előtt megállítja az offenzívát, és átcsoportosítja erőit. Így a Szovjetunió ellen indított háború katonai célkitűzései nem teljesülhetnek – vélte a vezérkari főnök.⁴⁴ A páncélos hadviselés „atyja”, Heinz Guderian is Halderhez hasonlóan a Moszkva elleni támadás fontosságában hitt. Amikor július 27-én a Führer főhadiszállására repült, ennek a végső rohamnak az előkészítéséről szóló utasításban reménykedett. Ehelyett Hitler megparancsolta, hogy Guderian

⁴³ R. KERSHAW, 2002. 128.

⁴⁴ I. KERSHAW, 2004. 358.

egysége csatlakozzon a Szmolenszktől délnyugatra, Gomel körül harcoló alakulatokhoz. A Führer nemhogy előre küldte a páncélosokat, hanem visszaparancsolta azokat Moszkva alól.

Hitler továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy Harkov ipari körzetének, a Donyec-medencének birtokba vétele és a szovjet nyersolaj-utánpótlás elvágása nagyobb csapást jelent az ellenségre, mint Moszkva elfoglalása. Ezzel szemben július végén Alfred Jodl, a Wehrmacht vezérkari főnöke a hadművelleti törzzsel egyetértésben a Moszkva elleni támadást tartotta fontosnak. Végül július 30-án Hitler visszavonta a 33. számú direktíva kiegészítését. A lépést Halder kitörő örömmel üdvözölte. „Ez a döntés megkímél minden gondolkodó katonát attól a borzalmas látomástól, mely már napok óta gyötört bennünket, mivel a Führer makacssága elkerülhetetlenné tette volna a keleti hadjárat megfeneklését” – jegyezte fel naplójába.⁴⁵ De az aznap kiadott 34-es direktíva kevés vigasztalást jelentett a szárazföldi hadsereg vezérkari főnökének. Az új utasítás szerint a Dél hadseregcsoportnak meg kellett semmisítenie a Dnyepertől nyugatra és a Kijev körzetében lévő ellenséget. A tényleges döntés Moszkva megtámadásáról ismét halasztódott. Augusztus 4. és 24. között a parancsnokok megbeszéléseiken a hadművelleti elképzeléseik megalapozottságát bizonygatták. A 34A jelű Führer-parancsot augusztus 12-én⁴⁶ adták ki, amikor az OKH és az OKW meggyőzte Hitlert a Moszkva elleni támadás folytatásának szükségességéről. Ez a kiegészítés a hadműveletek alapvető céljának tekintette, hogy „az ellenséget a tél beállta előtt megfossa kormányzatától, fegyverzetétől és közlekedési hálózatától Moszkva körül, ezáltal meggátolja a legyőzött erők újjászervezését és a kormányzat rendszeres működését”.⁴⁷ A Führer első alkalommal szögezte le kategorikusan, hogy a szárnyakat fenyegető veszély elhárítása és a páncélos csoportok pihenője után a Moszkva védelmére felsorakozott erők elleni támadást kell megindítani. Célul tűzték ki, hogy „még a tél beállta előtt Moszkva környékén felszámoljanak minden állami, hadiipari és kommunikációs központot”.⁴⁸ Ez a rendelkezés látszólag összhangban volt a tábornokok elgondolásával, akik a Barbarossa-hadművelet sikerének garanciáját Moszkva elfoglalásában látták.

Az ütemezésben, az idősorrendben azonban továbbra is eltértek az álláspontok. Hitler a következő napokban is megszállottja volt a Leningrád elleni támadásnak. Úgy ítélte meg, hogy ha augusztus 20-ig a várost birtokba veszik, akkor utána a csapatokat és a légierőt át lehet csoportosítani a Közép hadseregcsoporthoz. A második legfontosabb teendőnek a Donyec-medence elfoglalását tekintette. A Moszkva elleni hadműveleteket továbbra is csak a harmadik helyre sorolta. De három nappal később Hitler ismét beleavatkozott a taktikai kérdésekbe, amikor a Közép hadseregcsoport északi szárnyán lévő páncélos erőket az Észak hadseregcsoport megerősítésére utasította az erőteljes szovjet ellentámadás kivédésére. Ehhez a kapkodáshoz, a Moszkvával kapcsolatos parancsok gyors változásaihoz Hitler betegsége, heves dizentériája is hozzájárulhatott. Goebbels augusztus 18-án a Führer főhadiszállására repült, ahol a

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ R. Kershaw idézett művében augusztus 7-ét említ. R. KERSHAW, 2002. 128.

⁴⁷ NAGORSKI, 2009. 122.

⁴⁸ I. KERSHAW, 2004. 359.

lábadozó Hitlerrel találkozott, akit az előző négy hét sok izgalma és idegi megterhelése legyengített.⁴⁹ A propagandaminiszter szerint az előző négy hét kifejezetten nehéz időszak volt, mert a keleti fronton nem számítottak olyan súlyos katonai nehézségekre.

A kialakult helyzetet elemezve augusztus folyamán már Halder sem volt olyan magabiztos a gyors német győzelemben, mint egy hónappal korábban. Augusztus 11-én azt írta naplójába: „az általános helyzet arra enged következtetni, hogy alábecsültük az orosz kolosszust”.⁵⁰ Ráébredt, hogy a Barbarossa-terv előkészítésekor rosszul mérték fel az ellenfél erejét. Bár a fegyverzetük és felszerelésük alacsonyabb színvonalú, a harcászati vezetésük pedig gyakorta szegényes, vélekedett a vezérkari főnök, de mégis ott vannak, és ha elpusztítunk belőlük egy tucatnyi hadosztályt, az oroszok egyszerűen újabb tucatot állítanak a helyükre.⁵¹ „Az időtényező az ellenségnek kedvez, mivel ők közel vannak forrásaikhoz, mi pedig egyre távolabb kerülünk a sajátjainktól. Csapatunk, melyek óriási hosszúságú arcvonalon széthúzva, megfelelő mélységi tagozódás nélkül foglalják el állásaikat, ki vannak téve az ellenség folytonos támadásainak. Ezek néha sikerrel járnak, mivel túl sok rés marad fedezetlen a hatalmas területen” – jegyezte naplójába Halder.⁵² A kialakult hadi helyzetet elemezve a vezérkari főnök augusztus közepén készült el memorandumával, amelyet Walther von Brauchitsch, a szárazföldi haderő főparancsnoka augusztus 18-án küldött el Hitlerhez. Jodl az emlékiratot előzetesen megvitatta Hitler legközelebbi katonai tanácsadójával, Adolf Heusinger ezredessel. Jodl szerint a beszélgetésből kiderült, hogy a Führer ösztönösen irtózott attól, hogy Napóleon útját kövesse, mert Moszkva baljós érzésekkel töltötte el. Végül Hitler elutasította Halder memorandumát. Augusztus 21-én közölték a német szárazföldi haderő főparancsnokával, Von Brauchitschsal, hogy Halder felvetése nincs összhangban a Führer szándékával. A legfontosabb cél a tél beállta előtt továbbra sem Moszkva, hanem délen a Krím és a donyeci szénmedence elfoglalása, a kaukázusi orosz olajmezők elszigetelése, északon pedig Leningrád körülrzése és csatlakozás a finn erőkhöz.⁵³

Augusztus végén Fedor von Bock, a Közép hadseregcsoport parancsnoka Guderian Halder tábornokkal együtt Hitler kelet-poroszországi főhadiszállására küldte, hogy még egyszer próbálják rábeszélni a Führert, változtassa meg döntését, és Kijev helyett Moszkvát jelölje ki a soron következő hadjárat fő célpontjává. Megérkezésekor, augusztus 23-án Von Brauchitsch tábornagy megtiltotta Guderiannek, hogy a Führer előtt Moszkvát szóba hozza. A tiltás ellenére, amint módja nyílt rá, a vezérezredes az összes racionális érvet felsorakoztatta a Moszkva elleni támadás mellett. Kiemelte, hogy a szovjet főváros az ország fő kommunikációs és közlekedési csomópontja, valamint „politikai idegközpontja”, amelynek eleste a szovjet kormánynak nagy nehézségeket okozna. Moszkva bevétele lelkesítően hatna a német katonákra, és súlyos lélektani csapást mérne az oroszokra. A város eleste megmozgatná a világ közvéleményét, és utána

⁴⁹ Goebbels Hitler betegségeként vérhast említ, valójában a Führer állandósult gyomor- és bélpanaszai erősödtek fel az idegi-pszichés megterhelés miatt. GOEBBELS, 1997. 306. oldal 19. jegyzete.

⁵⁰ R. KERSHAW, 2002. 128.

⁵¹ BRAITHWAIT, 2007. 192.

⁵² R. KERSHAW, 2002. 176.

⁵³ I. KERSHAW, 2004. 360.

könnyebb győzelmeket lehetne aratni többek között Ukrajnában.⁵⁴ Hitler szó nélkül végighallgatta Guderian érvelését, majd előadta saját elméletét Ukrajna mezőgazdasági termékeinek és nyersanyag-tartalékainak fontosságáról. Szerinte ezeket a javakat meg kell szerezni a német utánpótlás érdekében. A Führer keserűen jegyezte meg: „Tábornokaim semmit nem tudnak a háború gazdasági vonatkozásairól.”⁵⁵ Az Ukrajna irányába történő támadás mellett politikai, katonai és gazdasági érvek egyaránt szóltak. A krími szovjet repülőterekről felszálló gépek fenyegethették a ploesti román olajmezőket, illetve a Közép és Dél hadseregcsoport közötti, Kijev előtti 300 kilométer mély szovjet beszögelés veszélyt jelentett a német haderő szárnyaira. A döntés háttérében azonban elsőrendűen gazdasági megfontolások húzódtak, mert Hitler úgy vélte, a donyecki iparvidék és a kaukázusi olaj elvesztése végzetes csapást jelentene az ellenfél hadigazdaságára, lehetetlenné tenné a Vörös Hadsereg hadi- és üzemanyag ellátását. Az ukrainai mezőgazdasági területek megszerzésétől pedig a német lakosság és a megszálló milliós hadsereg megfelelő ellátását remélte. De pusztán katonai értelemben is a déli támadás tűnt a legészserűbb döntésnek, melyet a Dél hadseregcsoport vezetője is támogatott.⁵⁶ Gerd von Rundstedt tábornagy, a Dél hadseregcsoport főparancsnoka úgy látta, hogy a Moszkva elleni támadás csak azután folytatható, ha a déli arcvonalon sikerül a Barbarossa-terv előirányzataitól való lemaradást felszámolni. Mindezek a tényezők, megfontolások a déli irányú támadás elrendeléséhez vezettek, és szeptember első felében nem Moszkva⁵⁷, hanem Kijev ellen lendültek támadásba a német páncélosok.

Moszkva helyett Kijev

Georgij Zsukov 1941. július végén úgy látta, a németek nem Moszkva irányában támadnak tovább, hanem a fő ütközetek Ukrajnában Dnyepropetrovszk és Kremencsug körzetében várhatók. Moszkva ellen valószínűleg csak azután kezdődik támadás, vélte a szovjet vezérkari főnök, miután a Wehrmacht hadvezetése elhárítja a középső csoportosításának szárnyát a szovjet Központi Front és a Délnyugati Irány felől fenyegető veszélyt. Zsukov szerint északon a németek Leningrád elfoglalására törekednek majd,

⁵⁴ NAGORSKI, 2009. 128–129.

⁵⁵ CHARLES MESSENGER: Az utolsó porosz. Gerd von Rundstedt tábornagy élete. Debrecen, 1998. Hajja & Fiai Könyvkiadó, 158.

⁵⁶ GELLÉRT ÁDÁM – GELLÉRT JÁNOS: A kijevi csata – Hitler győzelme a német hadvezetés és Sztálin felett 1941. szeptemberében. <https://www.cluioinstitute.hu/single-post/2018/02/01/A-kijevi-csata-Hitler-gy%C5%91zelme-a-n%C3%A9met-hadvezet%C3%A9s-%C3%A9s-Szt%C3%A1lin-felett-1941-szeptember> (Leöltés: 2020. szeptember 18.) [GELLÉRT Á. – GELLÉRT J.]

⁵⁷ Moszkvát először 1941. július 22-én érte légítámadás. 127 gép jutott el célpontjáig és 104 tonna rombolóbombát, 46 ezer gyújtóbombát dobott le. A támadást azért hajtották végre éjszaka, mert a vadászgépek a szükséges hatótávolság hiányában még nem tudták kísérni a bombázókat. Tíz bombázót a légvédelem semmisített meg, tizenkettővel pedig vadászgépek végeztek. Német részről a légi támadás lehangoló eredménnyel járt. BRAITHWAIT, 2007. 203.; A szárazföldi és légi erők összehangolásával kapcsolatosan a 33-as direktívában már nem a Moszkva elleni légi támadások jelentették a prioritást, hanem a délkeleti frontokon harcoló hadseregek támogatása. A szovjet főváros ellen végrehajtott szörványos légi akciókat Göring később „presztízstámadásnak” nevezte Hitlernek azon szakasztikus kijelentésére reagálva, amellyel a Führer kétségbe vonta, hogy a Luftwaffének akad legalább egy, Moszkvát bombázni képes bátor százada. A végrehajtott légi csapás valójában „nem jelentett még egy tűszúrást sem a szovjet hadiiparnak”. I. KERSHAW, 2004. 358.

hogy egyesülhessenek a finn csapatokkal. Minderről a helyzetelemzésről július 29-én tájékoztatta Sztálint. A leggyengébb és legveszélyeztetettebb szakasznak a szovjet Központi Front vonalát látta a szovjet vezérkar vezetője, ahol a németek oldalba támadhatják a Délnyugati Front csapatait. Javasolta a Központi Front megerősítését három, tüzéséggel kiegészített hadsereggel, amelyeket részben Moszkva előteréből vezényeltek volna át. A helyükre a Távol-Keletről csoportosítottak volna át nyolc hadosztályt. Célszerűnek ítélte Kijev feladását és a Délnyugati Front csapatainak visszavonását a Dnyeperen túlra.⁵⁸ Sztálin a javaslatot ostobaságnak nevezte. Ahogyan Minszk elvesztését, úgy az ukrán főváros átengedését is elfogadhatatlannak tartotta. „Hogyan juthat egyáltalán eszébe, hogy Kijevet átadjuk az ellenségnek?” – fakadt ki. A vitát követően Zsukovot menesztették vezérkari főnöki posztjáról, és kinevezték a Tartalék Front parancsnokává, ám továbbra is a legfelsőbb főparancsnokság tagja maradt.⁵⁹ Új feladatkörében is tovább figyelte, elemezte a délnyugati térségben zajló harcokat. A Délnyugati Front szárnyát és hátát fenyegető ellenséges csapásokról augusztus 18-án táviratot küldött Sztálinnak. A németek valószínű szándékának vélte, hogy a szovjet Központi Front szétzúzására töreksenek, majd Csernyigov⁶⁰–Konotop–Priluki körzetéig előrenyomulva hátba támadják a Délnyugati Front hadseregeit.⁶¹ Másnap válaszként Zsukov a következő táviratot kapta:⁶²

„Azokat a megfontolásait, hogy a németek valószínűleg előrenyomulnak Csernyigov, Konotop, Priluki irányában, helyesnek tartjuk. A németek előrenyomulása (...) azt fogja jelenteni, hogy a Dnyeper keleti partja felől megkerülik kijevei csoportunkat és bekerítik a 3. és 21. hadseregünket (...) Előrelátva ezt a nemkívánatos eseményt, annak megakadályozására Jerjomenkóval az élén megalakítottuk a Brjanszki Frontot. Más intézkedéseket is teszünk, amelyeket majd külön közlünk. Reméljük, hogy elvágjuk a németek előrenyomulását. Sztálin, Saposnyikov”⁶³ Azután direktívát küldtek a Délnyugati Irány főparancsnokának, Bugyonnijnak, a haditanács tagjának, Hruscsovnak és a törzsfőnöknek, Pokrovszkijnek, amelyben többek között az állt, hogy az ellenség várható szándéka Kijev és Odessza, valamint az egész jobb parti Ukrajna elfoglalása. Feltételezhetően a németek Kijev megkerülésével észak-déli irányban támadnak, hogy bevegék az ukrán fővárost és elérjék Csernyihiv, Konotop, Piriatin és Cserkaszi körzetét. A direktíva előírta, hogy a Délnyugati és a Déli Front szívósan védekezzen, és szilárdan tartsák a kijevei és dnyeperi körzeteket.⁶⁴ A következő napok-

⁵⁸ ZSUKOV, 1970. 226–227. és 232–233.

⁵⁹ LAURENCE REES: Hitler és Sztálin. A két zsarnok és a második világháború. Budapest, 2023. Libri, 161. [REES, 2023.]; Zsukov a jelnyai kiszögélés felszámolásával sikert ért el frontszakaszán. 150–200 négyzetkilométert visszafoglaltak a németektől, és ez a siker 1941 nyarán roppant eredménynek számított. ALEXANDER WERTH: Oroszország nagy háborúja 1941–1945. Budapest, 1971. Kossuth Könyvkiadó – Zrínyi Katonai Kiadó, 93.

⁶⁰ A településnév napjainkban Csernyihiv átírásban szerepel.

⁶¹ ZSUKOV, 1970. 233.

⁶² Vaszilevszkij a táviratváltást augusztus 19-ére teszi emlékiratában. A. M. VASZILEVSZKIJ: A vezérkar élén. Budapest, 1975. Zrínyi Katonai Kiadó – Kossuth Könyvkiadó, 140. [VASZILEVSZKIJ, 1975.]

⁶³ ZSUKOV, 1970. 233.; Borisz Mihajlovics Saposnyikov (1882–1945) követte Zsukovot a vezérkari főnöki tisztségben, melyet 1942 májusáig töltött be.

⁶⁴ VASZILEVSZKIJ, 1975. 141. A forrásban a településnevek Csernyigov, Konotop, Pirjatin és Cserkasszi átírásban szerepelnek.

ban a főhadiszállás és a vezérkar igyekezett a Délnyugati Frontot északról fenyegető veszélyt elhárítani a Brjanszki Front megerősítésével. A frontparancsnok, Andrej Jerjomenko megígérte Sztálinnak, hogy a „csirkefogó Guderian” csoportját szétveri.

A német főcsapást augusztus második felében Sztálin továbbra is Moszkva irányába várta. Ebben a hitében a hírszerzői jelentések is megerősítették. Dóra fedőnéven Radó Sándor 1941. július 2-án a következő információt küldte: „A jelenleg érvényben levő német hadművelleti terv az 1. számú terv. A cél Moszkva. A szárnyakon indított hadműveletek csak elterelő hadmozdulatok. A súlypont a front középső szakaszára esik.”⁶⁵ Egy augusztus 10-i hírszerzői információ ezt az értesülést megerősítette azzal a kiegészítéssel, hogy a támadás megtévesztésül nem szemből várható, hanem délnyugati irányból Brjanszkon keresztül.⁶⁶ Sztálin nem tudhatta, hogy a német vezérkar álláspontját felülírva Hitler augusztus 21-én a déli támadási irány mellett döntött. Erről a változásról újabb hírszerzői értesülések nem szóltak. A szovjet frontfelderítés érzékelt Guderian 2. páncéloscsoportjának dél felé özőnlését, de ezt megtévesztő manőverként értékelték. Sztálin a német főcsapást Moszkva irányában várta, Kijev feladásáról pedig sem augusztus közepén, sem hetekkel később hallani sem akart.

Hitler a támadás irányának megváltoztatásával kettős bekerítést kívánt létrehozni. A belső gyűrűt három manőverező német gyaloghadseregnek kellett kialakítania: a 2. hadseregnek délkeleti irányból, Gomel felől, a 17.-nek északra fordulva, Kremencsug irányából, miközben a 6. hadsereg az arcvonal középső szakaszán, Kijevnél kötötte le a szovjet erőket.⁶⁷ A bekerítés külső arcvonalán Guderian vezérezredes 2. páncéloscsoportja 500 harckocsival Trubcsevszk felől augusztus 23-án megkezdte az előretörést déli irányba, hogy a Kijevtől 200 kilométerre keletre fekvő Kremencsugtól észak felé támadó Von Kleist 1. páncéloscsoportjának 600 harckocsijával felvegye a kapcsolatot, és ezzel lezárja a bekerítés külső gyűrűjét. A hadművelet óriási kiterjedését mutatja, hogy a Trubcsevszk és Kremencsug közötti távolság megegyezett a Frankfurt–Milánó közötti bő 500 kilométerrel. Az esőzés miatt nehezülő terepviszonyok és a keleti irányból intézett szovjet támadások miatt a két páncéloscsoport három héten át nehezen haladt a kijelölt találkozási pont felé. Végül Guderian páncélosai szeptember 14-én egyesültek Lokvicánál az 1. páncéloscsoporttal. A bekerítés külső köre bezárult.

A katasztrófa bekövetkezte előtt Bugyonnij marsall, a délnyugati hadszíntér főparancsnoka szeptember 9-én arra utasította Mihail Kirponosz vezérezredest, a Kijevnél összevont szovjet erők parancsnokát, hogy készüljön fel a rendezett visszavonulásra, azonban azt Sztálin leállította. Szeptember 11-én Kirponosz újra engedélyt kért a csapatok kivonására, de Sztálin hajthatatlan maradt. „Kijevet nem lehet feladni és a hidakat sem lehet felrobbantani a Sztavka beleegyezése nélkül. Kijev szovjet volt és az is marad. A visszavonulást nem engedélyezem. Maradjon ott [Kirponosz] és tartson ki, ha szükséges, haljon meg. Végeztem.” A telefonvonal másik végén Kirponosz fáradt belenyugvással válaszolta: „A parancsai világosak, vége. Viszlát.”⁶⁸ A súlyosbo-

⁶⁵ RADÓ SÁNDOR: Dóra jelenti... Budapest, 1976. Kossuth Könyvkiadó, 157.

⁶⁶ GELLÉRT Á. – GELLÉRT J. i. h.

⁶⁷ R. KERSHAW, 2002. 162.

⁶⁸ R. KERSHAW, 2002. 165.

dó helyzetben aznap Bugyonnij marsall, frontparancsnok és Hruscsov, a haditanács tagja ismételten javasolta Kijev kiürítését, de Sztálin úgy vélte, túl nagy politikai árat fizetnének Ukrajna fővárosának feladásáért. Hasztalanul érvelt Saposnyikov és Vaszilevszkij is, hogy katonailag az egész Délnyugati Front azonnali visszavonása a Dnyeper mögé az egyetlen észszerű lépés. A legfelsőbb főparancsnok, Sztálin „megrótt bennünket azért, hogy Bugyonnijjal együtt a dolgok könnyebbik végét fogjuk meg: ahelyett, hogy vernénk az ellenséget, igyekszünk kitérni előle...” Sztálin Kijev sürgős feladásának már a pusztá említésére is kikelt magából, és elvesztette önuralmát. „Bennünk pedig, úgy látszik nem volt meg a kellő határozottság, hogy elviseljük a féktelen haragnak ezeket a fellobbanását, és egyúttal nem éreztük át teljes mértékben a felelősséget a Délnyugati Irány elkerülhetetlen katasztrófájáért” – fogalmazott Vaszilevszkij, a vezérkari főnök helyettese visszaemlékezésében.⁶⁹ Sztálin a politikai presztízsveszteségen túl azért is kockázatosnak tarthatta a visszavonulás engedélyezését, mert nem volt előkészített védelmi vonal, ahol a csapatok új állásokat foglalhattak volna el. Az általános visszavonuláshoz ragaszkodó Szemjon Bugyonnijt szeptember 12-én Sztálin leváltotta. Azon a napon Von Kleist 1. páncéloscsoportja átkelt a Dnyeperen, és észak felé nyomult Lokvica felé, ahol két nappal később egyesült Guderian déli irányba tartó páncélosaival. Kijevtől 200 kilométerre keletre bezárult a bekerítés külső köre, a szovjet Délnyugati Front sorsa megpecsételődött.

Sztálin végül szeptember 17-én engedélyezte Kijev feladását, amikor a katasztrófa elkerülhetetlenné vált. Az ukrán főváros szeptember 19-én elesett, a Vörös Hadsereg csapatainak ellenállása a délnyugati térségben szeptember 26-án megtört. A szovjet csapatok óriási veszteségeket szenvedtek, csak tizenötezer katona tudott kitörni a gyűrűből. Hat szovjet hadsereg részben vagy teljesen megsemmisült, aminek következtében ötven hadosztályt törölni kellett a szovjet hadrendből.⁷⁰ A németek 650 ezer foglyot ejtettek, 884 harckocsit és 3718 löveget zsákmányoltak. A Vörös Hadsereg sohasem szenvedett ekkora vereséget. Sztálin magán kívül volt. Ahogyan korábban Minszk, úgy most Kijev elvesztését is lélektani csapásként élte meg. Stratégiai tévedése 1941-ben másodszor került nagyon sokba népének, de ezt a kudarcot már nem foghatta másokra.⁷¹ A „legjobb védekezés a támadás” taktikája látványosan csődöt mondott. A tapasztalatai arra tanították a szovjet diktátort, hogy a könyörtelen központi irányítás a célravezető, ezért az önállóságot megvonva a Kremlből írta elő, hogyan harcoljanak a csapatok a frontokon. Az ukrainai események megmutatták, hiába a szovjet létszámbeli fölény, ha az egységeket megfosztják az önálló kezdeményezés lehetőségétől. Kijev után a háború további menetében az egyik sorsdöntő kérdést az jelentette, hogy képes lesz-e Sztálin változtatni vezetői stílusán.

A kijevi csata kikényszerítésével ugyanakkor Hitler óriási diadalt aratott saját tábornokai és Sztálin felett egyaránt. A kijevi katonai siker erősítette hadvezéri tekintélyét, valamint táplálta a tévedhetetlenség alapuló Führer-mítoszt, amely a következő hónapoktól végzetes módon visszaütött. A Kijev környéki hadműveletek még javában

⁶⁹ VASZILEVSZKIJ, 1975. 146.

⁷⁰ R. KERSHAW, 2002. 172.

⁷¹ BRAITHWAIT, 2007. 194.; REES, 2023. 163.

zajlottak, amikor szeptember 6-án Hitler kiadta a 35. Führer-parancsot. A Tájfundónevű terv a Moszkva irányába vezető utakat lezárva tartó szovjet egységek legyőzését és megsemmisítését tűzte ki célul. Az év utolsó nagy támadásának súlypontját a Közép hadseregcsoport képezte. Miközben a kijeji katlanban küzdők a végső csapásokat szenvedték el, Von Bock szeptember 26-án kiadta támadási parancsát. A főparancsnok három páncéloscsoporttal és három gyaloghadsereggel rendelkezett. Az előző három hónap szívós küzdelmei azonban nyomot hagytak a német haderőn: a hadseregek „halálra győzték” magukat.⁷² A keleti hadjárat tizennegyedik hetére, 1941. szeptember közepére a Wehrmacht ereje érzékeny mértékben csökkent, az elhúzódozó hadjárat pedig növelte a hátszágban élők aggodalmát.

A közhangulat javítására a birodalmi sajtó szeptember 22-én közzétette a keleti fronton elesettek számát 86 ezer halottat és 22 ezer eltűntet említve.⁷³ A számok pontosak voltak, és a korábbi 200 ezret meghaladó katonaáldozatról szóló pletykák, találgatások megszűntek. A közvélemény megnyugodott, hiszen az I. világháborúnál jóval kisebb áldozattal a német hadsereg komoly eredményeket ért el. A közlemény nem tért ki a sebesültek 300 ezret meghaladó számára, ugyanakkor a valóságban is óriási, 2,3 milliós szovjet veszteséget még nagyobbra, 3–4 millió halottra becsülte. A Szovjetunió megtámadása előtti leghosszabb hadjárat, a franciaországi 155 ezres véráldozattal (el-esett és sebesült együtt) hat hétig tartott. 1941. szeptember végére közel háromszor annyi katonát veszített a keleti fronton a német haderő. A hadsereg krémje elesett, az elkeseredetten védekező ellenfél komoly károkat okozott a haditechnikában. Egyre több jel mutatott arra, hogy a Wehrmacht elvesztette ütőképességének jelentékeny részét. A kijeji katlan felszámolása vízváltástónak bizonyult: a németek korábbi vilálmháborús harci tapasztalata a szovjetek tanulási képességéhez viszonyítva kezdett veszíteni fölényéből. Szeptemberre megszűnt a meglepetés nyújtotta előny, hiszen miután bekerítették Leningrádot és elfoglalták Kijevet, mindkét fél tudta, hogy fő hadicélként csak Moszkva következhet. Elkezdődött a küzdelem a szovjet fővárosért.

⁷² R. KERSHAW, 2002. 262.

⁷³ R. KERSHAW, 2002. 187.

SZABÓ CSABA

Magyar hitvallók a XX. században

Különös tekintettel a római és görögkatolikus püspökökre a máramarosszigeti börtönben

Ügynök vagy mártír? Az 1989. évi rendszerváltozást követően megnőtt a társadalmi érdeklődés az egyházak története iránt. Különösen a „létezett” kommunizmus időszakának egyháztörténelmi feltárása gyorsult fel. Miután az adatvédelmi törvényt (1992), majd a levéltári törvényt (1995) és különösen az egykori állambiztonsági iratokat őrző levéltár, a Történeti Hivatal felállításáról rendelkező törvényt (1997) elfogadta a magyar országgyűlés, jelentősen megnőtt az érdeklődés a témát kibontó, addig többnyire zárt iratok iránt. Ugyanakkor azt lehet megfigyelni, hogy a történeti feldolgozások többsége „leragadt” az ügynökközpontú szemlélet szintjén. Az egyházak közelmúltjának kutatásában a legnagyobb figyelem az „együttműködő” egyházakra irányult. Ennek pszichés okain túl (tabusítás, kibeszéletlenség, vélt és valós sérelmek orvoslása, vagyis a „bocsánatkérés elmaradása” stb.), a „szenzációéhség” is hatott. Ezzel együtt háttérbe szorultak az ügynökökkel szemben az egyházak hitvallói, mártírjai. Márpedig az egyház (írásomban a katolikusra koncentrálok) elsősorban hitvallóiból építkezik.

*

Jézus Krisztus megfeszítése után követőire is üldözés várt. A katolikus egyház első mártírja Szent István vértanú lett, akit halálra köveztek (ApCsel 7, 54–60). Az egyházi hagyomány alapján Pál apostolt karddal fejezték le, Pétert fejjel lefelé keresztre szegeztek, testvérét, Andrást szintén keresztre feszítették, Bertalan apostolt megnyúzták.

Vajon hányan követték őket a történelem folyamán, és még napjainkban is hányan áldozzák életüket a hitükért? Talán nem is lehet megmondani, nem lehet megszámolni őket. Egy 2012-ben készült számadás szerint az előző évben minden öt percben megöltek egy keresztényt a világban, és az utóbbi 10 év alatt 300 százalékkal megnőtt a keresztények elleni gyilkosságok aránya, akik így vallásuk mártírjai lettek.

A vértanúk serege minden nemzetből

Ezek után láttam: ime, nagy sokaság volt ott, minden nemzetből és törzsből, népből és nyelvből, amelyet megszámolni senki sem tudott; a trón előtt és a Bárány előtt álltak fehér ruhába öltözve, kezükben pedig

*pálmaágak, és hatalmas hangon kiáltották: Az üdvösség a mi Istenünké,
aki a trónon ül, és a Bárányé! [Jel 7,9–10]*

II. János Pál pápa tanítása szerint a vértanúság a hit és erkölcs összetartozásának legnagyobb jele. [VERITATIS SPLENDOR – II. János Pál pápa enciklikája a Katolikus Egyház minden püspökének az Egyház erkölcstanának néhány alapvető kérdéséről. Harmadik fejezet, 90.]

A vértanú / mártír szó etimológiája szerint a görög martüsz, martürosz „tanú” és martüriorion „tanúságtétel” szavakból, a latin martyr és martyrium formák közvetítésével jött létre. Olyan ember (pap, szerzetes és világi személy is lehet), aki egy eszméért, hitért áldozza életét, „vérével tanúskodik hite, eszméi mellett”. Az egyház elismeri azokat a mártírokat is, akiket a hitükért megkínóztak, börtönre, kemény fizikai, rabmunkára ítélték, vagy egyéb módokon gyötörték. Ők az egyház hitvallói. Közéjük tartoznak azok a „fehér vértanúk”, akik ugyan természetes halállal haltak meg, de az eredményeket mártíromsággal felérő módon gyakorolták életük során.

Fontos keresztényi feladat, hogy emléket állítsunk azon magyar katolikusoknak, akik hitükért az életüket áldozták a XX. században a kommunizmussal szemben. A Magyarországi Tanácsköztársaság vértanúit ugyanúgy össze kell gyűjteni, mint a kommunizmus és a létezett szocializmus katolikus mártírjait a Kárpát-medencében.

Magyarország

Dr. Szántó Konrád ferences egyháztörténész 1991-ben kiadott kis kötetében azoknak a magyar katolikus egyháziaknak, elsősorban felszentelt papoknak állított emléket, akik a kommunista rendszer vértanúi lettek. A neves történész a magyarországi mártírok számát kutatásai alapján 165 főre tette, de megállapította, hogy valószínűleg több, mint kétszáz áldozattal kell számolni.¹ Ismert és ismeretlen katolikus mártírok életrajzát kell összegyűjteni egész Magyarország, minden egyházmegye területén, aprólékos kutatással.²

Az ismert mártíroktól, BOLDOG APOR VILMOSTÓL, BOLDOG MESZLÉNYI ZOLTÁNON, a brutálisan meggyilkolt papokon keresztül (pl.: BOLDOG BRENNER JÁNOS rábakethelyi káplán, SZEKULI PÁL ösküi káplán, KENYERES KÁROLY LAJOS tiszavárkonyi plébános) az ismeretlen vértanúig (pl. KOVÁTS FERENC gencsapáti káplán) kell eljutni a feldolgozás során. Csak aprólékos kutatással lehet bizonyosságot szerezni a vértanúkról, mert számos olyan személy lesz, akinek erőszakos halálára csak közvetett bizonyítékok vannak, az elkövetők pedig máig ismeretlenek. Például ÁCS FERENC ISTVÁN pálos szerzetes esetében, akinek a széttroncsolt holttestét a Mecsekben, a cserkúti vasútállomás közelében a vonatsíneken találták meg, de testén lőtt sebek is voltak, így biztosra vehető, hogy nem baleset, és semmiképpen sem öngyilkosság, hanem bestiális gyilkosság áldozata lett a páter.

¹ SZÁNTÓ KONRÁD OFM.: A meggyilkolt katolikus papok kálváriája. Mécses Kiadó, Budapest, 1991.

² HETÉNYI VARGA KÁROLY: Papi sorsok a horogkereszt és a nyilaskereszt árnyékában I–III. (Abaliget, 1992-től); Uő.: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I–II. (Abaliget, 1999, 2002.)

Délvidék

A Vörös Hadsereg és Tito partizáncsapatai 1944. október 7-én Zentánál a Délvidék területére léptek, ezzel megkezdődött az 1941-ben Magyarországhoz csatolt jugoszláv területek visszafoglalása. A hónap végére a teljes régió a szovjetek, illetve a velük szövetséges jugoszláv kommunista erők birtokába került. Több helyen közvetlenül a magyar közigazgatás és rendvédelem evakuálását követően megkezdődött az 1941. évi megszállásért és az 1941–1942-es magyar atrocitásokért felelőssé tett magyarok és németek likvidálása. A tettesek ekkor elsősorban helyi szabadcsapatok vagy irreguláris partizán egységek voltak.

Az áldozatok számát az újabb történeti kutatások legalább ötezer, legfeljebb húsz-ezer főre becsülik. A délvidéki magyarellenos gyilkosságok név szerint azonosított áldozatainak száma jelenleg 4913 fő. Az interneten is olvasható lista azonban csak a bácskai településeket tartalmazza. Más délvidéki, illetve volt jugoszláviai régiókról hasonlóan pontos adatok egyelőre rendelkezésre nem állnak.

Szisztematikus kutatások a papi áldozatok, illetve a katolikus vértanúk számára nézve eddig csak ritkán történtek. A délvidéki magyar papok, lelkészek, szerzetesek és más egyháziak közül legalább 34-en haltak kínhalált a háború utolsó hónapjaiban. Mindenképpen szükség lesz átfogó történeti feldolgozásra a témában.

Felvidék

A Felvidéken a 250 ezres görögkatolikus egyház (mintegy 15 ezer magyar hívővel) szintén a vértanúk egyháza, hiszen 1950-ben megszüntették, és arra kényszerítették, hogy az ortodox egyházhoz térjen vissza. Sok püspök, pap és hívő ellenállt, többségüket börtönbe zárták. Két görögkatolikus püspök, Boldog GOJDICS PÉTER PÁL (a teológiát Budapesten végezte) és Boldog HORKO VÁZUL is vértanúságot szenvedett. A felvidéki katolicizmus története a legkevésbé kutatott és feltárt.

Kárpátalja

1945-ben Sztálin kiadott egy az egész közép-kelet-európai egyházüldözést meghatározó iratot, melyben megbízta a Szovjetunió Népbiztossága melletti Orosz Ortodox Egyházügyi Tanács elnökét Karpovot, hogy hajtsa végre az istenhit teljes eltörlését. Ennek eredményeképpen sok görög- és római katolikus pap, református lelkész került a Szovjetunió kényszers munkatáborába. Kárpátalján 1945-ben 48 római katolikus pap működött. 1945-ben két papot tartóztattak le, majd 1946-tól fokozatosan további 17-et ítéltek el. A kárpátaljai katolikusok szovjet uralom alatti, szenvedéssel és vértanúsággal teli történetét a mai napig kevesen ismerik.

Kárpátalján a legtöbb vértanút a görögkatolikus egyház adta. Az 1771-ben alapított Munkácsi Görögkatolikus Püspökség legismertebb mártírja ROMZSA TÓDOR (1911–1947) püspök. 1947. november 1-jén a munkácsi kórházban merénylet áldozata lett. 1949-ben a görögkatolikus egyház intézményes fölszámolását követően a 265 plébánia

350 lelkészéből 129 hitéhez ragaszkodó (az aposztáziát megtagadó) papot kényszer-munkára hurcoltak. Őket a népbírósi tárgyalás után lágerrekbe toloncolták, sokukat kivégezték. Harmincan nem tértek vissza Ábesz, Inta (Komiföld), Csurbaj-Nurán, Dzsezkazgan-Rudnik, Szpaszk, Ekibasztuz, Karaganda, Tajset (Kazahföld), Javasz, Potyma (Mordvinföld), Omszk, Vorkuta és más hírhedt gulagtáborokból.

Erdély, Románia

A máramarosszigeti börtönt I. Ferenc József király építtette 1897-ben a megyének a millennium emlékére. 1950. május 5-től 1955. február 6-ig politikai részlege is működött. Ide zárták a politikusokat és más politikai okok miatt elítéltek mellett az egyháziakat, a püspököket. 1990-től fokozatosan az Alianța Civică gondozásában börtönmúzeummá alakították a kommunista börtönök emléanyagával. A börtön falán márványablán szerepel a foglyok névsora. Feltételezik, hogy az eddig összeállított fogolynévsor nem teljes. Bent a cellákban kiállítási anyag érhető el. (Jelenleg Str. Corneliu Coposu. A főtér felől van a törvényszék, amelynek folytatása a börtön, Str. Bogdan Vodă 14).

Teresia B. Tătaru listája szerint 222 személy fordult meg a börtönben. Ebből 77 katolikus (és egy ortodox) egyházi személy (54 görögkatolikus és 23 római katolikus) és 144 világi, a romániai politikai, tudományos, kulturális és gazdasági régi vezetői, az „elit”. A 16 püspökből 10 görögkatolikus és 6 római katolikus. Ezek közül a börtönben halt meg 3 görögkatolikus és 1 római katolikus (Teresia B. Tătaru püspöknévsorából kimaradt Boros Béla titkos püspök, de beteszi Scheffler Boldog János püspököt, aki nem volt a máramarosszigeti börtönben. A † kereszttel jelöltek a máramarosszigeti börtönben haltak meg.)

Római katolikus főpásztorok a máramarosi börtönben 1950. május – 1955. február:

†BOGA Alajos (1886–1954) gyulafehérvári ordinarius substitutus (helyettes püspök), 1950–1954. szept. 14-ig, haláláig.

BOGDÁNFFY Boldog Szilárd (1911–1953) nagyváradi titkos püspök, 1951. febr.-tól rövid ideig a 48. cellában.

BOROS Béla (1908–2003) temesvári titkos püspök, 1951. márc. 10-től 1955-ig.

Wilhelm CLOFANDA (1883–1969) jászvásári ordinarius substitutus.

CZUMBEL Lajos (1891–1967) szatmár-nagyváradi ordinarius substitutus, 1951. márc. 10.–1955.,

†Isten szolgálja Anton DURCOVICI (DURKOWITSCH) (1888–1951) iașii (jászvásári) megyéspüspök, 1951. szept. 10-től dec. 10-ig, haláláig.

Isten szolgálja MÁRTON Áron (1896–1980) gyulafehérvári megyéspüspök, 1951. szept.–1954. ápr. 27.

Hieronymus MENGES (1910–2002) bukaresti ordinarius substitutus

Augustin PACHA (1870–1954. nov. 4.) temesvári megyéspüspök, 1951. szept. 17.–1954. máj.

Gheorghe PET (1894–1974) jászvásári ordinarius substitutus

SÁNDOR Imre (1893–1956) gyulafehérvári ordinarius substitutus

Josef SCHUBERT (1890–1969) bukaresti apostoli kormányzó, c. érsek, 1951. dec. 26.–1954. okt. 14.

Görögkatolikus főpásztorok a máramarosi börtönben 1950. május – 1955. február:

Isten szolgája Ioan BĂLAN (1880–1959) lugosi megyéspüspök, 1950–1955. jan. elejéig

Ion BELE lugosi ordinarius substitutus, 1950–1955. ápr. 15-ig, a 36. sz. cellában is volt.

Ioan CHERTES (1911–1992) kolozs-szamosújvári titkos püspök, 1950–1955. ápr.

†Isten szolgája Tit Liviu CHINEZU (1904–1955) bukaresti vikárius, titkos püspök, 1950–1955. jan. 15-ig, haláláig

Gheorghe DĂNILĂ (1890–1950) a balázsfalvi szeminárium rektora, ordinarius substitutus

Ioan DRAGOMIR (1905–1985) titkos püspök, 1952. júl. 1–1955. márc. 20.

Augustin FOLEA balázsfalvi kanonok, ordinarius substitutus

†Isten szolgája Valerian Traian FRENȚIU (1875–1952) nagyváradi megyéspüspök, 1950–1952. júl. 11-ig, haláláig.

Isten szolgája Iuliu HOSSU (1885–1970) kolozs-szamosújvári megyéspüspök, 1950–1955. jan. elejéig.

Ioan PLOSCARU (1911–1998) lugosi titkos püspök, 1950. okt. 27.–1955. ápr. 15.

Isten szolgája Alexandru RUSU (1884–1963) máramarosi megyéspüspök, 1950–1955. jan. elejéig.

†Isten szolgája Ioan SUCIU (1907–1953) püspök, fogaras-gyulafehérvári apostoli kormányzó, 1950. okt. 27.–1953. jún. 27., haláláig.

Coriolan TĂMĂIAN (?–1990. máj. 20.) nagyváradi kanonok, ordinarius substitutus, 17 év börtön, itt: 1950. máj. 25.–1953. ápr.

Vasile TIUT (?–1983. márc. 25.) lugosi ordinarius substitutus, 1951. febr.–1955. ápr. 15., egy ideig a 36. sz. cellában.

Alexandru TODEA (1912–2002) fogaras-gyulafehérvári titkos püspök, 1952. febr. 26.–1955. márc. 20.

Ludovic VIDA máramarosi nagybányai kanonok, általános helynök, ordinarius substitutus

*

A közeljövő sürgető feladata, hogy összeállítsuk a Kárpát-medence magyar származású római és görögkatolikusainak mártíriumát, a vértanúk minél teljesebb listáját. Meg

kell írni röviden és közérthetően az egyes sorsokat. Lehetőséget kell hagyni, hogy a lista az újabb kutatások eredményeivel folyamatosan bővüljön. A kis életrajzokat a legkülönbözőbb interaktív és multimédiás eszközökkel, rövidfilmekkel kell feldolgozni és bemutatni a mai, gyakran sajnos eszmények nélküli fiatalság számára is.

A mártírok / vértanúk életüket adták a hitükért, egyben tanúbizonyságot tettek hűségből és kitartásból. Megemlékezni róluk olyan, mint részesülni önfeláldozásukban. A modern kor embere erőt és reményt nyer az egykori áldozatok példamutatásából.

Irodalomajánló:

JAKUBINYI György: A szentek nyomában Erdélyben. Gyulafehérvár, 2009.

A máramarosszigeti római katolikus papság névtára (1804-től). Összeáll.: JAKUBINYI György és MELEGA Péter. Verbum, Kolozsvár, 2012.

TĂTARU, Teresia B.: Maramureș-Mândria și durerea noastră. vol. III. Baia Mare 2007, 350–353.

DOBES Andrea: Lezuiți în România comunistă. Cazul părintelui Rafael Haag. In: „O identitate secundă Dennis John Deletant, Istoria, România și Români. In onorrem Dennis Deletant, coordantori: Ottmar Trașcă, Virgiliu Țârău, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2016, 466–492.

DOBES, Andrea: Limitele asumării identității religioase. Cazul părintelui Iuliu Rațiu. In: „Identități sociale, culturale, etnice și religioase în comunism”, coord. Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu, Editura Polirom, Iași, 2015.

Tămulý Zsuzsanna: *Nyomorúságos évek emlékei* (2011)

SZEMÁN LÁSZLÓ

Sajtóvadás a görögkatolikus egyház ellen 1945–1956 között

A II. világháborút követően Magyarországon a katolikus egyháznak súlyos kihívásokkal kellett szembenéznie. Elvesztette földjeit és erdőit, feloszlatták az egyházi egyesületeket, államosították az iskolákat, megszüntették az egyházi adó közadóként való beszedését, felszámolták a sokrétű katolikus sajtót. Évszázados struktúrák szűntek meg, amelyek korábban biztosították az egyház jóvedelmét és társadalmi befolyását.¹ A szovjet támogatást élvező kommunista hatalom 1951-re az állami felügyelet alá rendelte a római és görögkatolikus egyházakat is, amely sok konfliktussal járt. Az egyházak megtörésének folyamatában a berendezkedő kommunista hatalom nyomásgyakorló, illetve propagandaeszközként használta a sajtót, amelyben támadások sorát indították az egyházi közösségek és személyek ellen. Ennek a propagandának fontos eleme volt a megbélyegzés, amivel azt kívánták elérni, hogy a magyar társadalom elvesztse bizalmát az egyházakban, illetve azok vezetőiben. Tanulmányom célja, hogy bemutassam a görögkatolikus egyházról szóló hazai és határon túli magyar sajtócikkeket, amelyek országos és helyi lapokban sorozatban jelentek meg a vizsgált időszakban. A felhasznált sajtótermékek között megtalálhatók napilapok, pártlapok, egyházi hetilapok és folyóiratok is. Az országos sajtóorgánumok írásait elsősorban a görögkatolikus egyház egészét érintő események megjelenítéséhez, a megyei lapokat pedig a helyi konfliktusok bemutatásához használtam fel. Az újságcikkeknél a görögkatolikus egyház történetét bemutató szakirodalmat, levéltári anyagokat és visszaemlékezéseket dolgoztam fel, egyfajta kontrollforrásként.

A közbeszédben még ma sem egyértelmű a görögkatolikus és a görögkeleti világos egyház elkülönítése, ami nem volt másként az 1940-es évek második felében sem. Erre jó példa a *Népszava* 1945. május 23-án megjelent írása, amely közli, hogy letartóztatták Radnai András görögkatolikus teológust, azzal gyanúsítva őt, hogy 1944. október 15-én részt vett Budapesten 120 ember kivégzésében.² Radnai András azonban nem görögkatolikus volt, hanem görögkeleti, akinek nevét megtaláljuk a hódmezővásárh-

¹ GÁRDONYI MÁTÉ: „Nem hallgathatunk.” A Magyar Katolikus Püspöki Kar és az 1945 utáni politikai-társadalmi változások. In: Célkeresztben. Mindszenty József pere és a szovjet blokk főpásztorainak meghurcolása. Szerk. Fejérdy András – Wirthné Diera Bernadett. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022. Budapest, 23–41.

² *Népszava*, 1945. május 23. 4.

lyi hitoktatók névsorában,³ később pedig a szegedi Szent György magyar ortodox egyházközség parókusa lett.⁴ Görögkatolikusként írt a sajtó Berki Feriz,⁵ Popovics István⁶ és dr. Füzesy Miklós⁷ görögkeleti papokról is, akiket politikai fogolyként Budapestről Sopronkőhidára, majd onnan Németországba hurcoltak a nyilas és német karhatalmi erők.⁸ Az *Alföldi Újság* 1947-ben görögkatolikusként említi Wiener Tibor hódmezővásárhelyi ortodox lelkészt is, akit a Volksbundban való részvétele miatt a Szegedi Népbíróóság három év börtönbüntetésre ítélt.⁹ Ezeket a cikkeket olvasva okkal merül fel a kérdés, hogy a görögkatolikus és a görögkeleti kifejezések használata szándékos félrevezetés volt-e, így próbálván nagyobb mértékben negatív színben feltüntetni a görögkatolikus egyházat, vagy csak a cikkíró, esetleg az újságírókat tájékoztató szervek felületességének számlájára írható tévesztésről volt szó.

Bizonyítottan görögkatolikus volt viszont Oláh Kornél makói segédlelkész, akit hírlapi cikkei miatt 1946-ban nyolc hónap börtönbüntetésre ítélt a Szegedi Népbíróóság.¹⁰ A *Szegedi Népszavában* esperesnek titulált segédlelkész 1945. november 12-én tett és Dudás Miklós püspöknek megküldött igazoló nyilatkozatában elismerte, hogy három korábbi újságcikk szerzője, amelyekből kettőben a zsidó üzletek bezárásáról és a zsidók kikeresztelkedéséről írt, ezen írásai miatt egyszer már 1945. október 1. és november 7. között előzetes letartóztatásba került.¹¹

Más településeken szolgáló papokat is őrizetbe vettek és bíróság elé állítottak. 1946-ban letartóztatták a hatóságok dr. Bodnár Béla felsőzsolcai görögkatolikus lelkészt. Az első hírek szerint azzal vádolták, hogy több baloldali érzelmű ember internálásában vett részt, ezen kívül demokraciellenes agitációt is folytatott,¹² de bő egy hónappal később már besúgóként írtak róla.¹³ A bírósági per 1947 januárjában kezdődött: a vádirat szerint Bodnár Béla tagja volt a Magyar Élet Pártjának,¹⁴ akadályozta a Szociáldemokrata Párt működését, prédikációiban a németek melletti kiállásra buzdított,

³ FRANCISZTINÉ MOLNÁR ERZSÉBET: Hódmezővásárhely belterületén működő elemi nép- és általános iskolák az 1800-as évektől 2006-ig. 1. rész. In: A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2008. Szerk. Herczeg Mihály – Kovács István – Kruzslicz István Gábor – Varsányi Attila. Hódmezővásárhely–Budapest, 2009. Mayer Nyomda és Könyvkiadó, 305.

⁴ PÁLINKÓ MÁTÉ: A Szeged-felsővárosi Szent Mihály és Szent Gábor arkangyalok görögkeleti templom története. Szeged, 2023. II. 21. Letöltés helye: <http://www.szegedigorogok.hu/wp-content/uploads/2014/01/A-Szeged-P%C3%A1link%C3%B3-M%C3%A1t%C3%A9-%C3%A9s-Szent-G%C3%A1bor-arkangyalok-g%C3%B6r%C3%B6gkeleti-templom-t%C3%B6rt%C3%A9nete.pdf>. Letöltés ideje: 2023. 09. 28.

⁵ Berki Feriz (1917–2006), ortodox egyházi vezető, teológus, tanár, egyházi író

⁶ Popovics István: görögkeleti pap, adminisztrátori titkár. Magyarország tisztái cím- és névtára. 48. évfolyam, 1941. Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 495.

⁷ Feltehetően ő is görögkeleti volt, az bizonyos, hogy a *Görögkatolikus papok történeti névtár* 1. kötetében nincs róla adat. A *Képes Világ* 1945. július 20-i számában a Jávör Pállal készült beszámolóban görög papként és orvosként olvashatunk róla.

⁸ Kossuth Népe, 1945. június 13. 4.

⁹ Alföldi Újság, 1947. október 11. 3.

¹⁰ Szegedi Népszava, 1946. február 16. 2.

¹¹ Görögkatolikus Püspöki Levéltár (a továbbiakban GKPL) I. Hajdúdorogi Főegyházmegye 1. Hajdúdorogi Főegyházmegye Érseki Hivatal iratai a. Egyházigazgatási iratok. 685/1946.

¹² Szabad Magyarország, 1946. március 31. 3.

¹³ Magyar Jövő, 1946. május 4. 5.

¹⁴ Bodnár Béla igazoló bizottsági nyilatkozata szerint 1945 előtt politikai pártnak sem volt tagja. GKPL I-1. a. 685/1946.

és demokráciaellenes kijelentéseket tett. A perről készült rövid beszámoló szerint a tárgyalást ekkor elnapolták, ugyanis több tanú visszavonta a vallomását.¹⁵ Bár a sajtó nem számolt be róla, a Miskolci Népbíróság az eljárás végén felmentette Bodnár Bélát, mert a vádpontokat érdemben nem sikerült bizonyítani.¹⁶

Regős Dénes bazilita szerzetest is a Népbíróság elé állították a nagylétei görögkatolikus templomban 1946. április 14-én elhangzott beszéde miatt. Az 1947 tavaszán a Debrecenben induló bírósági tárgyalásról tudósító *Néplap* elsősorban azokat a tanúvallomásokat emelte ki, amelyekre a vád épült: a KALOT-ba¹⁷ történő belépés népszerűsítése, a demokráciaellenes kijelentések, a rendőrség elleni uszítás.¹⁸ A szerzetes-pap tavaszi tárgyalása után az ítéletet nyáron hozták meg, amely felmentéssel végződött, s mivel a népfőügyész határidőn belül visszavonta a fellebbezését, így az jogerőre emelkedett.¹⁹ Ez a két per is mutatja, hogy az egyházi személyeknek számos esetben már a népbíróság előtt is szembe kellett nézniük alaptalan vádakkal, amelyekkel helyi szinten meg akarták félemlíteni az egyházat és a vallásos embereket.

A nagy tömeget megmozgató egyházi eseményeket közvetlenül a háború után még nem akadályozták. A hazai görögkatolikus egyház életében az egyik legfontosabb eseményt a máriapócsi búcsú jelentették, amit az is bizonyít, hogy a háború utáni első Kisasszony-napi búcsúra is nagyszámú zarándok érkezett. A *Magyar Nemzet* a *Magyar Kurír*-ra hivatkozva számolt be az 1945. szeptember elején megtartott búcsúról, külön kiemelve a hadifoglyokért tartott ájtatosságokat.²⁰ Egy évvel később, 1946. szeptember 7-én és 8-án ugyanezen a búcsún több mint 250 ezer hívő vett részt, amelyen Dudás Miklós hajdúdorogi püspök mellett Mindszenty József hercegprímás is beszédet mondott. Dudás megemlékezett az első kegykép 1696-os könnyezésének²¹ 250., valamint az ungvári unió létrejöttének²² 300. évfordulójáról. Dudás püspököknek az unióról elmondott beszédéből az *Új Ember* című lap kiemelte: „A kiket a Szent Atya rám, a püspökre bízott, megőriztem őket hűségükben. Otthon érezzük magunkat, mert a római Pápa gyermekei vagyunk, és ahol Szent Péter tartja a kormányrudat, ott van Krisztus. Tolmácsolom a negyedmilliónyi görögkatolikusság hűségét Krisztus Urunkhoz és az Egyházhoz.”²³ Fontos mondatok voltak ezek, hiszen ekkorra már a Szovjetunióban a Kárpátokon túli területen Sztálin parancsára az ukrán görögkatolikus egyházat úgy szüntették meg, hogy 1946 márciusában a hatalom által gondosan előkészített áltsinat kimondta a Rómával való szakítást és a Moszkvai Patriarchátussal

¹⁵ Felvidéki Népszava, 1947. január 26. 7.

¹⁶ GKPL I-1. a. 1543/1947.

¹⁷ Katolikus Agrárfűjségi Legényegyletek Országos Testülete

¹⁸ Néplap, 1947. március 7. 2.

¹⁹ Uo. 1947. augusztus 1. 4.

²⁰ Magyar Nemzet, 1945. szeptember 25. 3.

²¹ „...minden utamat már előre láttad”. Görögkatolikusok Magyarországon. Szerk. TERDIK SZILVESZTER – VÉGHSEŐ TAMÁS. Strasbourg, 2012. Éditions du Signe. 149–150.

²² VÉGHSEŐ TAMÁS: Unió, integráció, modernizáció. A Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben (17. század közepe). In: Véghseő Tamás: Unió, integráció, modernizáció. Tanulmányok a görögkatolikus egyház történetéhez. Nyíregyháza, 2021. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 26.

²³ Új Ember, 1946. szeptember 15.

való egyesülést.²⁴ Mindszenty József esztergomi érsek ezekkel a szavakkal köszöntö meg a magyar görögkatolikusok kiállítását: „Vigasztaló jel itt Kelet kapujában az a hűségnyilatkozat is, amelyet Isten meghallgatott és soha el nem felejt.”²⁵

A görögkatolikus egyházat Magyarországon – a környező kommunista országoktól eltérően – nem szüntették be és nem kényszerítették egyesülésre a görögkeleti egyházzal. A Szovjetunióban azonban – többek között – ez megtörtént, amiről a magyarországi sajtó hallgatott, csupán a Rómában megjelenő *Katolikus Szemle* egyik számában adtak róla tájékoztatás. A *Szemlének az Élet és szellem a vasfüggöny mögött* című blokkjában egy ismeretlen szerző három oldalban foglalta össze a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség történetét az ungvári uniótól az 1949-es megszüntetésig.²⁶

A romániai és a csehszlovák görögkatolikus egyházak megpróbáltatásairól azonban több korabeli írás is tanúskodik. Romániában – Magyarországhoz hasonlóan – már 1946-tól jelentek meg lejárató cikkek a görögkatolikus egyházról. Az erdélyi, magyar nyelvű lapokban megjelent cikkek tanúsága szerint számos bűncselekménnyel vádolták meg a püspököket és a papokat: valutázás, egyházi adók erőszakos kivetése, fegyverrejtegetés, kapcsolattartás vatikáni előjárókkal. A cikkek több esetben azt a fő következtetést vonták le, hogy a görögkatolikus klérus egy nyugatnak dolgozó kémhálózat. Ez megfelelt a román kommunista hatalom szándékainak, amely 1948-ban kíméletlen sajtóhadjáratot folytatott a Vatikánnal szemben, s a Szentszékét az angol-szász imperializmus ügynökeinek állította be.²⁷

A nyilvánosság előtti nyomásgyakorlás az 1948. október 1-ig megmaradt, amikor Kolozsváron a romániai görögkatolikus papok egy része az ortodoxiába való visszatérésről döntött. A magyarországi sajtóban a *Magyar Nemzet* számolt be az eseményről, egy rövid hír formájában. A *Romániai Magyar Szó* október 10-én már sokkal bővebben kifejtette a döntés okait, nevezetesen azt, hogy a két egyház uniója egy „alulról induló” kezdeményezés volt, amit a visszatérés kifejezéssel illettek. Egy fogarasi pap nyilatkozata szerint „az erdélyi görögkatolikus hívek óriási többségének régi vágya volt, hogy csatlakozzon a görögkeleti egyházhoz, s mivel ezt az óhaját a görögkatolikus egyházi vezetők nem akarták teljesíteni, a néphez közel álló lelkészek maguk határozták el a csatlakozás kimondását.”²⁸ A kevesebb hívővel bíró román görögkatolikus egyházat, amelyhez magyar ajkú hívek is tartoztak, szovjet mintára egyesítették a több hívet magába foglaló román ortodox egyházzal. Ennek következményeiről Torjai-Szabó István²⁹ 1951-ben a *Nyugati Magyarságban* megjelent írásában így fogalmazott:

²⁴ SZABÓ KONSTANTIN – MAROSI ISTVÁN: „Krisztusért meghalni annyit jelent, mint örökké élni.” Boldog Romzsa Tódor és a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye hírvallói és vértanúi. In: Célkeresztben. Mindszenty József pere és a szovjet blokk főpásztorainak meghurcolása. Szerk. Fejérdy András–Wirthné Diera Bernadett. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022. Budapest, 254.

²⁵ Új Ember, 1946. szeptember 15. 3.

²⁶ *Katolikus Szemle*, 1950. 4. sz. 177–179.

²⁷ VASILE, CHRISTIAN: „A magyar katolikus veszedelem” és a görögkatolikus egyház elleni kommunista támadás. In: Célkeresztben. Mindszenty József pere és a szovjet blokk főpásztorainak meghurcolása. Szerk. Fejérdy András – Wirthné Diera Bernadett. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022. Budapest, 307.

²⁸ *Romániai Magyar Szó*, 1948. október 10. 3.

²⁹ Torjai-Szabó István (1907–1991), erdélyi irodalomtörténész

„így ért véget, valóban a történelem iróniájaként *politikai okokból, az ugyanilyen okból* létesült különben nagy *érdemű* keresztény egyház, amely a szorosán vett vallási és nevelői feladatának teljesítésén túlmenőleg... a románság kultúrnacionalizmusának *bölcsője és a nagyromán* gondolatban kifejezést nyert politikai expanziójának kardja volt.”³⁰

Csehszlovákiában nem volt számottevő ortodox közösség, így az egyházak egyesítését 1950-re sikerült megvalósítani úgy, hogy a kommunista állam moszkvai útmutatások alapján létrehozott egy nemzeti ortodox egyházat, amelybe belekényszerítették a döntően keleti országrészben működő és magyar anyanyelvű hívőkkel is bíró Eperjesi Egyházmegyét.³¹ Erről a folyamatról a hazai sajtóban nem jelent meg írás, viszont az egyházi vezetők ellen indított perekről néhány cikket olvashatunk. A *Magyar Nemzet* 1951. január 11-én beszámolt a Pozsonyban indult hazaárulási perekről: „Pavel Gojdic presovi görögkatolikus szintén a Vatikán kémszervezeteinek szolgálatában állott. Már a második világháború előtt megszervezte a Csehszlovák Köztársaságban tartózkodott szovjetellenes ukrán nacionalistákat.”³² Ehhez kapcsolódóan vádolták azzal is az eperjesi püspököt, hogy segítette a banderisták³³ Nyugat-Németországba való szökését,³⁴ amiért végül Gojdic püspököt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A *Magyar Nemzet* mellett a perről beszámolt a *Népszava*, az *Északmagyarország* és a *Világosság*. A csehszlovák püspökök elítélésének közzététele így minden bizonnyal egyfelől nyomásgyakorlás volt a hazai katolikus egyházi vezetőkre és a hívekre, másfelől azt a látszatot keltette, hogy az eperjesi főpap is ugyanolyan bűnös, mint Mindszenty József. Valójában a csehszlovák püspökök elítélésének gondolata az ottani kommunista politikusok részéről éppen az esztergomi érsek perének megindulásakor vetődött fel.³⁵

Magyarországon a háborút követő károk helyreállítását és az újjáépítést a kommunista pártvezetés minden fórumon igyekezett a saját sikereként bemutatni. A Hajdúdorogi Egyházmegyében összesen négy templom pusztult el, további nyolc pedig súlyosan megrongálódott.³⁶ 1949-ben a *Kis Újság* címlapon adott hírt arról, hogy a kormányzat a háború után országszerte 500 egyházi épületet, köztük sok templomot épített újjá, ráadásul az egyházak segélyezésére az 1949. évi költségvetésben majd 80 millió forintot kíván fordítani. „A magyar népi demokrácia minden tekintetben bizonyította és bizonyítja a szabad vallásgyakorlat anyagi alapjait is”³⁷ – utalt a sajtó

³⁰ TORJAI-SZABÓ ISTVÁN: A román nacionalizmus bölcsője a viharban. Az erdélyi görögkatolikus unió keletkezése és megszűntetése. In: Nyugati Magyarország. 1951. ápr.–máj. 64.

³¹ BOHÁCS BÉLA: Az Eperjesi Egyházmegye felszámolásának előjelei Csehszlovákiában 1945–1950. In: Athanasiana 38. 2014. 23.

³² Magyar Nemzet, 1951. január 11. 6.

³³ Banderisták: az Ukrán Felkelő Hadsereg tagjai, vezetőjük Sztepan Andrijovics Bandera (1909–1959) ukrán nacionalista politikus volt.

³⁴ Magyar Nemzet, 1951. január 11. 6.

³⁵ HRABOVEC, EMÍLIA: Ján Vojtošák, Csehszlovákia legtöbbet szenvedett katolikus püspöke. In: Célkeresztben. Mindszenty József pere és a szovjet blokk főpásztorainak meghurcolása. Szerk. Fejérdy András–Wirthné Diera Bernadett. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022. Budapest, 374.

³⁶ VÉGHSEŐ TAMÁS: A görögkatolikusok helyzete a szocializmustól a Hajdúdorogi Metropólia megalapításáig. In: Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon. Szerk. Terdik Szilveszter. Magyarországi Sajtójogú Metropolitai Egyház, 2020. Debrecen, 420.

³⁷ Kis Újság, 1949. május 5. 1.

az építkezésekre. Nem tudjuk, hogy tényleg ekkora támogatást adott-e a hatalom, mindenesetre feltűnő egy ilyen cikk megjelenése, amikor a katolikus egyház a legkeényebb támadásokat kapta az államtól.

A károk közé sorolhatók a korábban hadicélra rekvirált harangok is. Az I. világháborúhoz hasonlóan 1943–44-ben országszerte több száz tonnányi harangot szereltek le a templomtornyokból. Nyolcvankét görögkatolikus egyházközség kilencvenkilenc harangját rekvirálták, amelyek súlya meghaladta a huszonhat tonnát.³⁸ Pótlásuk rendkívül nehéz volt, bár igaz, hogy a még be nem olvasztottakat kvázi gyorssegélyként kiosztották 1947-ben. A harangöntés igen költséges folyamat volt akkor is, ezért a hívek gyűjtéseket indítottak.³⁹ 1948-tól az országos és a megyei lapok rendre beszámoltak az elpusztult harangok pótlásáról. A kommunista szerkesztőségek március 27-én az alábbi címekkel közölték tendenciózus híreiket a 2000 elpusztult haranggal kapcsolatban: *A fasiszták által elrabolt harangok pótlásául 276 harangot adott eddig a templomoknak a demokratikus kormány,*⁴⁰ *A lélek hangját, a harangot a demokrácia szólaltatja meg,*⁴¹ *A reakciós kormány ágyúöntésre elrabolta, a demokrácia visszajuttatta az egyháznak a harangokat.*⁴² A berendezkedő kommunista kormányzat az új harangok beszerzését is önmaga elévülhetetlen érdemeként tüntette fel.

Nem sokkal a háború után kevesek gondolhattak arra, hogy templomi freskókon lévő ábrázolások politikai vitákat gerjeszthetnek. 1946 őszén egy hét alatt háromszor került be az újságokba a budapesti Szent Flórián templom. A Fő utcán található görögkatolikus templom egy freskó miatt kapott igen nagy figyelmet. A *Fővárosi Napló* október 12-én, a *Világosság* október 13-án és 17-én Dorogi Farkas Ákos⁴³ templomi arcképének ügyét taglalta, ugyanis az egykori nyilas polgármester arcma valóban megtalálható volt a templom egyik mennyezeti freskóján.

1937-ben a Szent Flórián templom épületét teljes egészében mintegy másfél méterrel meg kellett emelni, ugyanis az utcaszint ennyivel volt magasabb a templompadló szintjétől. A rendkívül bonyolult munkálatokhoz a főváros mint kegyúr minden támogatást megadott, a szükséges pénz megszerzésében nagy szerepe volt Dorogi Farkas Ákos akkori tanácsnoknak. Hálából a budai görögkatolikus egyházközség megválasztotta főgondnokának, majd a templombelső felújításakor a *Szűz Mária Konstantinápoly megmentője* című mennyezeti freskó bal alsó részére Medveczky Jenő megfestette Vaszkó Endre világi elnök, Dorogi Farkas Ákos tanácsnok és Balogh Bálint esperes-parókus képmását.⁴⁴ Erre az ábrázolásra hivatkozva fogalmaztak meg olyan állításokat a lapok, amelyek nem voltak igazak, mint például „nyilas apostol képmása a Flórián kápolnában”.⁴⁵ A templomi freskókon egyáltalán nem ritka, hogy

³⁸ SZEMÁN LÁSZLÓ: Harangrekvirálások a második világháború idején a Hajdúdorogi Egyházmegyében. In: Athanasiana 40. 2015. 63–88.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Szegedi Népszava, 1948. március 27. 2.

⁴¹ Dunántúli Népszava, 1948. március 27. 3.

⁴² Felvidéki Népszava, 1948. március 27. 3.

⁴³ Dorogi Farkas Ákos (1894–1955), Budapest német megszállása idején a város polgármestere

⁴⁴ LEGEZA LÁSZLÓ: A budai Szent Flórián-templom. Budapest, 2011. Mikes Kiadó, 23–25.

⁴⁵ Világosság, 1946. október 13. 5.

bibliai alakok vagy szenteken kívül a donátor, világi és egyházi méltóságok arcmásait vagy alakjait láthatjuk különböző képi ábrázolásokon, amely több száz éve működő gyakorlat Európában. A II. világháború után azonban úgy vélték, hogy a háború előtt megfestett politikusok arcmásait el kell távolítani a templomokból. A budai esethez hasonlóan Máriabesenyőn Endre László⁴⁶ képmása volt látható, ezért a cikkíró sürgette a kultuszminisztert és a művészeti tanácsot, hogy fessék át a budai freskót is.⁴⁷ 1948-ban Dorogi Farkas Ákos portréját egy női alak váltotta fel, amelyről a *Magyar Nap* ezt írta: „száműzték a mennyországból Dorogi Farkas Ákos nyilas polgármestert, a Flórián templom angolbajuszos angyalát”.⁴⁸ A cikk készítője röviden ismertette a kép eredetét, de a címmel ellentétben úgy fogalmazott, hogy az egykori polgármestert a piktor a bibliai alakok közé festette. Az ez ügyben megjelent cikkek mindegyike beszámolt a templom bravúros megemeléséről, és az ahhoz nyújtott fővárosi segítségről, tehát a főváros közvéleménye majd tíz év távlatából is büszke volt az 1937-es templommentésre, azonban a politikai helyzet megváltozásával egy addig bevett gyakorlatból fakadó képi ábrázolás a donátor nyilas múltja miatt már nem volt vállalható.

A magyarországi egyházak egyik legnagyobb sérelme az általuk kiépített és fenntartott oktatási intézmények államosítása volt 1948-ban. Ezt megelőzően már 1946-ban a *Szabadság* című lapban *Az egyházi iskolák gáncsolják a demokratikus közoktatási reformok végrehajtását* című írásban az egyházakat azzal vádolták, hogy minden eszököt bevetve ragaszkodnak a fennálló rendszerekhez és mereven elutasítanak minden változást.⁴⁹ Miután a kormányzat kinyilvánította az egyházi iskolák államosításának szándékát, a sajtóban számos cikk jelent meg arról, hogy az emberek követelik az iskolák állami kézbe vételét. A *Tiszántúli Néplap* 1948. május 20-i számának vezércikke az Arany Bika dísztermében megtartott debreceni pedagógus szakszervezeti gyűléssel foglalkozott. Ezen Ágoston György megyei szakszervezeti titkár így érvelt: „felosztottuk a földet, ezzel megszüntettük az ország feudális jellegét, a nagyüzemek és nagybankok ma már állami tulajdonban vannak, megszüntettük az ország kapitalista jellegét. A köznevelés terén azonban azt sem mondhatjuk el, hogy már elértük a polgári demokrácia követelményét, mert a tanítókat még feudális terhek nyomják... Következő feladatunk, hogy eltávolítsuk a pedagógus társadalmat szorító feudális béklyókat, hogy a felekezeti iskolák ne jelentsenek állandó veszélyt a nép demokrácia számára.”⁵⁰ A sajtó szerint Sashegyi Sándor görögkatolikus tanító ezen a gyűlésen kijelentette, hogy a maga részéről az államosítást egy történelmi fejlődés során végbemenő természetes folyamatnak tekinti, amelyet az egyházak semmilyen körlevéllel vagy fenyegetéssel nem tudnak megakadályozni.⁵¹ Ezzel szemben Papp János hajdúdorogi segédlelkész és hitoktató tiltakozó jegyzéket készített az iskolák elvétele ellen, amelyet számos szülő

⁴⁶ Endre László (1895–1946), a Belügyminisztérium közigazgatási államtitkára 1944. április és augusztus között. Háborús bűncselekmények elkövetése miatt kivégezték.

⁴⁷ Világosság, 1946. október 17. 3.

⁴⁸ Magyar Nap, 1948. május 6. 3.

⁴⁹ Szabadság, 1946. november 10. 5.

⁵⁰ Tiszántúli Néplap, 1948. május 20. 1.

⁵¹ Uo.

is aláírt, ezért az akció ellen a Hajdúdorogi Nemzeti Bizottság lépett fel.⁵² Vattamány Imre hajdúdorogi görögkatolikus pap azonban nyilvánosan állást foglalt az iskola államosítása és a népi demokrácia mellett. Az *Igaz Szó* tudósítója szerint az „egyházi főhatósága erre szigorúan megróttta és felszólította: azonnal kérje áthelyezését. A község lakói azonban egy emberként léptek fel mellette és nem engedték el”.⁵³ Vattamány Imre ellen a püspöki hivatal egyházi eljárást indított, azonban ennek iratai nem találhatók meg a Hajdúdorogi Főegyházmegyei Levéltárban, holott az iktató- és mutatókönyvek szerint az ügyben több irat is keletkezett.

Az iskolák állami kézbe vétele 1948 nyarán végbement. Zár alá vették az épületeket, leltárt készítettek a berendezésekről és eszközökről, majd ezután kinevezték az ideiglenes iskolai vezetőket. 1948. július 23-án a *Szabadság* címlapjának alsó részén büszkén adtak hírt arról, hogy 650 ezer tanuló és 15 ezer tanító lesz majd az állam által működtetett oktatási intézményekben. Az összesített adatok alapján a görögkatolikus egyháztól 141 iskolát vett el a kormány, 321 egykori tanítója és 16 332 tanulója került át az új rendszerbe.⁵⁴ Több újságcikk is foglalkozott a nyár folyamán az átvett iskolaépületek rossz állapotával és a tantermek hiányos felszerelésével, bizonyítva az államosítás szükségességét. Arra is volt példa, hogy a helyreállított épületek megáldására vagy megszentelésére azon felekezetek papjait kérték meg, akikről elvették azokat. Így volt ez Filkeházán is, ahol a felújított államosított görögkatolikus iskolát Ladomérszky Miklós parókus szentelte meg.⁵⁵

A görögkatolikus egyházat támadó hangvételű első írás 1945 nyarán jelent meg, a lejárato cikkek száma néhány évvel később, 1950-től nőtt meg. A *Zempléni Népiújság* 1945. augusztus 15-én Bodrogolasziról szóló beszámolóban arról írt, hogy a helyi görögkatolikus pap „gondoskodik arról, hogy ne legyen béke a faluban, szervezi a reakciót, mert úgy látszik, nem hajlandó tudomásul venni, hogy ma demokrácia van és felelősséggel fog tartozni bomlasztó munkájáért”.⁵⁶ A meg nem nevezett lelkész Szász László volt, akit a konkrétumok ismerete nélkül csak reakciónak neveztek, mindenestre tanulság lehetett számára megtapasztalni a kommunista propaganda működését. Nem nevezték meg az Ópályiban szolgálatot végző Turzán József parókuszt és Turzán Dezső segédlelkészt sem, akiket verekedés provokálásával, a MADISZ⁵⁷ elleni uszítással és a KALOT magasztalásával vádolt meg az *Ifjúság* című lap 1946. szeptember 13-án.⁵⁸

1950-től az egyházi személyeket már nevesítették a rágalmozó cikkekben. Békés Géza bedői helyettes lelkész ellen a *Tiszántúli Néplapban* fogalmaztak meg súlyos állításokat. Azzal vádolták, hogy terjesztette a helyiek között az amerikai rádió „koholmányait”, az iskola államosításakor ellopta az iskola tűzhelyét, nem jegyzett békekölcsönt. Felrótták továbbá, hogy nem írta alá a békekiáltványt 1950 áprilisában,

⁵² Uo. 1948. június 1. 3.

⁵³ *Igaz Szó*, 1948. július 14. 7.

⁵⁴ *Szabadság*, 1948. június 23. 1.

⁵⁵ *Észak-Magyarország*, 1948. szeptember 8. 4.

⁵⁶ *Zempléni Népiújság*, 1945. augusztus 15. 3.

⁵⁷ Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség

⁵⁸ *Ifjúság*, 1946. szeptember 13. 7.

amelyben az atomháború ellen kívántak tiltakozni, ezért a cikkíró elnevezte atomplébánosnak.⁵⁹ A bedői görögkatolikus papot nem sokkal ezután letartóztatták és Debrecenbe szállították, először az ÁVH börtönébe, majd onnan átkerült a megyei büntetés-végrehajtás épületébe. Békés Géza visszaemlékezése szerint letartóztatásának igazi oka a sikeres ifjúsági pasztorális munka volt.⁶⁰ Ezt támasztja alá a *Néplap* megállapítása is, miszerint Bedőn az ifjúság a klerikális reakció és a kulákság befolyása alatt volt, ezért nem tudtak hatékonyak lenni a helyi kommunista szervezetek.⁶¹ Az újságcikk és a helyi pártvezetés, valamint állítólagos tanúk bevonásával bíróság elé állították, az eljárás azonban érdekes módon felmentéssel ért véget. Szabadulása után nem tért vissza Bedőre, Dudás Miklós püspök Nyírszőlőse helyezte át. Békés Géza meghurcolásának történetéről a 2018-ban megjelent visszaemlékezésében is olvashatunk.⁶²

A mucsonyi parókus ellen az *Északmagyarország* jelentetett meg egy támadó hangvételű írást. Gulovics Andort a cikkben elsősorban azzal vádolták meg, hogy az állam és az egyház egyezményének megszegője és a béke ellensége. Súlyos állításként fogalmazták meg azt is, hogy lelki terrort alkalmaz papi tevékenysége során, ezenkívül nem szolgáltatja be a terményt. Durva megfogalmazással papi ruhába bújt imperialista ügynöknek titulálták.⁶³ Három évvel később a sajtó újabb támadást indított a mucsonyi görögkatolikus lelkész ellen. Feltehetően a helyi kommunista szervezet gyenge eredményei miatt az Északmagyarország ekkor már nemcsak őt, hanem az egész falut negatívan ábrázolta. A hittanra beiratkozott magas létszámot a szerző azzal magyarázta, hogy Gulovics Andor előbb említett lelki terrorja miatt a szülőknek alaposan meg kellett fontolniuk, hogy távol merik-e tartani gyermekeiket az iskolai hittanóraktól. Ennek ellentmondva néhány sorral lejjebb a cikk írója a mucsonyiakra jellemző vallásssóságot a sötét tévhitek eredetének bélyegezte, s lemondóan, ugyanakkor a mucsonyi helyzetre ráirányítva a figyelmet így fogalmazott: „sötétség. Igen sötétség. S mindez a nép demokrácia 10. esztendejében. Hát semmit sem használt a mi nevelésünk ebben a faluban?”⁶⁴

A nyírparasznyai görögkatolikus lelkészt is hamis vádakkal illette a *Szabolcs-Szatmári Néplap*. Az 1953. május 31-én, vasárnap megjelentetett féloldalas cikkben a szerző Molnár Antal parókussal kapcsolatban arról írt, hogy szemtől szembe, illetve a templomban semmilyen ártó vagy hangos szót nem használna a nép, a béke és a begyűjtés ellen. A hallgatag lelkész azonban másképp cselekszik, mint ahogy beszél. Gyónás közben és a szobákban már teljesen mást mond, mint az utcán az embereknek. Az eddig nyugodtnak tűnő írás ezután hangnemet vált, és egészen durva állításokat tartalmaz, melynek célja elsősorban a helyi suttogó propaganda szélesebb nyilvánosság előtti való felerősítése volt. Molnár Antal szemére vetették, hogy korábbi szolgálati helyén, Kántorjánosiban lókupeckedéssel foglalkozott, ezen kívül rendkívül kapzsi, továbbá

⁵⁹ Tiszántúli Néplap, 1950. május 21.

⁶⁰ BÉKÉS GÉZA: *Jobb jövőnkért! Emlékirataim*. Szerk. Török Zsolt. Nagykatá, 2018. Nagykatái Népfőiskola, 131. [BÉKÉS, 2018.]

⁶¹ Tiszántúli Néplap, 1950. május 21. 9.

⁶² BÉKÉS, 2018.

⁶³ Északmagyarország, 1952. május 23. 3.

⁶⁴ Uo. 1955. augusztus 30. 3.

nem mondja ki, de vissza szeretné hozni a régi politikai rendszert, ezért azokra támaszkodik az egyházközségében, akik a régi világ emberei. Az előző lejárató cikkektől eltérően azzal is megvádolták, hogy hittanórán veri a gyerekeket, mindenütt csak bajt okoz, és Békés Gézához hasonlóan nem jegyzett békekölcsönt. Az írás végén a *Néplap* Molnár Antalt csak úgy summázta mint a háború papját, a béke ellenségét.⁶⁵ Ebből a cikkből világosan kitűnt, hogy nem a cselekedetek, hanem az elítélendő világlátás állt a középpontban, s illeszkedett hozzá az írás fő üzenete is: a jónak látszó emberrel is vigyázni kell, mert feltehetően másként gondolkodik, ami bajt okozhat.

Rojkovich Pál kislétai görögkatolikus lelkésről a *Szabolcs-Szatmári Néplap* 1953. október 2-án jelentetett meg cikket. A lejárató írás három állításra épült: a kapzsi pap, a képmutató farizeus és a szövetkezet ellensége. Az első alátámasztására elsősorban az egyházadó könyörtelen beszédét és a magas stóladíjakat jelölték meg, de helyi információkra támaszkodva megírták, hogy „robotra kényszerítette”, azaz az egyházi földeken dolgoztatta a híveket. Olyan túlzó állításokat is olvashatunk, mint hogy Rojkovich Pál minden mise alkalmával több száz liter bort kért az áldozáshoz a kislétaiaktól, Húsvétkor a pászkaszentelések során a hívek ünnepi kosaraiból begyűjtetett 4–5 ezer tojást. Hasonló túlzásokkal igyekeztek a lelkész képmutatását igazolni. Az S. T. monogrammal megjelent cikk szerint egyes férfiaknak vasárnap is dolgozni kellett a parókia épülete mellett álló istállóban, másoknak fát kellett vágni. A helyiek elmondásai alapján azzal is vádolták Rojkovich Pált, hogy a hívekkel megtartatja a pénteki böjtöt, többeket megszólít, hogy aznap húst ettek, azonban ő maga egyik pénteken hízott kacsát falatozott. A szövetkezet elleni magatartása elsősorban abban nyilvánult meg S. T. szerint, hogy vissza akarta szerezni az egyházi földeket, hogy legyen ötven holdja, így tudja majd folytatni a kupeckedését.⁶⁶

A szövetkezetekkel és a szocialista mezőgazdasági rendszerrel kapcsolatban 1948-tól már indul propaganda-hadjárat az egyházak, valamint több pap és lelkész ellen, ami a későbbiekben sem szűnt meg. Az *Északmagyarország* 1952-ben Czurkó Sándor baskói parókusnak felróta, hogy „a beadás ellen agitál. Ő maga is szabotálja kötelessége teljesítését.”⁶⁷ Az Érpatakon szolgáló Orosz Sándort is az a vád érte nyilvánosan, hogy minden eszközzel akadályozza a helyi termelőszövetkezetet.⁶⁸ Nemcsak egyes személyek, hanem közösségek is a sajtó célkeresztjébe kerültek. Az Urai Vörös Csillag Termelőszövetkezet nem tudta teljesíteni a meghirdetett tervet. A magyarázatok között elsősorban a tagok hozzáállását hozták fel: sokkal kevesebb napot dolgoztak. A görögkatolikus vallású dolgozók szemére vetették, hogy nemcsak vasárnap, hanem hétköznap is munkaidőben eljártak a templomi szertartásokra, sőt ezeken a napokon egyáltalán nem vették fel a munkát, ami veszteséggel járt a termelőszövetkezet számára. A *Néplap* így korholta az embereket és az egyházat: „nem átalottak arra hivatkozni, hogy *ők* »görögkatolikusok, s ünnep van« (nagyon gyakran volt ünnepük, majd

⁶⁵ Szabolcs-Szatmári Néplap, 1953. május 31. 6.

⁶⁶ Uo. 1953. október 2. 4.

⁶⁷ Északmagyarország, 1952. június 18. 3.

⁶⁸ Szabolcs-Szatmári Néplap, 1952. szeptember 9. 4.

minden nap) ezért nem dolgoznak”.⁶⁹ A szövetkezetek létrejöttével a hétköznapi és ünnepeket sokkal nehezebben volt megtartani. A kötött munkaidő miatt kevesebb hívő tudott részt venni a korábbi évek alatt megszokott időben tartott ünnepi szentmiséken. Ezt támasztja alá a Bodrogheresztúron 1950. május 22-én megtartott kánoni látogatás jegyzőkönyve is.⁷⁰

Az állam és a katolikus egyház közötti megállapodás hosszú ellenállás után 1951-ben jött létre. Az 1948-tól tartó küzdelem során nyomásgyakorlás céljából a kommunista hatalom több olyan cikket is megjelentetett, amelyekben azt a látszatot akarták kelteni, hogy a katolikus egyház és az állam kiegyezése egyházon belüli, alulról jövő kezdeményezés lenne. 1949. január 5-én a *Tiszántúli Néplap*ban a következő címmel próbálták megegyezésre bírni Dudás Miklós püspököt: „Hajdúdorog népe követeli, hogy a görögkatolikus egyház egyezzen meg az állammal.”⁷¹ Nem véletlen, hogy a hajdúdorogiak kerültek előtérbe az állami propagandában, ugyanis a város jelentős szerepet töltött be a magyar görögkatolikusság történetében. Ezt bizonyítja az is, hogy az 1912-ben létrehozott egyházmegyének a település lett a névadója. 1949. január 5-én a *Nyírségi Magyar Nép* Vattamány Imre hajdúdorogi parókus nyilatkozatát közölte: „álljunk a nép mellé és tagadjuk meg a hűtlen főpásztort”.⁷² A megegyezést szorgalmazó cikkek azután szaporodtak meg, hogy a *Szabad Nép* január 9-én beszámolt arról: a belügyminisztérium államvédelmi hatósága a Mindszenty-üggyel kapcsolatban Budapesten kihallgatta Dudás Miklós hajdúdorogi püspököt. Ezután több görögkatolikus pap is az esztergomi érsek ellen tett nyilatkozatot: Papp Gyula piricsei, Damjanovics József nyírgyulaji és az 1947-ben perbe fogott Bodnár Béla felsőzsolcai parókusok is.⁷³ Úgymond a régi világ visszatérését megakadályozandó Papp Gyula kijelentette, hogy azért szükséges az állammal kötendő megállapodás, mert a korábbi időszak emberei el akarják venni azt, amit eddig a nép kapott, sőt „a földet akarta elvenni Mindszenty.”⁷⁴ A restauráció gondolatát elítélte Pirigyi István debreceni lelkész is, aki a *Tiszántúli Néplap*nak így nyilatkozott: „aki a királyságot próbálja visszahozni, az hazaáruló”.⁷⁵ Az előbb megnevezett görögkatolikus papok nyilatkozatainak hitelessége megkérdőjelezhető, amint azt Pirigyi István esete is mutatja. Ő 1949. október 7-én levelet írt Dudás Miklósnak, mert a *Tiszántúli Néplap* aznapi számában olyan mondatokat tulajdonított neki, amelyekhez hasonlót senkinek sem mondott.⁷⁶

1950 nyarán megalakult a Katolikus Papok Országos Békebizottsága. Az állampárt által létrehozott papi mozgalom feladata volt, hogy aktívan részt vegyen a meghatározott egyházpolitika megvalósításában. A megalakulásról és a mozgalom működéséről

⁶⁹ Uo. 1952. december 18. 4.

⁷⁰ Egyház-látogatási jegyzőkönyvek a Görögkatolikus Püspöki Levéltárban 1. Dudás Miklós Canonica Visitatioi a Hegyaljai Esperesi Kerületben 1940–1950. Összeállította és a mutatókat készítette: MAJCHRCSNÉ UJTELEKI ZSUZSANNA. Hajdúdorogi Egyházmegye, 2014. Nyíregyháza, 149.

⁷¹ *Tiszántúli Néplap*, 1949. január 5. 4.

⁷² *Nyírségi Magyar Nép*, 1949. január 5. 3.

⁷³ *Kis Újság*, 1949. január 11. 3.

⁷⁴ *Nyírségi Magyar Nép*, 1949. január 20. 2.

⁷⁵ *Tiszántúli Néplap*, 1949. január 28. 3.

⁷⁶ GKPL I-1. a. 80/1949.

rendszeresen beszámolt a *Béke és Szabadság*. Az alakuló ülésen részt vett Sebella István nyírbéteki görögkatolikus lelkész is, aki azt nyilatkozta, hogy szívvel lélekkel szolgálni kívánta a dolgozó nép érdekeit.⁷⁷ A békepapok sürgették az egyházi vezetőket, hogy minél hamarabb rendezni kell az állammal való kapcsolatokat. A mozgalom jó eszköz volt az alsópapság megosztására és a felsőpapság elleni nyomásgyakorlásra. Nagy Béla nyírlugosi parókus is aktív békepap volt, aki más katolikus papokkal együtt több nyilatkozat aláírásával és támogatásával kiállt az állammal történő minél gyorsabb meg egyezés mellett, így népszerűsítve a békekölcsonök vásárlását. Az 1951-ben felálló megyei békepapi bizottságok munkájáról és a helyes egyházpolitikai irány támogatásáról folyamatosan jelentek meg a beszámolók az országos és megyei lapokban 1956-ig.

A magyar sajtó a görögkatolikus egyházzal kapcsolatban megjelenő cikkeivel – elsősorban a szovjet mintára berendezkedő kommunista párt szándékainak megfelelően – rendkívül negatív kép kialakításában nyújtott segítséget. 1945–1956 között az egyházellenes támadások időben nem egyforma hevességűek és témájúak voltak. A propagandaharc élén elsősorban a megyei lapok jártak, amelyek legtöbbször az egyházi személyek elleni támadásokban és lejárátásokban vettek részt, az országos lapokban a görögkatolikus egyház periférikus téma volt. A hatalom célja az egyház társadalmi megítélésnek rombolása volt, ugyanis a felépítendő új világban a vallás csupán a „nép ópiumának” számított, tehát minél jobban háttérbe kívánták szorítani, hogy eljussanak a végső célig, a kommunizmus megvalósításáig.

⁷⁷ Béke és Szabadság, 1950. augusztus 1. 8.

TAKÁCS TIBOR

Nyírségi hittestvérek

Két nyíregyházi evangélikus lelkész megfigyelése az 1960-as évek végén

Írásomban két nyíregyházi evangélikus lelkész, Joób Olivér és Szabó Vilmos 1960-as évek végén történt állambiztonsági megfigyelését ismertetem. Ha tetszik, két társadalmi mező találkozását vizsgálom, méghozzá az utóbbi, azaz a politikai rendőrség szemszögéből. Ebből fakadóan a vizsgálódás kevésbé egyháztörténeti, mint inkább állambiztonság-történeti jellegű. Arról, hogy a Kádár-korszak állambiztonsága miért figyelte meg az egyházakat és egyházi személyeket, nem kíván bővebb előzetes kifejtést. Egyrészt azért, mert evidensnek tűnő dologról van szó, még akkor is, ha a rezsim egyházpolitikája, valamint az állambiztonság egyházakkal kapcsolatos tevékenysége nem tekinthető egyneműnek (időben is sokat változott, módosult, finomodott, illetve a felekezetek között és az egyes egyházakon belül is differenciált).¹ Másrészt azért nem, mert reményeim szerint maga az írás számos válasszal szolgál a miértekre.

Az egyházakon belüli „ellenséges” személyekkel, csoportosulásokkal, az ún. „klerikális reakcióval” a belsőreakció-elhárítás foglalkozott, amely 1957-től a Belügyminisztérium (BM) II/5. Osztályaként, 1962-től a BM III/III. Csoportfőnökségeként működött. Ezen belül a II/5-c, majd a III/III-1/c Alosztály, 1962 végétől a III/III-2, az 1966-os átszervezést követően pedig a III/III-1 Osztály dolgozott az egyházakra. Ez utóbbiban már szétválasztották a különböző felekezetek ügyeit, és a protestáns egyházakkal, így az evangélikusokkal, tovább a szektákkal külön alosztály foglalkozott (először III/III-1/b, majd III/III-1/c jelzéssel). Az állambiztonság területi szerveinél, azaz a rendőrfőkapitányságok politikai (nyomozó) osztályain, 1972-től az állambiztonsági szerveiken – a fenti tagolásnak megfelelően – az 5., 1962 után III/III. alosztályok, majd osztályok foglalkoztak a helyi egyházi szervezetekkel. Ezekben belül esetleg külön vonaltartók feladata volt egy-egy felekezet figyelése.²

Szabolcs-Szatmár megyében az „egyházi reakció” elleni munka legfeljebb annyiban tért el az általános trendektől, hogy a lutheránus szlovák telepések által újjáalakított Nyíregyházán, már csak számarányuk miatt is, az országosnál valamivel nagyobb figyelmet fordítottak az evangélikus egyházra (valamint, az itt székelő püspökségük miatt, a görögkatolikusokra is). A nyíregyházi evangélikus egyházközséggel kapcso-

¹ Erről jó áttekintést nyújt: VÖRÖS GÉZA: Az egyházak állambiztonsági felügyelete 1945–1989 között. In: Bíbor színnel jelzett vértanúság. Tanulmányok Mindszenty József bíboros, hercegprímás életéről és a magyar egyházügy 1945–1989 közötti helyzetéről. Szerk. Bors-Bulbuk Zsuzsanna – Soós Viktor Attila. Zalaegerszeg, 2022. Mind-szentynéum, 245–280.

² Vö. VÖRÖS GÉZA: Állambiztonság és egyházak. Egyháztörténeti Szemle, 2009. 4. sz. 3–19.

latos állambiztonsági tevékenység rendkívül szerteágazó és összetett volt – tanulmányomban nem vállalkozom ennek teljes és kimerítő bemutatására, csupán annak főbb vonásait kívánom bemutatni.

*

A megyei III/III. Alosztály 1967. január 3-án nyitott előzetes ellenőrző személyi dossziét Joób Olivér evangélikus lelkészre. Az indoklásból kiderül, hogy Joób – mint társadalomra veszélyes ellenséges személy – már 1960-tól külön nyilvántartásban szerepelt, a rá vonatkozó információkat figyelő (F-) dossziében gyűjtötték. Méghozzá azért, mert a lelkész 1945 után a Keresztyén Ifjúsági Egylet (KIE) egyik vezetőjeként „ellenséges” előadásokat tartott, később is rendszerellenes kijelentéseket tett, kapcsolatot tartott politikai okokból elítélt egyházi vezetőkkel (Túróczy Zoltán és Ordass Lajos volt püspökökkel). Az előzetes ellenőrzését azért rendelték el, mert az általa tartott bibliaórákon személyes (és gyaníthatóan politikai) kérdéseket is megbeszéltek. Emellett létezett egy „másik kör”, amelynek „eszmei irányítója” Joób volt: a leírás alapján ez egy baráti társaság lehetett, amely családi ünnepeken alkalmasszerűen járt össze; gyanússá az tette, hogy a feloszlott KIE volt tagjai is részt vettek benne. Továbbá, a konfirmandus fiatalokat állítólag ellenséges, antiszemita szellemben nevelte, de antiszemitizmusa állítólag beszélgetések, viccek mesélése formájában is megmutatkozott. Mindezeket túl rendszeresen olvasta a finn *Kotimaa* folyóiratot, amelyben többször bírálták a szocialista országok egyházpolitikáját, és egy 1966 decemberi istentiszteleten a lelkész a lap szellemiségének megfelelő prédikációt tartott. „Tekintettel arra, hogy Joób Olivér törekvései mögött ellenséges tendencia húzódik, mely társadalmilag veszélyes, felderítésére és a bűnös tevékenységre utaló jelzések ellenőrzésére »Hit-testvérek« fedőnéven a feldolgozó munka beindítását javaslom” – írta Koncz András rendőr hadnagy, az alosztály beosztottja.³

Habár Joób Olivér figyelő dossziéja nem maradt fenn, az előzetes ellenőrzés során keletkezett jelentésekből kiderül, hogy az állambiztonság a fentiekben túl sok, értelmezésük szerint „terhelő” adattal rendelkezett a lelkészről. Így számon tartották, hogy 1945 előtt finnországi tanulmányúton vett részt, mely során nagy hatással volt rá az ún. ébredési mozgalom, valamint azt, hogy ellenezte az iskolák államosítását, az 1956-os forradalom idején a nyíregyházi rádióban „uszító” előadást tartott. Ezt követően, 1957-ben engedély nélküli gyűjtést szervezett a nagycserkeszi evangélikus templom felépítésére, majd 1960 elején a tsz-szervezések elleni prédikációkat tartott. Az iratokból kiderül, hogy „Ellenséges” tevékenysége miatt 1958–1959-ben hat hónapig rendőrhatalósági felügyelet alatt állt, majd – mint említettem – 1960-tól F-dosszié keretében ellenőrizték.⁴

A lelkész és körének „veszélyes” politikai „tendenciát” hordozó tevékenységének felderítése és dokumentálása érdekében elsősorban hálózati személyeket kívántak fel-

³ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [ÁBTL] 3.1.5. Operatív dossziék. [3.1.5.] O-13220. 21–22. Hátározat, 1967. január 3.

⁴ Lásd pl. ÁBTL 3.1.5. O-13220. 130–135. Összefoglaló jelentés, 1967. december 7. Uo. 153–156. Összefoglaló jelentés, 1968. május 24. Sok minden kiderül a megsemmisített iratok listájából is: uo. 26/88–96.

használni, ezen kívül Joób levelezését is ellenőrizni akarták.⁵ Ez utóbbi alapján mindössze annyit sikerült megállapítani, hogy „nevezett egy mélységesen reakciós, a szoc. [ialista] társadalom eredményeit nem értékelő, a nyugati életformát minden körülmények között dicsőítő egyéniség. [...] A levelek tartalmukat illetően családias hangulatúak, de soraikból kicsendül a rendszerünkkel szembeni ellenséges érzület.” Vagyis konkrét ellenséges tevékenységre utaló bizonyítékot nem találtak.⁶ A levéllenőrzést később is fenntartották, ám nincs nyoma, hogy az bárminemű eredményre vezetett volna; egy későbbi értékelés csak annyit tudott megállapítani, hogy „[n]éhány levélben olyan kitételek vannak, amelyek nem egyértelműek, ellenséges tevékenységgel is összefüggésbe hozhatók”.⁷

Az ellenőrző munka fő eszköze, mint említettem, az ügynökhálózat volt. Elsősorban Joób lelkésztársát, a „Balogh János” fedőnevű ügynököt próbálták felhasználni, aki már korábban is jelentett róla. A hálózati személy több jelentése fellelhető a dossziében, ezek azonban semmilyen konkrét ellenséges tevékenységre nem szolgáltatott bizonyítékot, leginkább arról számoltak be, hogy miként viselkedett Joób Olivér a lelkészi hivatalban, milyen volt a hangulata, kedélyállapota, miket mondott, és így tovább. Idővel Koncz hadnagy is belátta, hogy „Balogh János” lehetőségei korlátozottak, és nem célszerű túlságosan igénybe venni, mert azzal csak fokozná a célszemélyek meglévő ellenszenvét iránta.⁸ Alkalomadtán más hálózati személyeket is felhasználtak, például egy református lelkészt, illetve világi személyeket, ők azonban helyzetükből adódóan még kevésbé tudtak belső információkat nyújtani az evangélikus lelkészi hivatalban zajló összefüggésekről, vagy Joób esetleges ellenséges magatartásáról.

Az ellenőrzés ugyanis nem Joób Olivér nyilvános lelkészi tevékenységének, hanem az egyházi hivatalban, főleg a bibliaórákon tanúsított magatartásának a felderítésére irányult. Az állambiztonság tehát alapvetően az Iskola utca 1. számú saroképületre koncentrált, annak a falain kellett – nem is csak képletesen – áthatolnia. A gyülekezeti ház külső figyelésével ugyanis nem sokra mentek: az 1967. május 22-i bibliaóráról például csak annyit sikerült megállapítaniuk, hogy azon tíz nő és egy férfi (feltételezésük szerint a harangozó) vett részt, az utcára nem szűrődött ki fény, és a jelenlévők – még az egy irányba indulók is – külön-külön távoztak, azaz – legalábbis az állambiztonság szerint – konspiráltak. A távozók kilétét azonban nem tudták megállapítani.⁹ Más alkalommal csupán annyit láttak, hogy az ifjúsági színjátszó csoport próbáján hét fiú és öt lány jelent meg.¹⁰

Éppen ezért 1967 májusában a bibliakör, illetve Joób megfigyelésére 3/e. labda (más néven: szikra) rendszabályt, azaz helyiség lehallgatására alkalmas hordozható készüléket szereltek be az evangélikus lelkészi hivatalba. Erre éjszaka kerítettek sort, akkor ugyanis az egyházi hivatalban senki sem tartózkodott, az épületben lévő két lakrész

⁵ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 29–31. Intézkedési terv, 1967. február 20.

⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 35–36. Jelentés, 1967. március 18. A levéllenőrzést később is fenntartották (uo. 167. Szolgálati jegy, 1967. június 1.), ám nincs nyoma, hogy az bárminemű eredményre vezetett volna.

⁷ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 167. Szolgálati jegy, 1967. június 1. Uo. 75–79. Jelentés, 1967. szeptember 4.

⁸ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 83–89. Intézkedési terv, 1967. szeptember 29.

⁹ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 44–45. Jelentés, 1967. május 23.

¹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 51. Jelentés, 1967. június 13.

(amelyekben idős asszonyok laktak) pedig előszoba választotta el a hivatali helyiségektől, ami megkönnyítette az állambiztonság dolgát. A terv szerint az Iskola utcai bejáraton egyszerű álkulccsal jutottak be a házba; a lehallgatandó helyiségbe még két ajtón kellett átjutniuk, ezeknek a kulcsairól már korábban lenyomatot készítettek. Magát a beszerelést az operatív technikai csoportfőnökség illetékes szervezeti egysége, a BM III/V-1. Osztály egyik beosztottja végezte, a helyi kollégák csupán a helyszín biztosításában segítettek, nehogy egy arra tévedt személy megzavarja az akciót. A lehallgatási anyag vételére a bibliaórák idején, azaz hétfő esténként a szemben lévő IV. sz. Általános Iskola egyik utcára néző tanterme szolgált, a hét többi napján pedig az utcán parkoló gépkocsiból vették az adást.¹¹

A berendezés működtetése során már az elején probléma adódott: a május 22-i bibliaórát Joób Olivér távollétében nem az ő hivatali szobájában, hanem a szomszédos helyiségben tartották, amelynek az ajtaját bezárták, így az állambiztonsági tisztek gyakorlatilag nem hallottak semmit. Ám az anyagot még így is az előzetes elképzeléseik igazolására használták fel: „A zárt ajtón átszűrődő hangokból – kacagások, egyszerre több ember is beszélt – arra lehet következtetni, hogy a biblián kívül mással is foglalkoztak.”¹² Egy héttel később már sikerült értékelhető adatokat szerezni a „Kukkantó” fedőnévre keresztelt berendezéssel: az összejövetel elején leveleket olvastak fel, majd bibliai idézeteket magyaráztak az aktuális történésekre alkalmazva. Az éppen akkor kitört újabb háború kapcsán főleg az arab–izraeli konfliktus került szóba. Ennek során a lelkész tett egy megjegyzést: „Ha rossz nyelvű akarnék lenni, nem azt mondanám, hogy nem sok, hanem túl kevés, én kívánom, hogy több is legyen.” ez előtt ugyanis az egyik jelenlévő a „csodálatosan virágzó” Izraelről beszélt, amelynek egyik fő nehézségét abban látta, hogy Európa majd minden országából vannak ott bevándorlók, így hetven nyelvet beszélnek. Koncz hadnagy szerint azonban Joób megjegyzése előtt az volt a téma, hogy túl sokan vándorolnak ki Izraelbe – így abból a lelkész antiszemitizmusa csendült ki.¹³

A berendezéssel a következő napokban több beszélgetést rögzítettek; a dossziében nyilván csak az operatív szempontból érdekesebb jelentéseket helyezték el, ám ezekből csak annyi derül ki, hogy Joób Olivért és alkalmi beszélgetőtársait továbbra is érdekelte a közel-keleti helyzet. Bár ennek kapcsán emlegették a szovjet és az amerikai nagyhatalmi érdekeket, ám ellenséges politikai kijelentés nem hangzott el.¹⁴ Igaz, Koncz már azt politikai tettként értékelte, hogy a jelenlévők nem említették meg, hogy az agressziót Izrael követte el. Az akkor még bevallottan egyetlen lehallgatott beszélgetésből általánosítva bizonyítottan látta azt is, hogy az összejöveteleket „igyekeznek konspirálni”, és azokon Joób „rendszeresen [!] beszámolt az ifjúság körében tervezett elképzeléseiről”;¹⁵ illetve, hogy a bibliakörben „a napi politikai eseménye-

¹¹ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 40–43. Javaslat és biztosítási terv, 1967. május 7.

¹² ÁBTL 3.1.5. O-13220. 44–45. Jelentés, 1967. május 23.

¹³ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 46–48. Jelentés, 1967. június 5. Uo. 53–55. Javaslat előzetes ellenőrző dosszié határidejének meghosszabbítására, 1967. június 5.

¹⁴ A június 8–13. között rögzített beszélgetésekről készített jelentések: ÁBTL 3.1.5. O-13220. 49–50., 56–58., 60.

¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 61–64. Összefoglaló jelentés a nyíregyházi evangélikus lelkészek körében tapasztalt ellenséges tevékenységről, 1967. július 12.

ket ellenséges hangnemben értékeli”, ezáltal „a vallásos hívőket [?!] politikailag rossz irányba befolyásolják”.¹⁶

A lelkesi hivatalban történtek „mélyreható felderítése” szükségessé tette, hogy a szikra helyett 1967 júliusában 3/e. vonalas rendszabályt telepítsenek: ez a rögzített, állandó lehallgatókészülék kódneve volt. Beszerelése július 19-én, a „Delta” fedőnevű akció keretében történt: a mennyezet átfűrészával sikerült beépíteni a szerkezetet, ám ez esetben nem éjszaka, hanem fényes nappal, a reggeli órákban. Az állambiztonság emberei úgy jutottak be az épület padlására, hogy a telefonvonal javítására érkező postai dolgozónak adták ki magukat. (A vonalat már két héttel korábban eljuttatták a padlásra, ám akkor „a célhelyiségbe történő zavartalan behatolás meghiúsult.”) A berendezést most is a BM III/V-1. Osztály beosztottja szerelte be, a postai vonallal kapcsolatos munkákat pedig egy hálózati személy végezte.¹⁷

Joób anyagában 29, a kezdetben „Csipogó II.”, majd rövidesen „Delta” fedőnéven emlegetett berendezéssel 1967. július 19. és 1968. december 12. közötti rögzített beszélgetésről maradt fenn jelentés. Bizonyára ennél többet hallgattak le, csak azokat nem tartották érdemesnek leírni. Igaz, a jelentésekben olvasható beszélgetések nagy része érdektelennek tűnik, legalábbis állambiztonsági szempontból; mert sok esetben nem is Joób Olivér a beszélgető fél. Többnyire az egyházzal kapcsolatos hétköznapi dolgok kerültek szóba, olykor kül- és belpolitikai kérdések, a két világrendszer összevetése, egy-két alkalommal Izrael. Mindezek kapcsán elhangzott olykor kritikusnak, akár rendszerellenesnek tekinthető kijelentés, egy kis zsidózás is, ám a feltételezett ellenséges szervezkedés létre nem sikerült bizonyítékot találni. Az aláhúzásokból, kiemelésekből mindenesetre kikövetkeztethető, hogy a politikai rendőrséget különösen az ifjúság terén végzett egyházi tevékenység aggasztotta, és ezzel összefüggésben az, hogy sok pedagógus vett részt a bibliaórákon, akik nagy hatással lehettek a fiatalokra.¹⁸

Sok újat tehát az állambiztonságnak nem sikerült megállapítania, egyedül csak azt bizonyították, hogy Joób Olivér bizalmas körben ellenséges kijelentéseket tett. Ténykedését, mint említettem, igazából ezért tartották veszélyesnek, mert „nagy súlyt helyez a fiatalok befolyásolására”, és a kapcsolatai között lévő pedagógusok „munkakörükből fakadó lehetőségük kapcsán tevékenyen segítik célkitűzésének elérésében” – olvasható az ügyben addigi végzett munkát értékelő 1967. szeptemberi elemzésben. Ez egyébként egy sor hiányosságra mutatott rá, legfőképpen arra, hogy „a felhasznált operatív eszközök alkalmazásánál nincs kellő dialektikus összhang”, ezért „eddig nem bontakozott ki az aktív, támadó, dinamikus feldolgozó munka”. Ez azt jelentette, hogy nagy mennyiségű anyagot sikerült összegyűjteni, annak értékelésére, elemzésére azonban nem fordítottak figyelmet, ezért nem sikerült kézzelfogható eredményt elérni az előzetes ellenőrzés során.¹⁹

¹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 53–55. Javaslat előzetes ellenőrző dosszié határidejének meghosszabbítására, 1967. június 5.

¹⁷ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 59. 3/e. rendszabály igénylése, 1967. június 12. Uo. 65. Jelentés, 1967. július 19.

¹⁸ A jelentések: ÁBTL 3.1.5. O-13220. 66–74., 90–105., 107–116., 168–175., 183–184., 196–197., 200–202., 212. Később „Delta” fedőnevű objektumként hivatkoztak a lelkesi hivatal lehallgatott helyiségére is.

¹⁹ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 75–79. Jelentés, 1967. szeptember 4.

Az értékelő tiszt javaslatai nyomán új intézkedési tervet készítettek, ám ezt olvasva úgy tűnik, a III/III. Alosztálynál továbbra sem nagyon tudták, hogyan férközzenek közelebb a lelkészhez és köréhez.²⁰ Gyakorlatilag minden számba jöhető operatív eszköz fel kívántak használni, ám nincs nyoma annak, hogy például a külső figyelés során fényképeket készítettek volna, vagy újabb hálózati személyeket tudtak volna beszervezni Joób megfigyelésére. (A „résztevők fanatikussága folytán a körből való beszervezést nem lehetett megvalósítani, a bevezetéssel történő beépülésre pedig nem voltak lehetőségeink” – magyarázkodtak később.²¹) 1967 legvégén úgy zárták le az előzetes ellenőrzést, hogy az lényegében semmilyen kézzel fogható eredményt nem hozott: az összefoglaló nagyjából 1967 előtti értesítéseket sorolt fel, és a lelkész továbbra is csak „gyanúsítható” volt bűncselekmények elkövetésével.²²

Az állambiztonság azonban nem adta fel, és 1968 januárjától személyi dosszié keretében, immáron „Hitoktató” fedőnéven folytatták tovább Joób Olivér megfigyelését.²³ A lényeg azonban nem változott: rendületlenül gyűjtötték az adatokat, elsősorban a lehallgatóberendezésen keresztül. Koncz András (az év elejétől főhadnagy) két MSZMP-tagtól – egy iskolaigazgatótól és egy tsz-dolgozótól – kért információt, de csak annyit sikerült megtudnia, hogy a lelkész a bokortanyákon engedély nélkül tartott hittanórát, illetve agitálta a szülőket, hogy a gyerekeiket járassák hitoktatásra.²⁴ Májusban lényegében lezárták a nyomozást: a négy fal között tett kijelentései, valamint az illegális egyházi tevékenységnek minősített bibliaórák miatt Joób Olivér felelősségre vonását, valamint a „csoport” bomlasztását határozták el. Koncz főhadnagy kénytelen volt megállapítani, hogy a pedagógusok bibliakörben való részvétele nem sért jogszabályt – de azért „figyelmet érdemel”. Az egyik tanárnő magatartására felhívták az „illetékesek” figyelmét, és gyakorlatilag nyugdíjaztatták az illetőt.²⁵ (Korábban is azt állapították meg, hogy a bibliaórára járók – pedagógusok, kórházi dolgozók és mások – bár „fanatikusan vallásosak, de ezt munkahelyükön leplezik”²⁶ – kérdés, hogy akkor miben rejlett a társadalmi veszélyességük.)

A központi vizsgálati osztály jogi szakvéleménye szerint Joób kijelentései a Btk. szerinti izgatásnak minősültek, ám azokat kizárólag a titkos, operatív eszközzel szerzett lehallgatási anyagok bizonyították, ezért szükségesnek tartotta a részttevők kihallgatását, hogy a vallomások révén a nyílt bünvádi eljárásban is felhasználható bizonyítékokat szerezzenek. Amennyiben ez nem sikerül, úgy nem lehet büntetőeljárást indítani; ez esetben a lelkészt rendőrhatalósági figyelmeztetésben kell részesíteni, a csoportot pedig operatív eszközökkel kell bomlasztani.²⁷ A III/III. Csoportfőnökség e szakvélemény nyomán az ügy „operatív bomlasztásos realizálását” javasolta a

²⁰ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 83–89. Intézkedési terv, 1967. szeptember 29.

²¹ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 153–156. Összefoglaló jelentés, 1968. május 24.

²² ÁBTL 3.1.5. O-13220. 130–135. Összefoglaló jelentés, 1967. december 7.

²³ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 127–129. Határozat személyi dosszié megnyitására, 1968. január 4.

²⁴ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 143–144. Jelentés, 1968. március 12. Uo. 147. Jelentés, 1968. április 22.

²⁵ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 153–156. Összefoglaló jelentés, 1968. május 24.

²⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 75–79. Jelentés, 1967. szeptember 4.

²⁷ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 162–164. Jelentés, 1968. június 12.

megyei kollégáknak – azaz nem tartották valószínűnek, de talán célszerűnek sem, hogy peres útra tereljék az ügyet.²⁸

A bomlasztás terve szeptemberben készült el, és azt a BM III/III-1. Osztály kiegészítéseivel együtt október elején hagyta jóvá Baranyai György III/III. csoportfőnök. (Például felhívták a megyei kollégák figyelmét, hogy az a tény, hogy Joób „aktív tevékenységet folytatott a vallásos érület fenntartása, fokozása, sőt kiterjesztése érdekében”, „[j]ogilag nem kifogásolható és az ellenséges tevékenységet nem motiváló körülmény”.). A terv kulcsfigurájának – annak tudtán kívül – Megyer Lajos igazgató lelkészt szemelték ki, akivel már korábban nyílt kapcsolatot alakított ki az állambiztonság (ez egyfajta hivatalos kapcsolatnak tekinthető), és akire „kapzsisága” miatt több lelkésztársa irigykedve tekint. A bizalmatlanság fokozása érdekében felhívják Megyer figyelmét arra, hogy ezt a kapcsolatot ne propagálja társai előtt – ugyanakkor az állambiztonság nyilvánvalóvá teszi annak meglétét az egyházközösgben. Emellett – szintén a gyanakvás magvait elhintendő – feljelentésre hivatkozva berendelik és kikérdezik a bibliaórán részt vevő tanárnőket is (azzal ugyanis tisztában voltak, hogy jogilag elégséges bizonyítékot nem tudnak majd szerezni): tudniillik, beidézik magát Joób Olivért is, aki előtt azt érzékeltetik, hogy a róla meglévő információk a korábban meghallgatott személyektől származnak. A csoport tevékenységéről tájékoztatni kívánták az Állami Egyházügyi Hivalt és a megyei tanács művelődési osztályát is. A megtett intézkedések hatását hálózati személyeken és a lehallgatóberendezésen keresztül kívánták nyomon követni.²⁹

A néhány elemében kifejezetten aljasnak nevezhető tervet november végén és december elején hajtották végre. Az öt tanárnőt, valamint Megyer Lajos lelkészt november 29. és december 4. között hallgatták ki,³⁰ míg Joób Olivért december 6-án hívták be a főkapitányság épületébe, ahol rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesítették. Az ügyért felelős Koncz András főhadnagy (később nagy karriert fut majd be, ő lesz a megyei állambiztonság utolsó vezetője) a belügy jóindulatára hivatkozott: értesültek arról, hogy a lelkész különböző alkalmakkal „nem egyértelmű, félreérthető nyilatkozatokat tesz”, ezért közbeléptek, nehogy a végén még bűncselekményt kövessen el. Joób elmondta: nem tudatosan tett ellenséges kijelentéseket, csak félreértés lehet az egész mögött, mindenesetre sajnálja magatartását. Ígéretet tett, hogy a jövőben teológiai felfogásának, lelki beállítottságának megfelelően, az „evangélikus egyházunk” és a „szocialista államunk” közötti egyezmény szellemében kíván munkálkodni „egyházunk és államunk” jó viszonya érdekében; a figyelmeztetést pedig „köszönettel” vette tudomásul. (A lelkész válaszából nem nehéz kiolvasni az iróniát.)³¹

A főkapitányságról visszatérve Joób Olivér lelkésztársának, Schmidt Lehelnek számolt be a friss élményeiről, ám mivel suttogva beszélgettek, az állambiztonság nem sokat tudott rögzíteni belőle. Azt viszont igen, hogy milyen benyomás alakult ki ben-

²⁸ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 161. Átirat, 1968. július 17.

²⁹ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 177–182. Intézkedési terv, 1968. szeptember 30. (Az ügy ezek szerint visszakapta eredeti fedőnevét.)

³⁰ A jegyzőkönyvek: ÁBTL 3.1.5. O-13220. 188–195. Vö. uo. 185–187. Kihallgatási terv, 1968. november 27.

³¹ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 198–199. Jegyzőkönyv rendőrhatalósági figyelmeztetésről, 1968. december 6.

ne a jelen lévő tisztekről: „A Koncz az okosabb, rendesebb. Farkas az gonoszabb.”³² (Koncz András az ügy felelőse, Farkas Imre százados pedig a III/III. Alosztály helyettes vezetője volt.) December 10-én a lelkészek közötti beszélgetés során Joób elmondta, hogy a rendőrségen „felfújt kis dolgokat” említettek csak, bizonyítékokra hivatkoztak, de azokat nem mutatták meg neki. Arra viszont kíváncsi volt, hogy a lelkési összejöveteleken és a hétfői foglalkozásokon elhangzott kijelentései hogyan juthattak a rendőrség fülébe. Az egészben az bántotta leginkább, hogy „rendőri intelemenben részesítették” – bár ő amúgy is „megpecsételt” ember. Kiderült egyébként az is, hogy Megyer Lajos igazgató-lelkész a meghallgatásáról tájékoztatta Joóbot, aki így felkészülve ment be a főkapitányságra.³³

Az állambiztonság részéről úgy érzékelték, hogy a kihallgatás során „Joób Olivér határozottsága megingott”, amit saját érdemüknek tekintettek. Szerintük az intézkedések azonnal elérték a céljukat: a lelkész óvatosabb, a környezetével szemben bizalmatlanabb lett. Azért a fejlemények további ellenőrzését tartották fontosnak, mint ahogy a lelkész szemmel tartását is, méghozzá ismét figyelő dosszié keretében – azaz másfél év után ott és úgy folytatták, mint korábban.³⁴ Az ügy „realizálásának” részeként Joób Olivért 1969 nyarán – egyházi közérdekből – Ostffyasszonyfára helyezték át, ellenőrzését így a Vas megyei állambiztonság vette át. Nekik azonban már nem sok munkát adott az egykori nyíregyházi lelkész, ugyanis 1969. október 29-én elhunyt.³⁵ Figyelő dossziéját szinte azonnal lezárták és megszüntették, sőt a benne lévő anyagokat nyomban megsemmisítették.³⁶

*

Alighogy befejezték a munkát Joób Olivérrel kapcsolatban, 1969 januárjában Szabó Vilmos lelkészre nyitottak személyi dossziét, „Nyírségi” fedőnéven (ennek felelőse Bakó István rendőr őrnagy lett). A Joób ügyében végzett lehallgatás során ugyanis olyan adatok jutottak a III/III. Alosztály birtokába, melyek szerint Szabó bizalmas körben többször tett rendszerellenes kijelentést, támadta a Szovjetunió és a szocialista országok politikáját, amivel lelkésztársait is ellenséges irányba befolyásolta.³⁷

Szabó Vilmos addig jóval kevesebb figyelmet követelt az állambiztonságtól; egyetlen korábbi kihágása egy engedély nélküli fakivágási ügy volt 1954-ben Fejér megyében, amiért pénzbüntetésre ítélték.³⁸ A megyei állambiztonságot is meglepte a lelkész újszerű rendszerellenessége, hiszen korábban nem merült fel kifogás ellene, pozitívan nyilatkozott a rendszerről, az állam és egyháza viszonyáról. A közel-keleti helyzet

³² ÁBTL 3.1.5. O-13220. 200–201. Jelentés, 1968. december 17.

³³ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 209–211. Kivonat „Balogh János” ügynök 1968. december 12-i jelentéséből.

³⁴ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 203–206. Összefoglaló jelentés, 1968. december 11. Vö. uo. 207–208. Határozat a személyi dosszié lezárására, 1968. december 13.

³⁵ A lelkészről és az ellene folytatott eljárásokról lásd még: IFJ. JOÓB OLIVÉR: Tenger harcon át. Joób Olivér élete (1910–1969). Budapest, 2010, Ordass Lajos Baráti Kör.

³⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 26/87. Határozat, 1969. november 9. Uo. 26/88–96. Jegyzőkönyv, 1969. november 9. A megsemmisítésre november 24-én került sor.

³⁷ ÁBTL 3.1.5. O-13513. 51–52. Határozat személyi dosszié nyitására, 1969. január 15.

³⁸ ÁBTL 3.1.5. O-13513. 55/13–14. Bűnügyi kérdőjegy, 1969. január 13.

kieleződése, valamint a csehszlovákiai események, azaz 1967–1968 óta magatartása negatív irányban változott, ezért szükségesnek látták, hogy felderítsék és félbeszakítsák ilyen irányú tevékenységét. Ebben minden olyan eszközt (ügynökséget, operatív technikát, azaz lehallgatást és levéllenőrzést, illetve operatív meghallgatást) fel kívántak használni, mint Joób esetében.³⁹

A hálózatot most is alapvetően „Balogh János” jelentette, aki több jelentést adott róla, de csupán egyben tudott beszámolni „ellenséges” kijelentéséről: az egyházmegye szeptemberi lelkészi értekezletén a határon túli magyarok sorsát vetette fel, eléggé indulatos formában.⁴⁰ Az állambiztonság elrendelte Szabó leveleinek a figyelését, majd szoros ellenőrzését,⁴¹ ám a jelek szerint egyik sem vezetett eredményre, a dossziében nincs nyoma lefoglalt levélnek. Hasonló mondható el a lehallgatásról is. Tudniillik erről szóló jelentések egyáltalán nincsenek Szabó Vilmos dossziéjában, még azok sem, amelyekre hivatkozva figyelni kezdték a lelkészt. Ezek Joób anyagában sem találhatók meg, egy másik dossziében azonban fennmaradtak. Ezek alapján Szabó a csehszlovákiai események kapcsán valóban tett „ellenséges” kijelentéseket, Magyarországot a szovjetek vazallus államának nevezte, az itthoni állapotokat pedig szellemi és testi nyomorúsággként jellemezte. Más alkalommal kikelt az ország bezártsága, az aknazár és a szabad utazás lehetetlensége miatt.⁴² A személyi dossziéjának megnyitását követően egyetlen megmaradt lehallgatási anyagban szerepel, ám az sem árulkodik ellenséges magatartásról: 1969 áprilisában Joób Olivér küszöbönálló áthelyezése kapcsán beszélgettek a lelkészek, melynek során Szabó elmondta, hogy őt már 1959-ben azzal helyezték ide, hogy Joóbot és Megyer Lajost ki kell tenni Nyíregyházáról.⁴³

Ezeket a jelentéseket (és több másikat) a Szabolcs-Szatmár megyei állambiztonság küldte meg a BM III/III. Csoportfőnökségnek, amely 1968-tól „Hittevők” fedőnéven foglalkozott Ágoston Sándorral és az ún. „ágostonos” irányzat követőivel. Az operatív feldolgozó munka során több nyíregyházi lelkész – mindenekelőtt Joób Olivér és Endreffy Zoltán – neve is felbukkant.⁴⁴ Ezzel összefüggésben a nyíregyházi állambiztonságiak információkkal látták el a központban dolgozó kollégáikat; sőt az sem elképzelhetetlen, hogy 1967 nyarán – Endreffy személyén keresztül – ők hívták fel a figyelmet Ágostonra.⁴⁵ A megküldött anyagokban esetenként Szabó Vilmos neve is felbukkant, noha az iratok alapján semmilyen kapcsolata nem volt az irányzattal. Még akkor sem, ha a belügyben azt gondolták, hogy az Ágoston Sándor egyik elfogott levelében emlegetett „Sz. Bandi” Szabóval („L. Zoli” pedig Endreffyvel) azonos.

³⁹ ÁBTL 3.1.5. O-13513. 56–60. Intézkedési terv, 1969. február 20.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.5. O-13513. 82–84. Kivonat „Balogh János” ügynök 1969. október 6-án adott jelentéséből.

⁴¹ ÁBTL 3.1.5. O-13513. 72. Jelentés, 1969. május 17. Uo. 80. Szolgálati jegy, 1969. május 17.

⁴² ÁBTL 3.1.5. O-13523. 134–137. Jelentés, 1968. augusztus 26. Uo. 138–148. Jelentés, 1968. november 1. Uo. 149–151. Jelentés, 1968. november 19.

⁴³ ÁBTL 3.1.5. O-13523. 221–223. Jelentés, 1969. április 25.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.5. O-13523. 21–30. Összefoglaló jelentés és intézkedési terv, 1968. március 23. Uo. Javaslat, 1969. június 9. Ez utóbbi már kizárólag Endreffyt nevezte meg az ágostonosok helyi vezetőjeként; ezt a Nyíregyházáról a központnak megküldött (uo. 43–46., 93–95., 247–248.), valamint máshol keletkezett ügynökjelentések (uo. 115–116.) is megerősítették.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.5. O-13523. 51–55. Összefoglaló jelentés a nyíregyházi evangélikus lelkészek körében tapasztalt ellenséges tevékenységről, 1967. július 12. Ez megtalálható Joób anyagában is: ÁBTL 3.1.5. O-13220. 61–64.

A szabolcsi tisztek szerint az értesülés „ellenőrzést igényel”, már csak azért is, „mert »Nyírségi« utóneve Vilmos”.⁴⁶

Habár lényegi új információt nem sikerült szereznie, az állambiztonság augusztusban úgy értékelte, hogy indokolt volt a személyi dosszié megnyitása, mert sikerült bizonyítani, hogy a lelkész a csehszlovákiai helyzet kapcsán ellenséges kijelentéseket tett, és a „békeharc kérdésében pacifista álláspontot képvisel”. Szabó Vilmos azonban ezzel együtt sem tekinthető „egyértelműen ellenséges személynek”, mert más alkalommal ugyanott, ugyanazon személyek előtt teljesen pozitívan nyilatkozott politikai kérdésekben. Ezt a kettősséget egészségi állapotából és egzisztenciális problémáiból fakadó rossz idegállapotával magyarázták. Figyelembe vették azt is, hogy Joób Olivér áthelyezése Szabót egyértelműen mérsékeltebb magatartásra készítette, továbbá, hogy zárkózott magatartása miatt (csak lelkési munkájából eredő „szolgálati kapcsolatot” tartott fenn a városban) cselekedetei társadalmi veszélyessége mérsékeltenek tekinthető. Ezért, valamint az állam és az egyház közötti javuló viszony miatt még adminisztratív intézkedést sem tartottak célszerűnek, „mert az negatívan befolyásolná megyénk egyházpolitikáját”. Az ügyet „közvetett úton való elszigeteléssel” kívánták lezárni; ez azt jelentette, hogy hivatalosan nem részesítették figyelemzésben, hanem privát úton kívánták tudomására hozni, hogy változtasson magatartásán.⁴⁷

Ezt a terveknek megfelelően sikerült végrehajtani. Bakó István őrnagy november 4-én „véletlenül” összetalálkozott Tarján Béla lelkésszel, akivel jó személyes kapcsolatot alakított ki (korábban soron kívül még útlevelet is intézett neki). Tarján meghívta a tiszte egy kis beszélgetésre, melynek során Bakó „véletlenül” – valójában készakarva, a tervet követve – „elszólta” magát, hogy a Joób-ügyben előkerültek adatok Szabó Vilmos ellenséges kijelentéseiről is. Arra számítottak, hogy a lelkésztárs tájékoztatja Szabót vagy valamelyik másik kollégáját erről, és így a fülébe jut a dolog; ha másként nem, „Balogh János” ügynöktől értesül róla. Így is történt: Tarján többeknek, így „Balogh”-nak is beszélt a belügyi tiszttól kapott információról, amely november 29-én végül az ügynökön keresztül tényleg eljutott Szabóhoz. Utóbbi ígéretet tett arra, hogy a jövőben igyekszik elejét venni „indulatkitöréseinek”, amelyek amúgy eddig sem a rendszer ellen irányultak. „Jó kedvvel és láthatóan megnyugodott állapotban váltak el egymástól Szabó lelkész és látogatója” – zárta jelentését „Balogh János”.⁴⁸

Az akció elérte célját, a lelkész felhagyott addigi „ellenséges” tevékenységével – erről az állambiztonság hálózati személyén és a lehallgatóberendezésen keresztül is meggyőződhetett. A személyi dossziét december legvégén lezárták, Szabó Vilmost azonban alapnyilvántartásban hagyták.⁴⁹ A meglévő iratok alapján később már nem került az állambiztonság látókörébe.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13513. 67–68. Jelentés, 1969. március 5.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.5. O-13513. 87–89. Javaslat, 1969. augusztus 27. A BM III/III-1/c. Alosztály több mint egy hónap múlva hagyta ezt jóvá: uo. 85. Átirat, 1969. október 7.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.5. O-13513. 91–92. Jelentés, 1969. november 5. Uo. 93–94. Kivonat a „Balogh János” fedőnevű ügynök 1969. november 10-i jelentéséből. Uo. 95–96. Kivonat a „Balogh János” fedőnevű ügynök 1969. december 1-i jelentéséből. (Ez utóbbit pár nap múlva a központnak is megküldték, ezek szerint továbbra is feltételezve, hogy Szabónak köze van az ágostonosokhoz: ÁBTL 3.1.5. O-13523. 249–251.)

⁴⁹ ÁBTL 3.1.5. O-13513. 98–99. Határozat, 1969. december 29.

Egy evangélikus lelkész megfigyelése a Kádár-korszakban „természetesnek” tűnik, de igazából nem volt magától értetődő – sem annak ténye, sem annak módja, sem annak intenzitása. Hálózati személy például már korábban is dolgozott a nyíregyházi lelkészek között, de lehallgatóberendezést csak Joób Olivér miatt szereltek be, amelyet persze jól tudtak hasznosítani más ügyekben, például a központi III/III. által az ágostonisták ellen folytatott bizalmas nyomozásban. De az sem volt egyértelmű, hogy ki miért lett intenzív belügyi munka célszemélye. Joóbhoz hasonlóan Endreffy Zoltán is mindent megtett azért, hogy az állambiztonság figyelmének középpontjába kerüljön. Mint láttuk, előbbi ügyében – Megyer Lajoshoz hasonlóan – kutatónyilvántartásba vették,⁵⁰ ám nincs nyoma annak, hogy figyelő vagy személyi dossziét nyitottak volna rá. Pedig, láthattuk, Szabó Vilmossal ellentétben neki tényleg voltak ágostonos kötődései. Ráadásul ebben az időben a neve egy „szervezkedési” ügyben is felbukkant.

A megyei III/III.-nál kezdetben úgy látták, hogy Joób Olivér tevékenységének „külső megnyilvánulása”, illetve „fő vonásai” hasonlítanak a BM III/III. Csoportfőnökség által „Táborozók” fedőnéven megfigyelt, volt KIE-tagokból álló, illegális összejöveteleket tartó, a svájci KIE-központból irányított csoportéhoz. Végül nem sikerült kapcsolatot találni közöttük, és kénytelenek voltak megállapítani, hogy Joób ténykedése független ettől az ügytől.⁵¹ (Pedig még a BM III/III-1/b. Alosztály is azzal engedélyezte a lehallgatókészülék beszerelését, hogy a nyíregyházi lelkész ténykedése „szoros kapcsolatban van” a „Táborozók” fedőnéven megfigyelt csoportosulással.⁵²) Ezzel szemben Endreffy Zoltánt a fenti illegális szerveződés egyik vidéki „gócának”, egy 25 fős ifjúsági és egy 10–15 fős felnőtt csoport irányítójaként tartották számon.⁵³ Ezért „figyelőztették”, a feldolgozását tervezték, illetve 1967 tavaszán titkos házkutatást kívántak tartani nála, mert azt feltételezték, hogy propagandaanyagok és az illegális tevékenységre vonatkozó levelek vannak a birtokában.⁵⁴ A „Táborozók” iratanyagában viszont nincs nyoma annak, hogy az akciót végrehajtották volna, vagy ha mégis, akkor találtak volna valamit. A lelkészt mindenesetre semmilyen retorzió nem érte az 1967 augusztusában letartóztatásokhoz vezető, 1968-ban felfüggesztett börtönbüntetésekhez vezető ügyben.⁵⁵

⁵⁰ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 213–214. A személyi dosszié záró határozata, 1968. december 28. A lelkészek anyagát a megyei protestáns felekezetekre 1967 márciusában nyitott objektumdossziében gyűjtötték, ez azonban nem került levéltárba. ÁBTL 3.1.5. OD-napló, 3835. bejegyzés.

⁵¹ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 61–64. Összefoglaló jelentés a nyíregyházi evangélikus lelkészek körében tapasztalt ellenséges tevékenységről, 1967. július 12. Uo. 75–79. Jelentés, 1967. szeptember 4. Uo. 83–89. Intézkedési terv, 1967. szeptember 29.

⁵² ÁBTL 3.1.5. O-13142/2. 163. Javaslat, 1967. május 10.

⁵³ ÁBTL 3.1.5. O-13142/1. 17–24. Összefoglaló jelentés, 1966. július 20. A „szervezet” felépítéséről készített rajz szerint az általa vezetett csoporthoz tartozott Ágoston Sándor is: uo. 81.

⁵⁴ ÁBTL 3.1.5. O-13142/1. 47. Tiltó névjegyzékre felvett és figyelőztetett személyek, d. n. Uo. 57. Feldolgozásra tervezett célszemélyek, d. n. Uo. 210–212. Intézkedési terv, 1967. március 31.

⁵⁵ Az ügyről lásd még: ÁBTL 3.1.9. V-167042. Összefoglaló-értékelő jelentés Dr. Batiz Dénes és társai ügyében, 1968. november 20.

Noha az illetékeseknek nem sikerült egy nagy, országos szintű evangélikus összeesküvést konstruálni, a nyíregyházi lelkészekkel kapcsolatos belügyi munka illeszkedett az állambiztonság egészének az egyházakkal (a „klerikális reakcióval”) szembeni tevékenységéhez. Fentebb láthattuk, milyen operatív eszközöket és módszereket alkalmaztak egy-egy személy megfigyelésében. Talán egy dolgot kevésbé hangsúlyoztam: azt a módot, ahogy az állambiztonság a rendelkezésre álló adatokból felépíti a saját valóságát. Ez alapvetően a dolgok sajátos jelentéssel való felruházását képező művelet volt, ám a cél érdekében nem riadtak vissza a csúsztatásoktól, az adatok elferdítésétől, sőt meghamisításától sem. Egy példát említenék csak: 1967. szeptember 18-án Joób, Endreffy és két másik személy beszélgetését sikerült rögzíteni, amelynek során az egyik ismeretlen azt mondta, „Kádárnak óriási szerencsétlensége az, hogy ő nem menekülhet a kötél elől a Nagy Imre kivégzése miatt. Bármilyen politikai változás történne, nem is kell jobboldali, csak baloldali, akkor is, Kádárnak vége.”⁵⁶ Koncz András összefoglalójában ez már úgy szerepelt, hogy a „négy résztvevő között olyan vélemény alakult ki, hogy az »MSZMP Központi Bizottságának I. titkára nem kerülheti el a fizikai megsemmisítést«.” (Egy későbbi jelentésben ezt kifejezetten „közös” véleménynek minősítette.)⁵⁷ A lehallgatási jegyzőkönyvben semmi erre utaló kitétel nem szerepel, így az összefoglaló jelentések megállapításait hazugságnak kell tekintenünk.

Az ismertetett esetekben is megmutatkozott, hogy az állambiztonság tevékenysége alapvetően konkrét fizikai, földrajzi helyek ellenőrzésére és felügyelet alá vonására irányult – ez adja az esettanulmány *helytörténeti* jelentőségét. A személyeket az általuk rendszeresen használt terekben, helyeken figyelhették meg leginkább, ezért ezeket kellett kontroll alatt tartania az állambiztonságnak. Az Iskola utca 1. számú ház esetében ez többé-kevésbé sikerült, „A »Delta« fn. objektum [azaz a lelkészi hivatal] 3/e. rendszabály útján állandó ellenőrzés alatt van”, sőt az „1969. október 1-től fokozott figyelés alá lett véve” – fogalmaztak egy helyen.⁵⁸ Azt nem tudni, hogy a lehallgató meddig működött az evangélikus lelkészi hivatalban. Ezzel együtt sem mondható, hogy az állambiztonság totális kontroll alatt tartotta volna az épületet (elég volt, ha a lehallgatandó eseményt a szomszéd szobába tették át, és a III/III. nem sokat tehetett). Voltak olyan helyek, mint például a bokortanyák világa, amelybe viszont alig láttak be – ezért is tekintették különösen veszélyesnek Joób Olivér és más „ellenséges” személyek itteni ténykedését.

A két eset láthatóvá tette az operatív eszközök és módszerek korlátait is. Az állambiztonság hírszerző lehetősége nagyban függött attól, hogy kit tudott beszervezni egy-egy területen, és neki milyen kapcsolata volt a megfigyelt emberekkel. A lehallgatásnak is megvoltak a maga technikai korlátai. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az állambiztonság ne lett volna hatékony, sőt! Az operatív eszközökkel nem csak megfigyelték, hanem bomlasztani is tudták a gyanús, ellenségesnek tekintett csoportokat,

⁵⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 92–94. Jelentés, 1967. szeptember 19.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.5. O-13220. 130–135. Összefoglaló jelentés, 1967. december 7. Uo. 153–156. Összefoglaló jelentés, 1968. május 24.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.5. O-13513. 97. Jelentés, 1969. december 28. Az irat hivatkozik „az objektum ellenőrzésére rendszerezett, titkosított 720-as számú munkafüzet”-re, ez azonban nem maradt fenn.

még akkor is, ha jogi erejű bizonyítékot nem sikerült szerezniük. Ugyanakkor látni kell, hogy az állambiztonság csak egyik (bár kétégtelenül hatékony) eszköze volt az államszocialista rezsim „egyházi reakció”, a vallásos világnézet elleni harcában, az egyházak és aktív vallásgyakorlók felügyeletében és ellenőrzésében; ebben helyi szinten is szerepet kaptak olyan „civil” szervek, mint a megyei tanács egyházügyi előadója és művelődési osztálya.

Írásomban az állambiztonsági munka bemutatására fókuszáltam, ám fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy az iratok nemcsak ehhez használhatóak fel. Az ügynökjelentések, a megfigyelési és lehallgatási anyagok révén megismerkedhetünk a nyíregyházi lelkészi hivatal mindennapjaival, a lelkészeket foglalkoztató – a világpolitikától a saját egzisztenciális problémáikig terjedő – kérdésekkel is. Vagyis annak ellenére, hogy az elején azt hangsúlyoztam, tanulmányom nem egyháztörténeti jellegű, a két lelkész megfigyelésével kapcsolatban keletkezett állambiztonsági dokumentumok az evangélikus egyház történetére vonatkozóan is forrásértékkel bírnak.

Támuly Zsuzsanna: *Zeg-zugok* (2005)

VÉGHSEŐ TAMÁS

Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök svájci gyógykezelése (1957–1958) a szentszéki levéltárak forrásainak tükrében

A II. világháború után kialakuló kommunista állampárti rendszerben a magyar görög-katolikus egyház a római katolikus egyház sorsában osztozott. Bár 1948-ban születtek tervek felszámolására,¹ a görögkatolikus egyház Magyarországon végül megmaradhatott. Dudás Miklós (1902–1972) hajdúdorogi megyéspüspök, aki 1946-tól a Miskolci Apostoli Exarchátus kormányzója is volt, a Magyar Katolikus Püspöki Kar tagjaként az Állami Egyházügyi Hivatallal, a papi békemozgalommal és az állambiztonsági ügynökökkel folytatott szüntelen küzdelem tekintetében nem különbözött római katolikus püspöktársaitól. Az ötvenes-hatvanas években Nyíregyházán is ugyanolyan állampárti forgatókönyvek szerint épültek fel a konfliktusok, születtek kikényszerített döntések és megalázó kompromisszumok, mint más katolikus püspöki székhelyeken. Dudás püspök egyházkormányzatában viszont volt egy olyan esemény, ami a korszakban ritkaságszámba menő sajátosság volt.

Dudás püspök 1944 januárjától – Sztojka Sándor munkácsi püspök váratlan halálát követően – kilenc hónapig munkácsi apostoli kormányzóként is működött. A kinevezése után azonnal – a téli viszonyok között emberpróbáló – lelkipásztori körutakra indult, hogy a közelgő nehézségekre felkészítse a papokat és a híveket. Ezen körutak során alakult ki az a tüdőbetegsége, mely később, az 1950-es évek közepére egyre nagyobb gondokat okozott neki, és hosszú hónapokig tartó gyógykezelésekre kényszerítette.

A Szentszék 1956 nyarán értesült Dudás püspök betegségéről, mégpedig Papp György kanonok, kanadai magyar lelkészről, aki korábban Dudás püspök titkára volt.² Többhetes debreceni kórházi kezelés után augusztus közepén térhetett vissza székhelyére, ahol kezelése a Keleti Kongregáció által küldött gyógyszerek segítségével

¹ Vö. VÉGHSEŐ TAMÁS: A görögkatolikusok helyzete a szocializmustól a Hajdúdorogi Metropólia megalapításáig. In: TERDIK SZILVESZTER (szerk.): Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon, Debrecen, 2020, 420–435., 421–422.

² Papp György kanonok jelentései Acacio Coussának, a Keleti Kongregáció asszessorának, Hamilton, 1956. június 21. és augusztus 16., VÉGHSEŐ TAMÁS: Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 6. kötet: 1939–1972. (Collectanea Athanasiana, II/4/6), Nyíregyháza, 2022. (a továbbiakban: *Források*, II/4/6), 579–581., 200a. és 201. sz. dokumentumok.

folytatódott.³ Szeptemberben Dudás püspök maga is beszámolt betegségéről Eugène Tisserant bíborosnak, a kongregáció titkárának, jelezve, hogy a négy hónapig tartó gyógykezelés ellenére állapotában nincs javulás.⁴ Október 2-án ismét Papp György kanonok jelentkezik⁵ a Keleti Kongregációnál és azt az információt adja tovább, mely szerint Dudás püspök ismét kórházban fekszik, de ezúttal Budapesten. Tisserant bíboros október 24-én – miközben Budapesten már kitört a forradalom – vigasztaló sorokat írt⁶ Dudás püspöknek, s egyúttal feltette a kérdést, hogy szeretne-e maga mellé egy segédpüspököt vagy akár utódlási joggal felruházott (koadjutor) püspököt. A forradalom eseményei miatt Dudás püspök csak 1957. február 20-án válaszolt⁷ és jelezte, hogy a Rómából kapott gyógyszereknek köszönhetően állapotában kismértékű javulás következett be, és – ha az orvosok nem hallgatják el előle az igazságot – nincs közvetlen életveszélyben. Helyzetét viszont nehezítette, hogy ekkor már megérkezett a Zsinati Kongregáció dekrétuma,⁸ mely az 1951-ben állami nyomásra kinevezett Vattamány Imre helynököt és Nagy Béla irodaigazgatót – mindketten vezető békepapok – elmozdította, és eltiltotta őket a magasabb egyházi beosztások (helynök, irodaigazgató, székesegyházi vagy nagyvárosi parókus) betöltésétől. Az államhatalom viszont mindenképpen meg akarta tartani embereit, és ebből hónapokon át tartó konfliktus keletkezett.

Ezt a küzdelmet azonban Dudás püspök már nem Nyíregyházáról, hanem a kor viszonyait figyelembe véve egészen meglepő helyről, a svájci Alpokból vívta. Kezelőorvosa, Hajnal Imre professzor ugyanis azt javasolta neki, hogy próbáljon meg hosszabb időt, legalább hat hónapot a svájci vagy olasz Alpokban eltölteni, mivel azok klímája jótékony hatást gyakorolna tüdőbetegségére. A püspök a Keleti Kongregáció segítségét kérte,⁹ amit megkapott. A Keleti Kongregáció a Szent Keresztről nevezett nővéreknek a svájci Arosában található szanatóriumában biztosított helyet a beteg főpásztornak,¹⁰ aki – miután Rojkovich István kanonokot általános helynökké kinevezte¹¹ – április közepén kiutazott Svájcba.

Természetesen felvetődik az a kérdés, hogy az államhatalom miért engedélyezte Dudás püspök svájci gyógykezelését. Ráadásul a püspök a Keleti Kongregációnak írt

³ Eugène Tisserant bíboros átirata Papp kanonoknak, Vatikánváros, 1956. augusztus 23., *Források*, II/4/6, 581., 202. sz. dokumentum.

⁴ Dudás Miklós püspök átirata Tisserant bíborosnak, Nyíregyháza, 1956. szeptember 21., *Források*, II/4/6, 590., 204. sz. dokumentum.

⁵ Papp kanonok jelentése Tisserant bíborosnak, Hamilton, 1956. október 2., *Források*, II/4/6, 591., 207. dokumentum.

⁶ Tisserant bíboros átirata Dudás püspöknek, Vatikánváros, 1956. október 24., *Források*, II/4/6, 591–592., 206. dokumentum.

⁷ Dudás püspök átirata Coussa asszessorhoz, Nyíregyháza, 1957. február 20., *Források*, II/4/6, 592., 207. dokumentum.

⁸ A Zsinati Kongregáció dekrétuma, Vatikánváros, 1957. január 21., *Források*, II/4/6, 607–608., 214a. sz. dokumentum.

⁹ Dudás püspök átirata Coussa asszessorhoz, Nyíregyháza, 1957. március 14., *Források*, II/4/6, 598–599., 209. dokumentum.

¹⁰ A Keleti Kongregáció feljegyzése Dudás Miklós hajdúdorogi püspök gyógykezelése tárgyában, Vatikánváros, 1957. március 16., *Források*, II/4/6, 599., 210. dokumentum.

¹¹ A Hajdúdorogi Egyházmegye körlevelei, 1957/II. 818/1957. sz.

levelében jelezte, hogy: „a hivatalos tájékoztatás szerint ma különösebb nehézség nélkül és viszonylag gyorsan kaphatnék útlevelet Olaszországba vagy Svájcba, és a kezelés végeztével vissza Magyarországra”.¹² Tehát előzetesen a tudomására hozták, hogy nem a korra jellemző hosszas huzavona, többfordulós tárgyalások után kaphatott volna engedélyt. Ez az előzékenység mutatkozott meg a Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatala részéről abban a felterjesztésben is, amit a hivatal Kállai Gyula miniszternek küldött.¹³ Horváth János elnök csupán a püspök egészségi állapotára hivatkozva kérte az útlevél és a kiutazási engedély megadását Olaszországba és Svájcba. Nem vetett fel aggályokat azzal kapcsolatban, hogy egy magyar katolikus püspök hosszabb időre az „ellenséges nyugatra” utazik, ahol lehetősége volt kapcsolatba lépni akár a Szentszékkal is. Nem fogalmazott meg feltételeket se, amit az államnak a kiutazási engedélyért cserébe kérnie kellene. Úgy tűnt, mintha valóban csupán humanitárius akcióról lenne szó.

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy alig két héttel Dudás püspök első, a svájci vagy olaszországi gyógykezelés lehetőségét megemlítő levele előtt, az állam és a katolikus püspöki kar képviselőinek február 19-i tárgyalásán állami részről felvetődött egy érdekes igény. Az állampárt azon az állásponton volt, hogy a Szentszék nem kellően tájékozott a magyarországi eseményekkel kapcsolatban. Ezért azt az igényt fogalmazták meg, hogy a püspöki kar testületileg adjon a Szentszéknek reális tájékoztatást a magyarországi helyzetről. A püspökök képviselői ezt elvetették, és inkább azt javasolták: az állam engedélyezze, hogy a Szentszék apostoli vizitátort küldhessen Magyarországra, aki begyűjti a Szentszék számára fontos és szükséges információkat.¹⁴ Mivel apostoli vizitátort az állam már 1948-ban se engedett be az országba, ennek alternatívájaként elhangzott az a javaslat is, hogy két püspök utazzon Rómába.¹⁵ Miután ezt is elvetették, a püspöki kar április 9-én készült pro memóriája felvetette azt a megoldást, hogy „a kormány kérje meg a püspöki kar egyik tagját, akinek tárgyilagosságában megbízik és készségében megbízik, hogy élőszóval adja meg az Apostoli Széknek a Kormány által kívánt reális és részletes beszámolót”.¹⁶ A püspöki kar ülésén viszont Grósz érsek már arról beszélt, hogy az állam képviselőinek egyetértésével a Szentszék tájékoztatásának kérdését leveszik a napirendről és tárgyalását későbbre halasztják.¹⁷ Tehát a korábban az állam részéről sürgetett tájékoztatás hirtelen aktualitását veszítette. Két nappal később Dudás püspök megkapta az útlevelet, a kiutazási engedélyt, és útnak indult Svájcba. Nem került elő olyan forrás, mely azt bizonyítaná, hogy az állam által megfogalmazott tájékoztatási igény és Dudás püspök utazásának gyors engedélyezése között összefüggés lenne. Ugyanakkor az államhatalom képviselői is tudatában voltak annak, hogy Dudás püspök külföldön egészen

¹² *Források*, II/4/6, 598–599.

¹³ Horváth János elnök felterjesztése Kállai Gyula miniszternek, Budapest, 1957. március 4., MNL OL XIX-A-21-a, N 99/1957/eln.

¹⁴ BALOGH MARGIT: A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között: Dokumentumok, I–II. Budapest, 2008, II., 831. [BALOGH, 2008]

¹⁵ Uo., II., 840.

¹⁶ Uo., II., 852.

¹⁷ Uo., II., 869.

biztosan kapcsolatba fog lépni a Szentszékkal és tájékoztatást fog adni a magyarországi helyzetről. Tehát azt bizonyossággal állíthatjuk: az államnak legalábbis nem volt kifogása az ellen, hogy a Szentszék Dudás püspöktől kapjon információkat. De tekintettel arra az előzékenységre, amivel ügyét kezelték, inkább azt valószínűsíthetjük, hogy az állam kifejezetten őt vélte alkalmasnak a tájékoztatásra.

Bár eredetileg kezelőorvosa javaslata szerint mindössze hat hónapot tervezett a szanatóriumban tölteni, állapota nem javult a remélt mértékben,¹⁸ ezért 1958 márciusáig maradt Svájcban. Az a majd' egy esztendő, amit egyházmegyéjétől távol, a szabad világban töltött, egészen sajátos helyzetet teremtett. Azon túlmenően, hogy az orvosi kezelés egészségi állapotának helyreállítását szolgálta, a püspöknek lehetősége nyílt arra, hogy a Szentszékkal az Állami Egyházügyi Hivatal és az állambiztonság ügynökeinek kiiktatásával, szabadon kommunikáljon. Erre gyakorlatilag 1945 áprilisa, vagyis Angelo Rotta budapesti nuncius kiutasítása óta nem volt lehetősége. Ezért azok a levelek, melyeket a Szentszékkal váltott ebben az időszakban a kor sajátos és értékes forráscsoportját alkotják. Dudás püspök „természetesen” semmit se hozott haza ezekből, ezért azok hiányoznak a Hajdúdorogi Főegyházmegye levéltárából. Viszont a Keleti Kongregáció levéltára megőrizte az iratokat, melyek ma már kutathatóak.

Az első és talán legfontosabb dokumentum, amit érdemes részleteiben megismernünk, az a jelentés, melyet Dudás püspök megérkezése után a Keleti Kongregáció¹⁹ keresztül XII. Piusz pápának²⁰ küldött a görögkatolikusok helyzetéről, a magyar katolikus egyházról, illetve a kárpátaljai görögkatolikusok sorsáról. A püspöknek az volt az elképzelése, hogy a jelentés csak előzetes tájékoztatás a részéről, amelyet tervezett római útja során szóban kiegészít. Határozott szándéka, hogy Arosából Rómába is elutazzon.²¹ Dudás püspöknek ez a szándéka teljesen összhangban volt azokkal a javaslatokkal, melyek a Szentszék tájékoztatására vonatkozóan a püspöki kar és az állam tanácskozásain elhangzottak.

A jelentés első részében hét pontba foglalva osztja meg a pápával a legfontosabbnak vélt információkat a Hajdúdorogi Egyházmegyről és a Miskolci Apostoli Kormányzóságról. Elsőként azt emeli ki, hogy 25 új parókiát és szervezőlelkiséget állított fel – bár pontosan nem jelzi –, de értelemszerűen püspöki szolgálatának megkezdésétől számítva. A régi parókiák közül mindet sikerült megőriznie. A régi és az új parókiák és szervezőlelkiségek mindegyikén helyben élő papok végeznek lelkipásztori tevékenységet. A második pontban a papságról ír. Papjai – egy kivételével, aki feleségét is elhagyta – hűségesek maradtak hivatásukhoz.²² Megemlíti azokat, akik félelemtől

¹⁸ TÖRÖK ISTVÁN IZSÁK: „Egyházamért kész vagyok meghalni”. P. Dr. Dudás Miklós szerzetes-püspök emlékére. Máriapócs, 2005, 48.

¹⁹ Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. május 6., *Források*, II/4/6, 600–601., 213. dokumentum.

²⁰ Dudás püspök jelentése XII. Piusz pápának, Arosa, 1957. május 6., *Források*, II/4/6, 601–606., 213a. dokumentum.

²¹ *Források*, II/4/6, 601.

²² Ebben a püspököt megcsalta az emlékezete, mert az említett pap mellett volt még egy pap, aki az 1951-ben – az állam által kikényszerített áthelyezések során – inkább a civil életet választotta. Emellett volt olyan papja is, aki korábban a nyilaskeresztes párthoz csatlakozott és 1945-ben a felelősségre vonás elől külföldre menekült, s új élethelyzetében nem papként szolgált.

vezérelve vagy a remélt előnyök miatt nevüket adták a békepapi mozgalomhoz kisebb jelentőségű ügyekben. Kis számban voltak olyan papok is, akiket megfertőzött a kommunista ideológia és engedték, hogy az állampárt eszközként használja őket. Úgy véli azonban, hogy még ezek se igazi meggyőződésből cselekedtek, hanem azért, mert olyan nyomás alá helyezték őket, melyet nem tudtak kezelni. Ezek többnyire nyilvánosan is egyértelművé tették, miért kényszerültek engedni a nyomásnak. Igen alacsony azon papok száma, akik megfeledeztek mennyei küldetésükről, és a kommunisták szolgálatába álltak. Végzetes károkat azonban ők se tudtak okozni, mivel a papok nagy többsége hű maradt a hithez s az egyházhoz, illetve követte a kánoni előírásokat és törvényeket.

A harmadik pontban a papság anyagi helyzetéről számol be. Emlékeztet arra, hogy az állam elvette az egyházi földbirtokokat, ezért a papság a szerény államsegélyből és a hívek adományaiból kénytelen megélni. A papok szegényen élnek, de nem nyomorognak. A hívek szinte mindenütt készek támogatásukra.

A negyedik pont a papnevelésről szól. Dudás püspök ebben a jelentésében egyértelműen jelzi, hogy 1950-ben a nyíregyházi papnevelő intézet és hittudományi főiskola megalapításának ötlete testvérétől, Dudás Bertalantól, a bazilita rend egykori tartományfőnökétől származik, aki így kívánt gondoskodni arról, hogy a rendi növendékek folytathassák teológiai tanulmányaikat. Amint a püspök írja, korábban a görögkatolikus papnövendékek budapesti Központi Papnevelő Intézetben készültek hivatásukra. A püspöki székházban létesített szeminárium biztosította a püspöknek, hogy közelről figyelemmel kövesse a növendékek fejlődését. Ez a megoldás azzal az előnnyel is járt, hogy a papnövendékek alaposabban megismerhették a bizánci rítust. A jelentés írásakor a szemináriumnak 24 növendéke volt, s intézmény az első hét évben 15 papot adott az egyházmegyének.

A görögkatolikus hívekről Dudás püspök azt jelentette, hogy rendíthetetlenül ragaszkodtak a hithez, buzgón látogatták a templomokat és megkövetelték gyermekeik számára a hitoktatást. A hithez és a templomhoz való ragaszkodásukat jól illusztrálta az a tény, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegyében a megelőző három évben több templomot újíttak fel, mint az 1939–1954 közötti időszakban. Sajnos, voltak olyanok is, akik megélhetésüket féltve nem jártak templomba, de ezek többnyire a lakóhelyüktől távolabb eső templomokat látogatták.

Dudás a bazilita atyákat a szétszórás után felvette az egyházmegyébe. Csupán két fiatalabb szerzetespapot nem tudott felvenni, mert az állam által meghatározott keretszámot túllépték. Megítélése szerint a szerzetesek és a szerzetesnővérek példás életet éltek.

Végezetül a püspök megjegyezte, hogy egyetlen görögkatolikus pap se volt börtönben jelentése készítésének pillanatában.

A jelentés második részében a magyar katolicizmus általános helyzetéről számol be. Felsorolja a „magyar nép csodálatos felkelése”²³ idején történeteket, Mindszenty bíboros, Pétery püspök, Endrédy apát és más papok kiszabadulását, az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetését, az egyházügyi előadók visszahívását, a hitoktatás szabadságá-

²³ *Források*, II/4/6, 603.

nak visszaadását, valamint az állami kényszerrel kinevezett helynökök és irodaigazgatók elmozdítását. A forradalom véres leverése után azonban Kádár János kormányával megkezdődött a visszarendeződés. Az Állami Egyházügyi Hivatal azonnal ott folytatta működését, ahol abbahagyta. A forradalom alatt kiszabadult püspököket és a papokat ismét lefoglalták, sőt még másokat is börtönbe zártak. Az egyházmegyék szabad kormányzása megszűnt. Visszatértek – immáron miniszeri biztos minőségben – az állam emberei, akik mindenre kiterjedően ellenőrizték a püspöki hivatalok működését. Felügyelték a bejövő és kimenő leveleket, jóváhagyásuk nélkül még a legkisebb jelentőségű ügy sem volt intézhető. A Zsinati Kongregáció rendelkezésének megfelelően minden püspök eltávolította az abban megnevezett helynököket és irodaigazgatókat. Az állam ezt nem akarta elfogadni, ezért egyenként próbálta meggyőzni a püspöki kar tagjait. Ez a kísérlet nem járt eredménnyel, a szentszéki rendelkezést végrehajtották. A hitoktatás szabadsága, amit a forradalmi kormány garantált, a gyakorlatban nem valósult meg. Az iskolai hitoktatás ismét a régi korlátok és akadályok között zajlott. Az állam mindenképpen tárgyalásokra akarta kényszeríteni a püspöki kart,²⁴ de azon belül egy csoport arra az álláspontra helyezkedett, hogy tárgyalni az állammal csak a Szentszékeknek van joga. Grösz József kalocsai érsek, akinek voltak információi a kormány szándékairól, azonban azt javasolta, hogy üljenek tárgyalóasztalhoz, de csak az egyházat ért sérelmekről tárgyaljanak. A püspöki kar engedett, Grösz érsek, Rogács Ferenc pécsi és Papp Kálmán győri püspök tárgyalta az állam képviselőivel. Ez utóbbiak rögtön az első tárgyalási fordulón azt akarták elérni, hogy a püspöki kar testületileg kérje a Szentszéktől a Zsinati Kongregáció dekrétumának visszavonását. Ezt a püspökök egyszerűen megtagadták. A második tárgyalási napon a kormány már csak nyolc személy esetében kérte, hogy maradjanak a helyükön, s ehhez a püspökök szereztek meg a szentszéki engedélyt. A püspökök ezt is elutasították. Ekkor a kormány már csak azt kérte, hogy az elmozdított papok új dispoziációját a püspökök az Állami Egyházügyi Hivatallal egyeztessék. A nagyobb baj elkerülése érdekében a püspökök ezt elfogadták, ahogyan azt is, hogy kiadnak egy – a kormány által megszövegezett – nyilatkozatot.

Ezen a ponton Dudás püspök megjegyezte, hogy ez az április 10-én érvényes tényállás.²⁵

A jelentés harmadik része a kárpátaljai görögkatolikusok helyzetéről szól. De mielőtt a püspök megosztaná az ezzel kapcsolatos információit, beillesztett jelentésébe egy nagyon érdekes helyzetértékelést.

„...úgy tűnik számomra, hogy semmiképpen sem alaptalan népünk azon reménye, hogy a forradalom eredményeinek egy része biztosan megmarad. Egyrészt már a kommunista kormány számára is világos, hogy a katolikus hit, az Anyaszentegyházhoz való hűség és a vallásosság erénye olyan mélyen gyökerezik a magyar nép lelkében, hogy azt semmiféle gyalázatos mesterkedéssel, erőszakos elnyomással vagy kegyetlen üldöztetéssel nem lehet

²⁴ Ezek a fentebb említett 1957. február 19-én megkezdett tárgyalások.

²⁵ A püspöki kar jegyzőkönyveiből valóban kiderül, hogy ezen az ülésen a Svájcba induló Dudás püspök még részt vett, akinek püspökságai mielőbbi gyógyulást kívántak. BALOGH, 2008, II., 867.

gyökerestül kitépni. Másrészt azonban papságunk és népünk is egyértelműen felismerte az eddig félelmetesnek tűnő kommunisták gyengeségét, valamint a kormánnyal való együttműködés hiábavalóságát, és látta azon papok és laikusok szomorú végét, akik akarva-akaratlanul segítettek együttműködésükkel ezt az erkölcstelen kormányt. Ezért a jók, lélekben nem kicsit megerősödve, még erősebbek és rettenthetetlenebbek lettek, az ingadozók és a kommunisták által megtévesztettek pedig – látva a nemzet hősiességét – észrevették a nyomorult elnyomók gyengeségét és gyávaságát, és megítélésem szerint a jövőben még ők sem lesznek hajlandók arra, hogy ismét igába hajtsák a fejüket.”²⁶

A kárpátaljai görögkatolikusok helyzetéről beszámolva a püspök megjegyezte, hogy csak azt a kevés információt továbbítja, amiről egészen biztosan tudja, hogy hiteles. Hiteles forrásokból arról értesült, hogy 1956 során több görögkatolikus pap is hazatérhetett a szibériai kényszermunka-táborokból. A hazatérők között volt Chira Sándor prelátus, székesegyházi kanonok és Murányi Miklós korábban püspöki titkár. Ez utóbbi 1956 végén egy ismeretlen személyen keresztül üzenetet juttatott el Dudás püspökhöz. Tanácsot kért tőle azzal kapcsolatban, hogy mi a szabályos kánoni eljárás azon papok esetében, akik elhagyták a katolikus egyházat, csatlakoztak az ortodoxiához, de szeretnének visszatérni. Ezt az üzenetét Murányi Miklós káptalani helynként írta alá. Dudás püspöknek nem volt lehetősége válaszolni, mert a forradalom és szabadságharc eltiprása miatt teljesen lezárták a határt a Szovjetunió felé. 1957 elején viszont néhány bazilita nővér rokonlátogatás címén eljutott Ungvárra és Munkácsra. Nagyon szomorú híreket hoztak az ottani helyzetről. Egyetlen görögkatolikus pap sem működhet szabadon, minden templom az ortodoxok kezén van. Ezért mind az évek óta bujkáló, mind pedig a Szibériából hazatért papok csak magánházaiknál, titokban és éjszaka végeznek szent liturgiát, gyóntatnak, keresztelnek és esketnek. Ha az ilyen lelkipásztori tevékenységre lehetőség nyílik, azzal azonnal élnek. Chira Sándor és Murányi Miklós is így tett, de beárulták őket, ezért a rendőrség visszavitette őket Oroszországba. A nővérek megfigyelése szerint a görögkatolikus hívek a legnagyobb szegénységben élnek. Ortodox templomokba nem járnak. Inkább megvárják, míg egy titokban működő görögkatolikus paphoz eljuthatnak, vagy a római katolikus templomokban járulnak szentségekhez.

Dudás püspök jelentésében figyelemre méltó, hogy a magyarországi helyzettel kapcsolatban alapvetően optimista. Természetesen olyan kifejezéseket használ, melyeket egy Nyíregyházáról küldött levélben biztosan nem mert volna megtenni, illetve beszámolni a forradalom utáni visszarendeződésről, de helyzetértékelése összességében pozitív kicsengésű. Sőt, egyházmegyéje vonatkozásában kifejezetten fejlődésről számolhatott be: a 25 új parókia, egy új papnevelő intézet, a papok helytállása, a hívek ragaszkodása az egyházhoz és áldozatkészsége a papok támogatása és templomok felújítása terén. Megalapozottnak tartja azt a reményt, hogy a forradalom során elért eredmények egy része megtartható lesz, és úgy véli, hogy a „jók” megerősödtek a maguk igazában, ez pedig az ingadozókat is meggyőzte.

²⁶ Források, II/4/6, 604–605.

Úgy tűnik, Dudás püspök jelentésének ez a nem várt optimista hangneme a Szentszéknek is meglephette. A jelentésre adandó választ előkészítő iratok között fennmaradt az Államtitkárságnak egy feljegyzése, mely egyrészt összefoglalja a jelentés fontosabb megállapításait, illetve meghatározza a pápa nevében adandó válasz kereteit.²⁷ Ez utóbbi részben a szerzője – valószínűleg a választ is jegyző Domenico Tardini államtitkár-helyettes – az alábbi megjegyzést tette:

„Az elmúlt években Mons. Dudás némileg túlságosan is gyengének tűnt a kormánnyal szemben, még ha nem is kompromittálta magát oly mértékben, mint a néhai Czaplík érsek. Ő (t.i. Dudás püspök) egyébként különösen is nehéz helyzetben volt egyrészt a keleti rítus miatt, másrészt pedig azért, mert a kormány zsarolta egy valutaüggyel, ami miatt bíróság elé kerülhetett volna (ez nem történt meg). Mindent összevetve úgy gondolom, hogy a Mons. Dudásnak adandó válaszuk hangneme jóindulatú lehet.”²⁸

A válasz²⁹ valóban nagyon szívélyes és jókívánságokkal tüzelt volt, és nem utalt a püspöknek a kormánnyal szembeni gyengeségére. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a püspöknek azt a kívánságát, hogy Rómába utazhasson³⁰ és személyesen jelentést tegyen, a Szentszék kategorikusan elutasította. 1957 augusztusában Tisserant bíboros a püspök egészségi állapotára, az esetleges politikai bonyodalmakra és gyanúsítgatásokra hivatkozva először szóbeli üzenet formájában,³¹ majd írásban³² is azt „javasolta” Dudás püspöknek, hogy ne mozduljon Svájcból, és használja a meglévő csatornákat a Szentszékkel való kommunikációhoz. Mivel a magyar hatóságok Dudás püspöknek Olaszországra is érvényes kiutazási engedélyt adtak, nem világos, hogy a bíboros pontosan milyen politikai bonyodalmakra és gyanúsítgatásokra gondolt. Ez utóbbiakat valószínűleg Dudás püspök is fel tudta mérni, nem beszélve arról, hogy az esetleges negatív következmények elszenvedője is ő lett volna. Nehéz azt feltételezni, hogy a püspök akkor is kezdeményezte volna a római látogatást, ha annak valós kockázatai lettek volna. Ezt világossá tette az 1957 decemberében tett második kísérlete során, amikor jelezte a Kongregációnak, hogy az arosai orvosok azt javasolták neki, hogy a kezelés második részét az olasz Alpokban, Meranóban vagy Bressanonében folytassa. Mivel a Kongregáció határozott „javaslata” az volt, hogy ne mozduljon ki Svájcból, Dudás püspök ehhez az utazáshoz is engedélyt kért. Amint írja, nem hiszi, hogy ez az utazás kiváltaná a kormány rosszsallását vagy bosszúját. Ha szándékukban

²⁷ A Vatikáni Államtitkárság feljegyzése a Dudás Miklós hajdúdorogi püspök által írt jelentésről, Vatikánváros, 1957. július 10., *Források*, II/4/6, 619–620., 222. dokumentum.

²⁸ *Források*, II/4/6, 620.

²⁹ Domenico Tardini államtitkár-helyettes átirata Dudás püspöknek, Vatikánváros, 1957. július 20., *Források*, II/4/6, 623., 225a. dokumentum.

³⁰ A Florentinum szanatórium vezetőjének távirata a Keleti Kongregációnak, Arosa, 1957. július 26., *Források*, II/4/6, 627., 229. dokumentum.

³¹ A Keleti Kongregáció Pavlo Myskiw, bazilita rendfőnökön keresztül üzent, aki meglátogatta Dudás püspököt Arosában. A Keleti Kongregáció feljegyzése, Vatikánváros, 1957. augusztus 1., *Források*, II/4/6, 631–632., 233. dokumentum.

³² Tisserant bíboros átirata Dudás püspöknek, Vatikánváros, 1957. augusztus 8., *Források*, II/4/6, 638., 239. dokumentum.

áll ilyesmi, akkor azt az olaszországi utazás nélkül is meg fogják tenni, hiszen gyanítják, hogy kapcsolatba lépett a Szentszékkal.³³ Tisserant bíboros válaszában³⁴ továbbra se ajánlotta az olaszországi utazást, viszont azt is hozzátette, hogy amennyiben a püspök saját belátása szerint ezt nem tartja veszélyesnek, akkor utazzon, de szigorúan a saját felelősségére. Dudás püspök értette az üzenetet, január 15-i válaszában³⁵ jelezte, hogy lemond az utazásról.

A püspök és a Kongregáció levélváltásával párhuzamosan az Államtitkárság is érdeklődött Tisserant bíborosnál Dudás püspök tervével kapcsolatban. Január 16-án, amikor Dudás püspök levele még nem érkezett meg Rómába, Tisserant bíboros azt írta³⁶ Angelo dell'Acquának, az Államtitkárság munkatársának, amit Dudás püspöknek is. Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy Dudás püspök esetlegesen olaszországi útja semmiképpen se keltheti azt a látszatot, hogy annak célja a Keleti Kongregációval való tárgyalás.

Tehát a Szentszék – miközben levelezés és személyes küldöttek útján kommunikált a püspökkel – mindenképpen kerülni akarta azt, hogy Dudás püspök személyesen is megjelenjen Rómában. Elképzelhető, hogy a Szentszék tudott a magyar kormány azon szándékáról, hogy a püspöki kar részéről történjen meg Róma tájékoztatása a magyarországi helyzetről, és ebben nem akart partner lenni. Ekkor már működésbe lépett a kádári propagandagépezet, mely a nemzetközi térben próbálta a maga narratíváját terjeszteni, és levenni a „magyar-ügyet” az ENSZ napirendjéről. Ha a nyilvánosság elé kerül, hogy a magyar kormány egy beteg magyar püspököt a svájci Alpokban enged kezelni, ráadásul ez a püspök bizánci rítusú, s egyedülként a szovjet érdeklőzőnőben „szabadon” működhet és vezetheti egyházát, sőt még Rómába is eljuthat, a Szentszékkal tárgyalásokat folytathat, akkor ez a kádári propagandának igen értékes győzelmet jelentett volna.

Dudás püspök tehát nem jutott el Rómába, és azt a két fontos ügyet, amit a szűk egy év alatt a Szentszékkal tisztáznia kellett, írásban és személyes küldöttek közreműködésével volt kénytelen letárgyalni.

Az első ügy Vattamány Imre és Nagy Béláé volt, akiket – amint fentebb jeleztük – 1951-ben Dudás püspök állami nyomásra kényszerült helynöknek, illetve irodaigazgatónak kinevezni. Vattamány egyúttal hajdúdorogi parókus is volt, míg Nagy Béla szolgálataiért jutalomként 1952-ben megkapta a Budapest Rózsák terei parókiát. A Zsinati Kongregáció dekrétuma mindkettőjüket elmozdította hivatalából és inhabilisnak, vagyis nem kinevezhetőnek nyilvánította helynöki, irodaigazgatói, külhelynöki, kanonoki, káptalani és püspöki kúriabeli hivatalokra, szemináriumi tisztségekre, illetve budapesti és más püspöki székhelyen lévő városi parókiákra. Vattamány és Nagy tudomásul vették elmozdításukat, és kinyilvánították engedelmességüket. Ugyanakkor

³³ Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Locarno-Muralto, 1957. december 20., *Források*, II/4/6, 656–657., 254. dokumentum.

³⁴ Tisserant bíboros átirata Dudás püspöknek, Vatikánváros, 1958. január 2., *Források*, II/4/6, 657., 255. dokumentum.

³⁵ Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1958. január 15., *Források*, II/4/6, 658–659., 257. dokumentum.

³⁶ Tisserant bíboros átirata Angelo Dell'Acquához, az Államtitkárság munkatársához, Vatikánváros, 1958. január 16., *Források*, II/4/6, 659–660., 258. dokumentum.

kor mindketten ragaszkodtak parókiájukhoz, ezt az igényt mind Rojkovich helynök,³⁷ mind Grósz érsek³⁸ továbbította Rómába. Vattamány Imre mindent megmozgatott³⁹ annak érdekében, hogy Hajdúdorogon maradhasson. Rávette Liki Imrét, a nyíregyházi szeminárium rektorát, hogy írjon⁴⁰ az érdekében a bazilita rendfőnöknek, és kérje közbenjárását arra hivatkozva, hogy a szerzetesrendek feloszlatása idején Vattamány parókus segítőkész volt a baziliták irányában. Ekkor már Rómában volt a hajdúdorogi hívek kérvénye⁴¹ is XII. Piusz pápához, melyben kiálltak parókusuk mellett, sőt felvették azt is, hogy mivel Hajdúdorog ténylegesen nem püspöki székhely, a dekrétum talán nem is vonatkozott parókusukra. Azzal is érveltek, hogy Vattamány Imre már régen a parókusuk volt, amikor helynöki kinevezést kapott, így a két tisztség nem függ össze. Úgy vélik, hogy a helynöki kinevezésnek helynökük ugyanúgy áldozata volt, mint a püspök...

Dudás püspök július 29-én jelezte a Szentszékeknek, hogy az állam fokozta a nyomást a dekrétummal sújtott papok megmentése érdekében: visszavonták a Rojkovich István helynöki kinevezéséhez adott hozzájárulást és három paptól, Hollós János püspöki titkártól, Bodnár Sándor máriapócsi parókustól és a Hajdúdorogot ideiglenesen ellátó Legeza Istvántól megvonták a működési engedélyt.⁴²

A közbenjárások és az állami nyomásgyakorlás ellenére XII. Piusz pápa nem látott okot a dekrétum ezen részének visszavonására.⁴³ Néhány nappal később maga Vattamány Imre is kérvénnyel⁴⁴ jelentkezett a Keleti Kongregációnál, és kérte, hogy ügyét egy pártatlan bizottság vizsgálja ki. A Keleti Kongregáció belső feljegyzése⁴⁵ szerint a Vattamány Imre kérvényét közvetítő és azt olaszra fordító Ladomérszky Miklós professzornak azt a választ adják, hogy a hajdúdorogi parókus nem fog választ kapni a kérvényére, nincs más dolga, mint engedelmeskedni.

³⁷ Rojkovich István hajdúdorogi általános helynök kérelme XII. Piusz pápához, Nyíregyháza, 1957. április 30., *Források*, II/4/6, 608–610., 214b. dokumentum.

³⁸ Grósz József kalocsai érsek kérelme XII. Piusz pápához, Kalocsa, 1957. május 11., *Források*, II/4/6, 610–611., 214c. dokumentum.

³⁹ Az Állami Egyháziügyi Hivatal elnökéhez írt levele Dudás püspök ellen: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] XIX-A-21-a 20/1957, 1–3.

⁴⁰ Liki Imre, a nyíregyházi Papnevelő Intézet rektorának levele Pavlo Myskiw protoarchimandritához, a bazilita rend generálisához, Nyíregyháza, 1957. július 12., *Források*, II/4/6, 625–626., 227a. dokumentum.

⁴¹ Hajdúdorogi hívek kérelme XII. Piusz pápához, Hajdúdorog, 1957. március 10., *Források*, II/4/6, 593–598., 208. dokumentum. A hajdúdorogi felkeresték az Egyháziügyi Hivatalt is (MNL OL XIX-A-21-a N. 228/1957/eln., 1–4.) és Rojkovich helynöknel is tiltakoztak parókusuk eltávolítása ellen.

⁴² Dudás püspök átirata Coussának asszesszornak, Arosa, 1957. július 29., *Források*, II/4/6, 630–631., 232. dokumentum. Azon a napon, amikor Dudás püspök a levelét írta, az állam Palatitz Jenő szemináriumi spirituális működési engedélyét is visszavonta, illetve Antalóczy Kornél Karosi Ferenc kanonoktól megvonta a kongruát. MNL OL XIX-A-21-a N. 258/1957/eln., 1.

⁴³ Tisserant bíboros átirata Dudás püspöknek, Vatikánváros, 1957. augusztus 8., 241 *Források*, II/4/6, 639–640., 241. dokumentum.

⁴⁴ Vattamány Imre paróchus kérvénye Tisserant bíboroshoz, Hajdúdorog, 1957. augusztus 12., *Források*, II/4/6, 641–647., 244. dokumentum.

⁴⁵ A Keleti Kongregáció feljegyzései Vattamány Imre hajdúdorogi paróchus ügyében, Vatikánváros, 1957. szeptember 4. és 9., *Források*, II/4/6, 647–648., 245–246. dokumentumok. Érdekes azonban, hogy Tisserant bíboros az alábbi személyes megjegyzést írta a dokumentumra: „A megoldás egyszerű, de vajon igazságos is?”

Az egyre nagyobb feszültségeket keltő ügyet végül Rojkovich helynök a hajdúdorogi káptalan segítségével 1957 augusztusában úgy oldotta meg, hogy Vattamány és Nagy adminisztrátori (kormányzói) kinevezést kaptak korábbi parókusi helyeikre.⁴⁶ Így maradhattak a helyükön, de a szentszéki dekrétum rendelkezését is sikerült betartani, mivel nem parókusként, hanem csak adminisztrátorként vezették parókiáikat.

Míg a Vattamány–Nagy-ügy részletei többnyire ismertek voltak a történetírás előtt, a másik jelentős ügy, melynek tárgyalása Dudás püspök svájci tartózkodásának idejére esett, eddig szinte teljesen ismeretlen volt. Amint fentebb már utaltunk rá, Dudás püspök betegségének hírére a Keleti Kongregáció 1956. október 24-én felvetette⁴⁷ a főpásztornak egy segédpüspök vagy koadjutor püspök kinevezésének lehetőségét. Azokban a napokban, amikor az Államtitkárság Dudás püspöknek a pápához írt jelentését tanulmányozta, Tardini államtitkár-helyettes átiratot⁴⁸ intézett Tisserant bíboroshoz. Ebben megfogalmazta azt az elképzelését, hogy tekintettel Dudás püspök aggasztó egészségi állapotára érdemes lenne megfontolni egy segédpüspök vagy koadjutor püspök kinevezését a Hajdúdorogi Egyházmegyébe. A kormány egészen biztosan nehézségeket fog támasztani, de nem reménytelen a kinevezés keresztülvitele. Mivel Dudás püspök Svájcban tartózkodik, nem lenne nehéz tőle kikérni az ilyenkor szükséges információkat. Tardini javaslata illeszkedett a Szentszéknek abba a tervébe, mely segédpüspökök és koadjutor püspökök magyarországi kinevezésére irányult, s amiről az Államtitkárság 1957. március 10-én értesítette Grósz érseket.⁴⁹ Tisserant bíboros egyetértett Tardini államtitkár-helyettes javaslatával⁵⁰ és május 24-én átirattal⁵¹ fordult Dudás püspökhöz. Ebben arra kérte a püspököt, hogy nevezze meg azokat a papokat, akiket a püspöki szolgálatra méltónak vél, és adja meg róluk a szükséges információkat. Emlékeztette a püspököt arra is, hogy az előző év októberében már érdeklődött ebben az ügyben, de akkor nem kapott választ.⁵²

Az átirat levéltárban őrzött fogalmazványában van egy figyelemre méltó módosítás és megjegyzés, melyet Tisserant bíboros eszközölt. Az első szövegtervezetben az átirat azzal kezdődött, hogy Domenico Tardini, a Szentatya államtitkár-helyettesétől érkezett az a jelzés: a dolgok állása szerint célszerű lenne megfontolni egy segédpüspök vagy koadjutor püspök kinevezését. Tisserant kihúzta az államtitkár-helyettes nevét és általános alanyra változtatta a szöveget („jelzés érkezett Kongregációnkhoz...”).

⁴⁶ MNL OL XIX-A-21-a N. 228-2-3/1957/eln., 9–10.

⁴⁷ *Források*, II/4/6, 591–592.

⁴⁸ Tardini államtitkár-helyettes átirata Tisserant bíborosnak, Vatikánváros, 1957. május 18., *Források*, II/4/6, 611–612., 215. dokumentum.,

⁴⁹ KÁLMÁN PEREGRIN: A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében. PhD disszertáció. Piliscsaba, 2014, 121.

⁵⁰ Tisserant bíboros átirata Tardini államtitkár-helyettesnek, Vatikánváros, 1957. május 24., *Források*, II/4/6, 612., 216. dokumentum.

⁵¹ Tisserant bíboros átirata Dudás püspökhöz, Vatikánváros, 1957. május 24., *Források*, II/4/6, 613., 217. dokumentum.

⁵² Hollós János emlékezete és szóbeli közlése szerint egy alkalommal, amikor a Szentszék püspökjelöltekről kért Dudás püspöktől információt, a püspök mérgében széttépte a levelet. Idézi: KÁLMÁN PEREGRIN: Állampárti feszültségkeltés a Miskolci Apostoli Exarchátus és a Hajdúdorogi Egyházmegye között. In: BOJTOS ANITA (szerk.): Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl. Piliscsaba, 2015, 54.

Megjegyzésben így indokolta a változtatást: „Egyelőre jobb, ha nem áruljuk el a forrást: lássuk, mit válaszol”.⁵³ Ez a „taktikai lépés” arra utal, a Kongregáció tisztában volt azzal, hogy nagyon kényes kérdést vetett fel, amiről egy egyébként is betegségtől meggyötört püspök esetleg nem is szívesen tárgyal, sőt talán kifejezetten tapintatlan-ságnak tart.

Ahogyan a római látogatással kapcsolatban is láthattuk, Dudás püspök a legnagyobb fegyelmezettséggel fogadta a bíboros megkeresését, és június közepén megküldte a kért választ.⁵⁴ Ebben köszönetet mond a Szentszék gondoskodó figyelméért, mellyel nehéz helyzetében segíteni kívánja. Úgy véli, hogy a bazilita szerzetesek között több episzkopális (püspöki szolgálatra méltó és alkalmas) pap is van. Ugyanakkor nem tartja szerencsésnek, hogy az egyházmegyének a megyéspüspöke – Dudás püspök is bazilita szerzetes volt – és a segédpüspöke is szerzetes legye. Ha Szentszék ezt nem így ítéli meg, akkor a bazilita rend generálisa, aki jól ismeri a magyar bazilitákat, részletes tájékoztatást tud nyújtani. A világi papok közül két munkatársát meri ajánlani. Az első Rojkovich István, általános helynök, aki Rómában is végzett tanulmányokat, teológiai tanár, s 13 éven át püspöki titkár volt. Jó kedélyű, kiegyensúlyozott embernek írja le, akivel szemben megalapozott panasz sohasem érkezett. Igaz, hogy kapcsolatba került a békepapokkal, de ő maga hűséges maradt az egyházhoz és hivatásához. Nagyobb probléma vele kapcsolatban az, hogy kiterjedt rokonsága van a Hajdúdorogi Egyházmegyében, ami nagy tehertétel lehet számára. Ezért talán alkalmasabb lenne a Miskolci Apostoli Kormányzóság helynökének. A másik jelöltje jelenlegi titkára, Hollós János, aki fiatal ugyan, de már egészen bizonyosan elérte a püspökszenteléshez előírt kánoni életkort. A szemináriumban a kánonjog professzora. Kiváló jellemű ember, aki kitűnik papi életének tisztaságával, imádságos lelkületével. Az egyházkormányzati kérdésekben nagyon járatos. Vele kapcsolatban akadályként merülhet fel az, hogy vegyes házasságból származik. Édesanyja református volt, s csak a fia papszentelése alkalmából tért vissza a katolikus egyházba. Ma példás katolikus életet él. Ezt a körülményt az egyházmegyében nagyon kevesen ismerik.

A Keleti Kongregáció megköszönte a püspök információit, s azt kérte, hogy a bazilita atyákról is nyilatkozzon, kiket tart alkalmasnak a püspöki szolgálatra.⁵⁵ Erre a felhívásra válaszolva Dudás püspök egy rövid levélben megnevezte Liki Imre Jánost, a papnevelő intézet rektorát és Jöcsák Mihály Mátét, alsóregmeci parókust.⁵⁶ Róluk a Keleti Kongregáció azonnal bővebb tájékoztatást kért⁵⁷ a bazilita rend generálisától, aki Dudás püspökhöz hasonlóan rövid levélben⁵⁸ válaszolt. Mind Liki Imréről, mind

⁵³ *Források*, II/4/6, 613.

⁵⁴ Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. június 13., *Források*, II/4/6, 614–617., 218., 218a. dokumentumok.

⁵⁵ Tisserant bíboros átirata Dudás püspökhöz, Vatikánváros, 1957. július 4., *Források*, II/4/6, 617–618., 220. dokumentum.

⁵⁶ Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. július 9., *Források*, II/4/6, 618–619., 221. dokumentum.

⁵⁷ Tisserant bíboros átirata Myskiw bazilita generálishoz, Vatikánváros, 1957. július 18., *Források*, II/4/6, 620–621., 223. dokumentum.

⁵⁸ Myskiw bazilita generális átirata Tisserant bíborosnak, Róma, 1957. július 25., *Források*, II/4/6, 626–627., 228. dokumentum.

pedig Jöcsák Mátéről azt írta, hogy velük szemben a rendi levéltárban semmilyen vád vagy elmarasztaló irat nem lelhető fel. Likiről megjegyzi, hogy nagy tudású dogmatanár, akit szerénysége miatt rendtársai kedvelnek. Ugyanakkor idegileg nem teljesen kiegyensúlyozott. Jöcsákról azt információt adja, hogy szerény képességei miatt római tanulmányait diploma nélkül fejezte be. Hazájában többnyire házfőnök, egy alkalommal tartományfőnök volt. Rendtársai bölcs és megfontolt embernek tartják. A generális kifejezte azt a véleményét is, hogy egyetért Dudás püspökkel abban: ne bazilita legyen a segédpüspöke, hanem inkább egy egyházmegyes pap. Legutóbbi svájci személyes találkozásuk során Dudás püspök Hollós János kinevezését támogatta.

Némileg meglepő módon a Keleti Kongregáció ekkor Nicholas T. Elko görögkatolikus püspökhöz, pittsburgh-i apostoli kormányzóhoz fordult és kért tőle személyi javaslatokat az Egyesült Államokban szolgáló magyar görögkatolikus papok köréből. Elko püspök Bobák Sándort, Marina Gyulát és Orosz Bálintot tartotta episzkopális papnak, s róluk részletes információt küldött.⁵⁹ Nem világos, hogy a magyarországi püspökkinevezések egyébként is nehéz kérdését miért gondolta Tisserant bíboros még bonyolultabbá tenni azzal, hogy USA-állampolgár(oka)t felvesz a püspökjelöltek listájára. Mindenesetre az Elko püspökkel folytatott levelezést a kongregáció november 15-én készült összefoglalója⁶⁰ már nem is említi. Ugyanezen dokumentum szűkíti a jelöltek körét Rojkovich Istvánra, Hollós Jánosra és Liki Imre Jánosra. Hollós Jánossal kapcsolatban a dokumentumon eszközölt utólagos módosításokból látszik, hogy valaki igyekezett eltávolítani vagy finomítani azokat a megjegyzéseket, melyek hátrányosak voltak a jelölt szempontjából mind a református édesanyja, mind pedig fiatal kora tekintetében. Sőt, a dokumentum végén kézírással valaki azt is felvezette, hogy Charles-Joseph-Eugène Ruch strasbourg-i megyéspüspök édesapja is evangélikus volt, s 33 évesen lett általános helynöke, 39 évesen pedig megyéspüspöke az egyházmegyéjének, mely a legnagyobb főpásztorai között tartja számon. Hollós János mellett nyilatkozott Kada Lajos, az Államtitkárság magyar munkatársa, aki évfolyamtársa volt a görögkatolikus kánonjogásznak, s róla a lehető legjobb véleményt fogalmazta meg. Liki rektorral kapcsolatban az a döntés született, hogy az egészségi állapotával kapcsolatban Dudás püspöktől bővebb információt kérnek.⁶¹ Ez megtörtént, s Dudás püspök válaszából⁶² úgy tűnt, hogy Liki rektor egyfajta pánikbetegségben szenvedett. Ennek ellenére emberi kvalitásai és papi-szerzetesi élete alapján főpásztora méltónak találta őt a püspöki szolgálatra. Ugyanakkor az alkalmassága tekintetében megjegyezte, hogy két kifogás mégis felmerülhet vele szemben: 1. Liki jó barátságot ápolt a békepap Vattamány Imrével, még ha nem is osztotta nézeteit,

⁵⁹ Nicholas T. Elko, pittsburgh-i apostoli exarcha átirata Tisserant bíborosnak, Pittsburgh, 1957. augusztus 1., *Források*, II/4/6, 633–636., 236. dokumentum.

⁶⁰ A Keleti Kongregáció feljegyzése, Vatikánváros, 1957. november 15., *Források*, II/4/6, 650–652., 249. dokumentum.

⁶¹ Tisserant bíboros átirata Dudás püspökhöz, Vatikánváros, 1957. november 20., *Források*, II/4/6, 653–654., 250. dokumentum.

⁶² Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. november 29., *Források*, II/4/6, 654–655., 251. dokumentum.

2. szeretne mindenkinek megfelelni, ezért nem tud nemet mondani. Ezért mindent összevetve nem tudja azt mondani, hogy Liki atya alkalmas lenne az egyházmegye kormányzására.

Egy nappal a levele postára adása után, 1957. november 30-án Dudás püspök újabb levéllel⁶³ kereste meg Tisserant bíborost. Úgy érezte, hogy a segédpüspök vagy koadjutor püspök kiválasztásának folyamatát megkönnyítené, ha személyesen beszélhetne a Szentszék valamelyik képviselőjével. Erre a levélre nem kapott választ, ezért december 10-én ismét jelentkezett,⁶⁴ s már konkrétan Milánót javasolta a megbeszélés lehetséges helyszínének. Választ azonban erre se kapott. Ezért ismét tollat ragadott, s ezúttal a konkrét megtárgyalandó ügyet nem is említve tette azt az indítványt⁶⁵ az olaszországi látogatására, amit fentebb tárgyaltunk, s mit a Szentszék elutasított.

A Keleti Kongregáció csak január második felében vette elő ismét a segédpüspök/koadjutor püspök kérdését. Ekkor már egy kicsit sietősen, mivel Dudás püspök gyógykezelése a végéhez közeledett és az ügyet a pápa elé akarták vinni még a püspök hazautazása előtt. Az ügy hivatali összefoglalójából⁶⁶ viszont az derül ki, hogy a kongregáció meglehetősen tanácstalan volt. Hollós János túl fiatal, és az édesanyja eredetileg református volt, Rojkovich István jó kapcsolatokat ápolt a békepapokkal, bár helynökként már határozottan ellenállt az állami nyomásnak. Liki Imre János jelöltsége betegsége miatt kétséges, Jöcsákról pedig szinte semmit se tudni. Az is nyitott kérdés volt még, hogy világi pap legyen a bazilita püspök segítője, ahogyan maga Dudás püspök és a bazilita rend generálisa is javasolja, vagy pedig legyen inkább bazilita. Ezen a ponton a Kongregáció belátta: Dudás püspöknek igaza volt abban, hogy ezt a kérdést személyes tárgyalásokon lenne célszerű megtárgyalni. De Tisserant bíboros attól továbbra is elzárkózott, hogy Dudás püspök utazzon Olaszországba, ezért felkérte Pietro Villa ostiai segédpüspököt arra, hogy utazzon el Svájcba és beszéljen Dudás püspökkel.

Villa püspök január 23-án találkozott Dudás püspökkel, és öt nap múlva már leadta a jelentését⁶⁷ Tisserant bíborosnak. A személyes találkozó valóban érdemi fordulatot hozott az ügyben. Mindenekelőtt Villa püspök jelenti, hogy 1. Dudás püspök egészségi állapota jelentősen javult; 2. hamarosan visszatér hazájába; 3. és egyáltalán nem tartja sürgető feladatnak a koadjutor kinevezését a hazautazása előtt, sőt jobbnak látni ezt a hazautazása utánra halasztani. A jelöltekkel kapcsolatban Dudás püspök többnyire megerősítette a korábbi értesüléseket, viszont újabb és lényeges információkat is közölt. Hollós Jánossal kapcsolatban elmondta, hogy az állambiztonság azért távolította el a papnevelő intézetből, mert nem volt hajlandó együttműködni és kompro-

⁶³ Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. november 30., *Források*, II/4/6, 655., 252. dokumentum.

⁶⁴ Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Arosa, 1957. december 10., *Források*, II/4/6, 655–656., 253. dokumentum.

⁶⁵ Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Locarno-Muralto, 1957. december 20., *Források*, II/4/6, 656–657., 254. dokumentum.

⁶⁶ A Keleti Kongregáció feljegyzése, Vatikánváros, 1958. január 21., *Források*, II/4/6, 660–662., 259. dokumentum.

⁶⁷ Összefoglaló Pietro Villa, ostiai segédpüspök látogatásáról Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspöknél, Vatikánváros, 1958. január 28., *Források*, II/4/6, 663–664., 260. dokumentum.

mittáló anyagokat szállítani. Ezért Dudás püspöknek az volt benyomása, hogy kinevezése esetén az állam nem adná meg a működéséhez szükséges jóváhagyást. Rojkovich István esetében a főpásztor nem tulajdonított annak különösebb jelentőséget, hogy a békepapokkal szemben engedékenységet mutatott. A népes rokonság viszont valós akadály. Meglepetésre Dudás püspök megváltoztatta az álláspontját Liki Imre Jánossal kapcsolatban, s immáron őt javasolta a legelső helyen. A Vattamányhoz fűződő baráti kapcsolatának ápolását a püspök azzal mentegette, hogy az állambiztonság reakciója nem maradna el, ha Liki ignorálná Vattamányt. Jöcsákot Dudás püspök kizárta a jelöltek közül.

Az ügy összefoglalásaként Tisserant bíboros a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja vezetőjének, Domenico Tardini államtitkár-helyettesnek 1958. február 7-én Hollós János kinevezését javasolta,⁶⁸ amennyiben a magyar kormány ezt nem ellenzi. Utóbbi esetben Liki Imre János a Keleti Kongregáció jelöltje.

Dudás püspök március 9-i dátummal ismét megkereste⁶⁹ a Keleti Kongregációt. Amint írja, nehezen viselte annak terhét, hogy csupán a tőle származó információk alapján Liki és Rojkovich jelöltségét elvetették. Jelzi bizonytalanságát Hollós János esetében, mivel nincsenek információi arról, hogy a püspök távozása utáni időben milyen volt a magatartása az állammal szemben. Nem tudja, hogy azok a retorziók, melyek az utóbbi időkben érték nem törték-e meg. Fiatal kora miatt elképzelhető, hogy az idősebb Rojkovich és a kanonokok nem állnak be mögé. Azt kérni, hogy a döntést halasszák el és térjenek vissza rá a hazatérése után. A nyilvánvaló kommunikációs nehézségek kikerülésére a következőt javasolta. Hazatérése után ír egy köszönőlevelet Tisserant bíborosnak, amit a következőképpen fog zárni: „...mélyes tisztelem fejezem ki munkatársaim ... nevében is”. A pontok helyére azon püspökjelöltek nevét fogja írni, kiknek helyes magatartásáról meggyőződött és akiket információi szerint az állam is el fog fogadni. Ha nem így fejezi be a levelét, vagyis nem lesznek nevek, akkor az azt fogja jelenteni, hogy az állam egyik jelöltet se fogadja el. A püspök arra vonatkozóan is utasítást két, hogy egyáltalán tárgyalhat-e erről a kérdésről az állam képviselőivel.

Ezen a ponton a rendelkezésünkre álló források nem elégségesek az ügy további menetének pontos rekonstrukciójához. Azt biztosan tudjuk, hogy március 9-én Dudás püspök még nem kapott meg egy fontos levelet, amit az Államtitkárság március 5-én Gustavo Testa berni nunciushoz küldött meg, hogy személyesen adja át a püspöknek. A nuncius március 11-én közlte⁷⁰ a Keleti Kongregációval, hogy átadta a levelet, és mellékelte Dudás püspök két levelét. Az első ugyan Dudás püspök szintén március 9-én írta, de már a Testa nunciussal történt találkozó után, mikor a fent idézett levelet már elküldte. Ebben a második március 9-i rövid levélben Dudás püspök jelzi, hogy a nunciustól megkapta az Államtitkárság levelét, azt megértette és teljes engedelmes-

⁶⁸ Tisserant bíboros átirata Tardini államtitkár-helyetteshez, Vatikánváros, 1958. február 17., *Források*, II/4/6, 665–666., 262. dokumentum.

⁶⁹ Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Lugano-Sorengo, 1958. március 9., *Források*, II/4/6, 667–669., 264. dokumentum.

⁷⁰ Dudás püspök átirata Tisserant bíboroshoz, Lugano-Sorengo, 1958. március 10., *Források*, II/4/6, 370–671., 265b. dokumentum.

séggel elfogadja. Közli továbbá, hogy hazatérése után a megfelelő módon megpróbálja kideríteni, hogy a kormány elfogadja-e vagy se „az ő kinevezését” („eius nominatio”). Sajnos, nem írt nevet, így nem állapítható meg, hogy az Államtitkárság választása kire esett és kivel kapcsolatban kellett a püspöknek az állami hatóságoknál tudakozódnia. Mivel a Keleti Kongregáció nem kapta meg az Államtitkárság ezen levelét, a levéltárban nincsen nyoma. Sajnos, az Államtitkárság levéltárának feldolgozottsága jelenleg még nem érte el az 1950-es évek magyarországi aktáit.

Március 10-én Dudás püspök újabb levelet írt Tisserant bíborosnak. Ebben elnézést kér azért, hogy az előző napi levelében elfelejtett új jelölteket javasolni, ahogyan azt az Államtitkárság kérte tőle. Tehát azt valószínűsíthetjük, hogy Tardini államtitkár arra kérte, hogy egy konkrét személy esetében ismerje meg a kormány álláspontját, illetve javasoljon újabb jelölteket. Dudás püspök ismét arra hivatkozott, hogy nem tudja, papjai magatartásában történtek-e változások. Jelezte azt is, hogy a bazilita tartományfőnök, vagyis az öccse, Dudás Bertalan nagyon aggasztó üzenetet küldött neki: „Idehaza nagy dolgokat próbálnak meg nagy gyorsasággal véghez vinni. Talán sikerül is nekik. Annál jobb neked, mert kevesebb ügyben kell majd döntened, vagy inkább annál rosszabb neked, mert sok gond és szomorúság vár rád. Ki tudja?” Aznap újabb üzenet érkezett: „Ne foglalkozz azzal, hogy mit hozz nekünk, csak gyere haza minél előbb!”⁷¹ Ezekből az üzenetekből arra következtetett, hogy komoly zavarok vannak az egyházmegyében.

Mindenesetre két nőtlen papot, Korpos László vencsellői parókust és Karosi Ferenc kanonokot jelölte meg mint lehetséges episzkopális személyeket, de jelezte, hogy a kormány egyiküket se támogatná.

Dudás püspök tehát 1958 márciusában úgy tért vissza Magyarországra, hogy a segédpüspök vagy koadjutor püspök kérdése megoldatlan maradt. Úgy tűnik, hogy a püspök ezt nem tekintette nagy veszteségnek. Amint láthattuk, nem a püspök volt a kezdeményező, hanem a Szentszék. A püspök természetesen erre a megfelelő módon reagált, és együttműködött a Keleti Kongregációval. Válaszaiból kiderült, hogy ő maga is tele volt bizonytalansággal, és nem szívesen tért volna haza egyházmegyéjébe egy új püspök társaságában, akiről mindenki tudhatta, hogy valójában az ő utódja. Ez nagyban megnehezítette volna a dolgát és azt, hogy továbbra is erőskézzel vezesse az egyházmegyét.

Saját egészségi állapotát úgy ítélte meg, hogy az utódlásának a kérdése nem a közeljövő feladata. Az idő végeredményben őt igazolta, s még majd' másfél évtizedig el tudta látni feladatait. Amikor pedig kora és betegségei miatt ereje megfogyatkozott, akkor ő maga kérte a pápát, hogy mentse fel és bízza másra az egyházmegye kormányzásának nehéz feladatát.

⁷¹ Források, II/4/6, 670.

JAKAB ATTILA – TERDIK SZILVESZTER

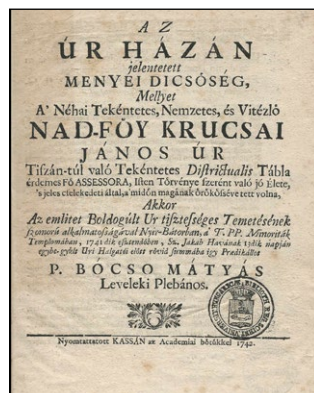
„...ujjonnan egész fundamentumból építetett...”

Krucsay János plébánialapítása Nyírtasson

Krucsay János és hűtlen, hóhér által kivégzett felesége, Tolvay Borbála történetével sokan, sok szempontból foglalkoztak már.¹ Az alábbiakban Krucsay életének egy olyan momentumát szeretnénk bemutatni, mely jóval kevesebb figyelmet kapott, ám a maga idejében nem kevés jelentőséggel bírt. Mint látni fogjuk, erre a plébánia (újra)alapítási tevékenységére nagy hangsúlyt fektetett, fontosságát a korabeli dokumentumok is igazolják.

Krucsay János élete

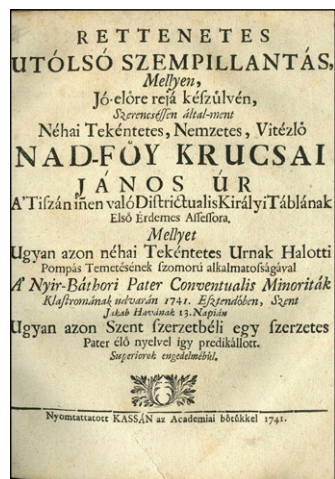
A család a nevét a Zemplén vármegyei Magyarkrucsó-
ról (ma: Nižný Kručov, Szlovákia) kapta. Nemesi elő-
nevük viszont Nádfő (ma: Šarišská Trstená, Szlovákia)

1. kép – A Kelemen Didáknak tulajdonított halotti beszéd

¹ A teljesség igénye nélkül: KOVÁCS ISTVÁN: A törvénykezés Szabolcs vármegyében. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyei és városai. Szabolcs vármegye. Budapest, É. n. [1900.] 231., [BOROVSZKY, [1900]; KOROKNAY GYULA: Szabolcsi Dekameron. 1.: Kelet-Magyarország XLIII. 29. szám (1986. február 4.) 4., 2: Kelet-Magyarország XLIII. 30. szám (1986. február 5.), 3.: Kelet-Magyarország XLIII. 31. szám (1986. február 6.), 4., 4.: Kelet-Magyarország XLIII. 32. szám (1986. február 7.) 4.; KOROKNAY GYULA: Amiről a Krucsay oltár nem beszél. Műemlékvédelem XXX. (1986) 3. szám 187–191.; SZOBOSZLAY GYÖRGY: Egy magyar passiójáték: Krucsay Jánosné Tolva Borbála két házasságtörési pere, 1711–1728. In: Pócs Éva (szerk.): Közösség és identitás. Studia Ethnologica 3. Budapest, 2002. 199–203., [SZOBOSZLAY, 2002.]; KECSKEMÉTI GÁBOR: Rettenetes utolsó szempillantás. In: Horváth Zita (szerk.): Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére: A 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2008. (Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica, tom. XIII, fasc. 1), 31–39; [KECSKEMÉTI, 2008.]; KECSKEMÉTI GÁBOR: Rettenetes utolsó szempillantás, Miskolci Keresztény Szemle: A Keresztény Értelmiségek Szövetsége miskolci csoportjának ökumenikus kulturális folyóirata, 14. (IV/2) (2008.), 45–50.; JAKAB ATTILA: Hóhérpallós a nyíregyházi Jósza András Múzeumban. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle XLIV. (2009) 3. szám 377–383.; KÖSZEGHY PÉTER: Krucsay János, a halál leánya és a „Rettenetes utolsó szempillantás” In: Mercs István (szerk.): Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról. Modus Hodiernus 6. Nyíregyháza, 2013. 56–86. [KÖSZEGHY, 2013.]. A szépirodalmi feldolgozásokat Kecskeméti Gábor gyűjtötte össze említett művében: KECSKEMÉTI, 2008. 36. 14. lábjegyzet.

településről ered.² János 1677-ben vagy 1678-ban született.³ Életpályáját viszonylag jól ismerjük. 1698-ban Szabolcs vármegye helyettes jegyzője. 1700-ban vette feleségül Tolnay Borbálát. Részt vett a Rákóczi-szabadságharcban. 1704-ben főhadnagyként, 1706-ban vicecolonellusként (alezredesként) említik. Ez év másjában császári fogságba esett, de hamarosan kiszabadult. Júniusban már főkapitány, és megkapta a Nádas-kay-lovasezredet. 1707-ben újból fogságba esett, csak 1709-ben szabadult. 1711-ben a császár hűségére esküdött fel, majd még ugyanebben az évben megtaláljuk a nevét a szatmári béke aláírói között. 1712-ben Szabolcs vármegye követe a pozsonyi országgyűlésen. 1723-tól haláláig az előbb Nagyváradon, majd Debrecenben székelő Tiszántúli Kerületi Tábla ülnöke. 1728-ban, első felesége lefejezését követően feleségül vette Csebi Pogány Borbálát,⁴ aki később báró Horváth János felesége lett.⁵ Krucsay 1741. június 18-án halt meg. A nyírbátori minorita templomban temették el, az általa emeltetett oltár elé.⁶

2. kép – Bócso Mátyás által mondott búcsúztató

Nyírtass⁷ és a Krucsayak

A település Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkájában bukkan fel először, azaz valamikor az 1200-as évek elején. A késő középkorban került a Várday család kezére, és a XVI. század közepéig ők a legjelentősebb birtokosai. A század végén rajtuk kívül a Serédyek, Szokolyak, Alaghyak, majd a Várdayak révén a Nyáry és Melith családok is feltűntek a tulajdonosok között. A XVII. században a Serédyek és a Palaticzok bir-

² NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1859. 471.

³ Heckenast Gusztáv adatai szerint 1706-ban 28, 1708-ban 31 évesnek írják. HECKENAST GUSZTÁV: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: Mészáros Kálmán. História könyvtár. Kronológiák, adattárak 8. Budapest, 2005. 253. [HECKENAST, 2005.] Ugyanakkor a Kelemen Didáknak tulajdonított (KECSKEMÉTI, 2008. 31–32., KÖSZEGHY, 2013. 56. 1. lábjegyzet.), 1741-ben nyomtatásban is megjelent temetési prédikációjában 64 évesnek mondják: „Rettenetes utolsó szempillantás, Mellyen Jó előre rejá készülvén, Szerencsén által-ment Néhai Tekéntetes, Nemes, Vitézlő Nád-Fői Krucsay János Úr A Tiszán-inen való Districtualis Királyi Táblának Első Erdemes Assessora. Mellyet Ugyan azon Néhai Tekéntetes Urnak Pompás Temetésének szomorú alkalmatosságával A Nyír-Báthori Pater Conventualis Monoriták Klastromának udvarán 1741. Esztendőben Szent Jakab Havának 13. Napián Ugyan azon szerzetbeli egy szerzetes Pater élő nyelvel így prédikált. Superiorok engedelméből. Nyomtatott Kassán az Academiai böttökkel 1741. [RET TEN ETES SZEMPILLANTÁS, 1741.] Internetes elérhetőség: <https://www.europeana.eu/portal/hu/record/2048128/122960.html>

⁴ A Kelemen Didáknak tulajdonított temetési prédikációban megemlítik, hogy 13 évet és két hónapot töltöttek házasságban. RET TEN ETES SZEMPILLANTÁS, 1741.

⁵ Az életrajzi adatokra: SZOBOSZLAY, 2002. 201–203., HECKENAST, 2005. 253–254.

⁶ RET TEN ETES SZEMPILLANTÁS, 1741.

⁷ A település – korábbi nevén Tas, Tass, Thas – 1908-ban vette fel a Nyír előtagot. Lásd OLÁH MÁRTA: Nyírtass község földrajzi nevei. Szakdolgozat. 1966. 3. Fénymásolat a Jósza András Múzeum Könyvtárában.

tokolták a települést, később más családokkal is osztozva.⁸ A Wesselényi-féle összeesküvésbe keveredett Serédy Benedek javait – hűtlenség címén – 1672-ben elkobozták, köztük Tást is. Krucsay ezekhez a javakhoz II. Rákóczi Ferenc révén jutott, nyilván a szabadságharcban szerzett érdemeire való tekintettel. Ezt Pálffy János nádor 1711-ben megerősítette, ám 1712-ben a Magyar Kamara elhalasztotta a beiktatást. 1714-ben már a Krucsay János birtokában lévőnek mondják a tanúk a kúriát, ahol Tolvay Borbálával ez időben lakott.⁹ Pálffy újabb adományaként immár véglegesen Krucsay tulajdonába került a kúria és a birtokok.¹⁰

A plébánia alapításának oka és jelentősége

Ahhoz, hogy a plébániaalapítás jelentőségét megértsük, érdemes egy pillantást vetnünk Szabolcs vármegye korabeli vallási viszonyaira. A reformáció az 1540-es években kezdett itt gyökeret verni. Az 1567-ben tartott debreceni zsinaton a nyírségi (betuliai) református egyházmegye már mint önálló testület képviseltette magát. A reformáció elterjedését elősegítette, hogy a megye jelentős családjai (Kállayak, Báthoryak, Várdayak) már igen korán, a XVI. század végén, a XVII. század elején protestánsokká lettek. Példájukat a köznemesség is követte. A folyamatot elősegítették a török betörések is, melyek hozzájárultak a falvak pusztulásához. A fentiek eredményeképpen a katolikus papság utánpótlása az 1580-as években megszűnt. Így a XVII. század elejére már alig akadt olyan helység a megyében, ahol katolikusokat találunk. Az egyik ilyen település Nagykálló, a másik Kisvárdá volt. Utóbbi plébánosát, Császlay Istvánt, Bocskai hajdúi megkínózták, majd a kisanarcsi tóba fullasztották.¹¹ Bár a katolicizmus visszaállítására egyes birtokokon – például Báthory Zsófiáé, Rákóczi György özvegyéé vagy Kállay Miklós rekatolizálása 1615-ben – történt kezdeményezés, de jelentős eredmények nem születtek. 1699-ben továbbra is csak Kisvárdán, illetve Nagykálló-

⁸ Magyarország műemléki topográfiája XI. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II. Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest, 1987. 216–217. [SzSzMM 1987.]

⁹ Ez talán azonos volt a korábbi Serédy-féle kúriával, mely a birtokösszeírások során többször is megjelenik.

¹⁰ SZOBOSZLAY, 2002. 218., és ugyanott a 90. lábjegyzet.

¹¹ Az eredeti eseményeket Györgyényi Ignác írta meg a kisvárdai plébánia anyakönyvének feljegyzései alapján. E szerint Császlay István ekkor – 1605-ben – a település plébánosa volt. Bocskai katonái megkínózták, összetörték, kezét-lábát levágták, majd két, ott tartózkodó társával együtt Anarcsra vitték. Ott Császlayt és egyik társát egy tóba fullasztották. Harmadik társuknak sikerült megmenekülni Kovács András kálvinista vallású ember segítségével. Az eseményeket megmenekülése után az említett barát, Császlay utódja, a kisvárdai várban lévő Szent Zsigmond-kápolna káplánja jegyezte fel az említett anyakönyvbe. GYÖRGYÉNYI IGNÁC: Kis-Várda. Magyar Sion. 1867. Ötödik évfolyam. 278–279. A történet emléke még a XIX. század végén is élt Anarcszon. Ekkor azt jegyezték fel, hogy a plébános megcsónkított testét az Anarcs határában lévő Vári-tóba lökték. A legenda szerint a haranggal együtt dobták be, mely minden hetedik év hajnalán megszólal. CZÓBEL IMRE: Anarcs monographiája. Hazánk fönntállásának ezredik évének emlékére. Jósa András Múzeum Könyvtára, Különlönyomat: 938. [4.] Ugyanakkor Támár Imre, nagykállói plébános 1864-ben írt munkájában – tévesen – már Császlay Jánosról emlékezik meg, akinek kezét-lábát levágva, Bocskai hajdúi két szerzetessel egyetemben a kisanarcsi Pap tavába fullasztottak volna 1679-ben(!). TÁMÁR IMRE: A nagykállói plébánia(!) története. Magyar Sion. 1864. Második évfolyam. 275–285. 280. Az anarcsi Vári-tavat nagy, hasznavehetetlen tóként említik 1864-ben: Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. A szöveget gondozta és a mutatót készítette: Mizser Lajos. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. XLII. (2000). 227–372. 275. A tó ma már nincs meg. Nyomai a településtől északra, a Kisvárdára vezető út nyugati oldalán figyelhetők meg.

ban találtak plébániát az összeírók.¹² A helyzet a későbbiekben is csak lassan változott. Így 1715-ben még csak kettő, 1737-ben hét, 1745-ben kilenc, 1761-ben tizenhárom, 1786-ban huszonegy plébánia szerepel az összeírásokban.¹³ Jól érzékelhető, hogy a plébániák, és egyáltalán a katolikus lakosság száma, csak lassan növekedett a megyében. Éppen ezért volt nagy jelentősége a katolikus egyház számára minden egyes új plébánia (újra)alapításának, melyek plébánosai egyben számos, olykor igen messze lévő filiát is kiszolgáltak.

Tass település első, katolikus templomát 1299-ben említik először,¹⁴ mely a reformáció idején a reformátusok kezére jutott, és azóta is ők használják. Az adatok szerint a falu a XVIII. század elején elnéptelenedett. Egyik tulajdonosa, Jósa István 1714-ben lengyeleket telepített a községbe.¹⁵ Feltehetően ez a tény is felerősítette azt az igényt, hogy a katolikus betelepülők önálló plébániával és templommal rendelkezzenek. A katolikus birtokos Krucsay a korábban már említett rekatolizációs törekvéseknek, illetve az újonnan betelepült lakosság igényeinek engedelmességgel építhette meg a katolikus templomot, a kúriája mellett, annak udvarán. Az épülettel korábban többen foglalkoztak, de a közölt adatok nem pontosak.¹⁶ Ezért indokolt a mára elenyészett épület történetével, sorsával kapcsolatos forrásokat újra áttekintenünk.

A kápolna alapításának időpontja, titulusa

Ujváry Béla, nyírtassi lakos, 1962-ben a következőket írta a Krucsay-féle kápolna építéséről: „Az építést 1737. április 30-án kezdték meg, és a szentelést 1738. július 24-én tartották. (...) Ekkor még nem volt helyi pap, hanem a nyírbátori plébániához tartozott. (...) Addig a bátori minoriták felváltva végezték a teendőket. Első papja a plébániának Nagy János 1741. aug. 6. – 1750. július 21-ig.”¹⁷

¹² A fentiekre összefoglalóan: BOROVSKY, [1900.] 339–340.; SOÓS IMRE: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa II., Budapest, 1985. 38–39. [Soós, 1985.]

¹³ Soós, 1985. 42–44.

¹⁴ SzSzMM 1987. 218.

¹⁵ SzSzMM 1987. 217. Az elnéptelenedést valószínűleg nem lehet szó szerint érteni, hiszen abban az esetben az újonnan betelepültek egyszerűen birtokba vették volna a korábbi katolikus templomot. A „lengyelek” megnevezés feltehetően a Lengyel Királyságból származó ruszinokra is utal, akik görögkatolikusok voltak, és a reformátusok mellett jelentős számban éltek a településen.

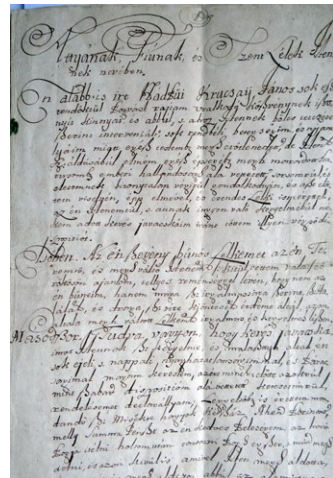
¹⁶ Így: „A falu katolikus lakosságának 1785-ben épült fel egy kápolnája, az Úr szenvedésének tiszteletére. Ez a kápolnaépület egészen a XIX. század közepéig fennállott, amikor a mai templom megépült, bővült. (...) A [jelenleg is álló] templom szentélyrésze volt tehát az egykori kápolna, amely elé a XVIII. század közepén hozzáépítették a téglány alakú hajót és a sekrestyét.” SzSzMM 1987. 220. Egy másik helyen a következőket olvashatjuk: „A római katolikusok 1775-ben építették kápolnát. Ennek alapítója Krucsay János köznemes volt, aki a nyírbátori Krucsay-oltár adományozója. A kápolna szentélyéhez 1860 körül építették hozzá a hajót.” -y-y [SZAPLONCZAY GYÖRGY]: Nyírtass története. A Görögkatolikus Szemle Kalendárium az 1994. esztendőre. Nyíregyháza, 1993. 61–63. 61. Kőszeghy Péter azt írja, hogy Krucsay építtette 1738-ban Nyírtass római katolikus templomát. Ugyanitt utalás van egy képre, amely a mai római katolikus templomot ábrázolja. KŐSZEGHY, 2013. 57., 333.

¹⁷ UJVÁRY BÉLA: Nyírtass község történetéből. Történelmi szakdolgozat. Nyírtass, 1962. Jósa András Múzeum, Könyvtár. Különlenyomat: 2253. 23. [UJVÁRY, 1962.] Az adatokat Ujváry Béla Vendel: Jegyzetek a thassi plébánia történetéhez című, 1887 után(?) írt feljegyzéseiből idézte. (Ekkoriban szolgált itt Beda Vendel plébános, aki az ekkor még fellelhető iratanyag alapján írta meg említett művét.) A római katolikus plébánián akkoriban még meglévő iratot magam már nem találtam.

A kápolnáról Krucsay János is megemlékezik az 1739-ben írt végrendeletében. Ebben rendelkezéseit pontokba szedte. A harmadiknál olvashatjuk a következőket: „Házamnál Christus kinszenvedésének és Sz. Kereszttyének emlékeztire általam ex fundamento építtetett Templomocskának...”¹⁸ Temetése kapcsán általában a Kelemen Didáknak tulajdonított temetési beszédet szokták emlegetni, ám azon elhangzott Bócsó Mátyás, leveleki plébános prédikációja is. Ebből a következőt érdemes idézni: „Másodszor előhozhatnám a Thasi udvarában lévő kápolnát, melyet ennek előtte három esztendőekkel a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére ujjonnan egész fundamentumbúl építtetett...”¹⁹

Az adatok alapján egyértelmű: Krucsay a nyírtassi háza (kúriája) mellett lévő kápolnát újonnan építtette fel, 1737–38-ban. Az építési anyagok összegyűjtését azonban már hamarabb megkezdhetette, ugyanis Szabolcs vármegye 1736. július 1-je és 3-a között, Kisvárdán tartott közgyűlésének jegyzőkönyvében megörökítették Krucsay János kérését is, hogy a Tasson építendő kápolna számára szükséges mészt szállításához tíz szekeret kapjon.²⁰ Különös, hogy míg Bócsó a Boldogságos Szűz, addig Krucsay a Krisztus szenvedése és a Szent Kereszt tiszteletére szentelt kápolnáról ír. Ez az eltérés azért is furcsa, mert a kápolnát Bócsó áldotta meg, amint az az 1779-es egyházlátogatási iratokból kiderül.²¹ A többi forrás alapján egyértelmű, hogy a szónok nem emlékezett jól.

Beda Vendel és Soós Imre is úgy tudták, hogy a plébánosi teendőket először a Nyírbátorból hozatott házikáplán látta el.²² Az újonnan felállított plébánia önálló működésének kezdete, amint fentebb olvashattuk, 1741-től számítható. A plébániához számos filia tartozott: Jákó (ma: Nyírkjókó), Petneháza, Vaja (1780), Pátroha (1789), Beszterec, Demecser, Gégény, Székely (1813), Gemzse, Gyulaháza, Karász (ma: Nyírkarász), Kis- és Nagyvarsány (1826), Mada (ma: Nyírmada), Őr (1805).²³

3. kép – Krucsay János végrendeletének első oldala

¹⁸ Az eredeti végrendelet Bakay Mária tulajdonában van. [KRUCSAY, 1739.] Ezúton is köszönöm neki az arról készített felvételt. Ő Pilisy Emiltől kapta, akinek nagyanyja Kállay Julia (+1871) volt, Pilisy László felesége. A végrendelet 1801-ben készült másolata megtalálható a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltárában is. Jelzete: XIII.23.5. d.

¹⁹ BÓCSÓ, 1742.

²⁰ Úgy tűnik, hogy meg is kapta a kért segítséget. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, IV.A.1. Fasc. 37. no. 127. (138.d.)

²¹ „Ecclesiam Thassensem anno 1738. in memoriam passionis domini nostri Jesu Christi ac Sanctae Crucis honorem erectam egregius Joannes Krucsay de Nádfeő, eodemque anno benedictum honorabilis Mathias Búcsú(sic!) eotum parochus Levelekiensis...” Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei. Szabolcs vármegye 1779. Közzéteszi: Kovács Béla. Az Egri Egyházmegye történetének forrásaihoz 3. Eger, 1998. 72. [ESZTERHÁZY, 1998.]

²² SOÓS, 1985. 398., UJVÁRY, 1962. 23.

²³ Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 5. Egri Főegyházmegye. Összeállította: Dóka Klára. Budapest, 1998. 113. (Zárójelben a leválás dátuma.) A felsoroltak közül egyedül Székelyben volt csak kápolna, az is Zoltán Pál földesúr házában. Soós, 1985. 398.

A kápolna sorsa Krucsay halála után

A végrendelet értelmében Krucsay tassi birtokait László (1736–1802) nevű fia örökölte. A kápolna és a plébános fenn-, ill. eltartására a (Király)Helmecen (ma: Kráľovský Chlmec, Szlovákia) lévő szőlőjét hagyta örökül.²⁴ Úgy látszik azonban, hogy ez a jövedelem nem bizonyult elegendőnek a feladatok ellátásához szükséges költségekhez. Második felesége 1747-ben a következőket írta az egri püspöknek: „Néhai szegény uram s férjem Plébániát fundált itten Tasson (...) Azon fundatio mellé meg vala ígérve az szabad asztal is olly formán, hogyha jól comportállya [viseli] magát (...) De sok foglalatosságim hajtogatván, gyakrabban itthon nem lehetek s olykor maga asztalára szorolni kénytelenitetik. Plebanus uram (...) Szegény uram a Templomocskát a maga udvarában csináltatta (...) Olykor-olykor Excellentiád kegyes engedelmével Bátorbul barátot hozathatnék, avagy Kisvárdára is elmehetnék, így én Plebanus nélkül is el lehetnék. Mindazonáltal hogy ezen plebánia az én meghalálózásom után is meg maradjon, szegény Plebániára valamely subsidiumot [segélyt] resorválni méltóztassék.”²⁵

1804-ben egy 264 fontos harangot öntettek,²⁶ a templom állapota azonban fokozatosan romlott. Már 1825 körül felmerült egy új, nagyobb templom építésének terve. 1828-ban Malik András kőműves tervrajzot készített az új épülethez.²⁷ Bár a telket is kimérték a földesúri birtokarányosítás során, Krucsay László (1770–1851) – János unokája – egymaga nem vállalta a templomépítés költségeit. 1836-ban ezt írja: „Nagyon szükséges a Thassi Romai Catholicus hívek számához képest udvaromban levő kisdud kápolna helyett az nagyobb, közönséges helyen épülendő templom.”²⁸ 1837-ben Klobusek Mátyás, berkeszi kőműves készített újabb tervet a templomhoz, de ez sem valósult meg anyagi források hiányában.²⁹

Tovább rontott a helyzeten, hogy az említett Krucsay László – a templom kegyurának – halálával a Krucsay család férfiágon kihalt, és az örökös Kállay család igyekezett megszabadulni a templom fenntartásával járó nehézségektől. A templom azonban 1859-re már igen rossz állapotban volt, és az építőmester szakvéleménye szerint menthetetlennek tűnt, csupán az anyagát gondolta még felhasználhatónak az új templomhoz.³⁰ A szakvélemény nem maradt hatástalan; a régi – a feljegyzésben „ő kistemplom” néven emlegetett – kápolnát még ebben az évben lebontották.³¹

²⁴ „... mivel az Fiam László (ha él) nevemet fogja viselni, azért az Thassi eörökös Curiám, Majorjával, Házi és Csűrös kertekkel, és egyéb Háziessközökkel edgyütt, egészben eövé legyen nem külömben az Hellymeczy szőlő is, vagy ha kiváltódik annak ára akiből, vagy is annak Proventusából incumbálni fogh az Fiamnak Házamnál Christus kinszenvedésének és Sz. Kereszttyének emlékezetire általam ex fundamento építetett Templomocskának jövendőbéli conservatioja és a mellett tartandó Papnak intertentiojára tehetsége szerint való Leendő succursusa.” KRUCSAY, 1739.

²⁵ Soós, 1985. 399.

²⁶ UJVÁRY, 1962. 23.

²⁷ Ez a tervrajz a mai napig fennmaradt az egri Főegyházmegyei Levéltárban.

²⁸ Soós, 1985. 399.

²⁹ Soós, 1985. 399.

³⁰ Lásd erről a 7. számú mellékletet!

³¹ Eger, Főegyházmegyei Levéltár: Nyírtass, Rsz: 1448. (1806–1863). Naplója a thassi új templom építése körül tett előleges kiadásoknak 1859. évb.

Az új templomot 1861-ben építették fel, és egy év múlva a Szent Kereszt felmagasztalása tiszteletére áldották meg.³²

Adatok a plébániatemplom formájáról, berendezéséről

A Krucsay által építtetett templom 1843-ban kelt tűzkárbiztosítási irataiból kiderül, hogy a tetőzetének hossza 6 és fél, szélessége 4 öl volt,³³ amelyek alapján egy 10,4–11,7 m hosszú, 6,4–7,2 m szélességű épületet képzelhetünk el.³⁴ A kápolna téglából épült, anyagát az új templom építése során is akarták még hasznosítani Grieger István építőmester levele szerint. Ő a bontás előtt felmérési rajzot is készíthetett róla – legalábbis leveléből úgy tűnik –, de ez ma már nem ismert.³⁵

Az 1779-es vizitáció során felvett jegyzőkönyvben leírják az épület bizonyos részeit: a templom szerkezete, falai és tetőzetének állapota ekkor megfelelő volt, mivel korábban javították; a tetején kis tornyocska állt, melyben két harang függött, ezeket a vizitáció alkalmával áldották meg; alatta kriptá volt, amelyet borospincének használnak, amit a későbbi források megerősítenek. Ez a nem rendeltetésszerű használat a XIX. század közepén kisebb súrlódáshoz vezetett, mivel Majzik Ignác plébános 1851-ben valahogy megszerezte a pince kulcsát, így akarván megakadályozni, hogy az új résztulajdonos, Vidovich Ferencné, született Kállay Zsuzsanna egy zsidónak adja bérbe. A plébános ennek kapcsán még az érsek véleményét is kikérte.³⁶ A kápolna belső leírása elég szűkszavú: csupán egy oltárt említenek (hordozható oltárkövel ellátva), ezen állt a szentségház, amelyben megfelelő módon őrizték az Oltáriszentséget, de örökmécses nem volt; a szentséget kéthetente újítták meg. A felszerelési tárgyakból csak a legszükségesebbeket találták a kápolnában: egy aranyozott ezüstkelyhet paténával, egy cibóriumot, egy monstranciát, egy talpas keresztet fából, rézkorpusszal, két gyertyatartót fából, egy régi füstölőt tömjéntartó (navicula) nélkül, egy betegellátót, óntégelyeket a szent olajok tárolására, egy pár üvegkancsócskát, egy csengőt, és néhány miseruhát a hozzájuk tartozó egyéb textilekkel együtt, valamint oltárterítőket, egy antependiumot (az oltár elejét takaró terítőt) és liturgikus könyveket. A kápolnában állt egy szószék, mind a két oldalon padok. Megemlítenek még egy selyemzástól és három kisebb keresztet (ezek feltehetően körmeneti kereszték) is, a falakon függött két olajfestmény és egy papírkép (minden bizonnyal metszet). Említik még a karzatot és egy asztalt.³⁷

A közel fél évszázaddal később, Pyrker János László egri érsek (1826–1847) idejében végzett 1828-as kánoni látogatás május 2-án felvett jegyzőkönyvében valamivel

³² Soós, 1985. 399.

³³ Magyar Nemzeti Levéltár, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Szabolcs vármegyei Tűzkármentesítési Egyesület iratai 1843–1848. X.204.15. d., Tas településnél.

³⁴ Az ölet ekkoriban átlagosan 1,6–1,8 m-nek lehet venni. Lásd erre: BOGDÁN ISTVÁN: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. A Magyar országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártn és történeti forrástudományok 6. Budapest, 1990. 174.

³⁵ Lásd a 7. számú mellékletet!

³⁶ Lásd erre az 5–6. számú mellékleteket!

³⁷ ESZTERHÁZY, 1998. 72.

részletesebb leírást találunk. A kápolna elhelyezkedésével kapcsolatban feljegyzik, hogy a falu végén, délen helyezkedik el. Krucsay László udvarán áll, szerény és nedves helyen, a tűztől alig van védve, kerítése az udvarházával esik egybe. Ekkor is megjegyzik, hogy szilárd anyagból, téglából épült, zsindellyel fedett teteje közepes állapotban volt. A tetején kicsi torony áll, csúcsán kereszttel. A két harang ekkor már a plébánia előtti haranglábon függött, a nagyobbik 260, a kisebbik 90 font súlyú, s egyik sem volt megáldva (1804-ben öntötték a nagyobb harangot, amint láttuk). A templom belseje kapcsán feljegyzik, hogy boltozott és deszkamennyezetes (a szentély lehetett boltozott, míg a hajó síkfödémes, bár az 1843-as leltár alapján az egész templom boltozottnak tűnik), az ajtók, az ablakok és a falak jó állapotban voltak, a padlózat égetett téglából készült, a régi használattól már nagyon kopott. A tágas fakarzatán, amely két faoszlopon állt, egy ötválozatú orgona helyezkedett el. A hajóban fából készült szószék, egy fatalpú réz keresztelőmedence, amelynek fedelét nem lehetett lezárni. Ekkor is csak egyetlen oltárt említenek a Szent Kereszt felmagasztalása tiszteletére dedikálva, terítőkkal betakarva, kereszttel ellátva. Két falépcsője volt, az oltár falazott, gyenge arányú, antependiummal (előfüggönnyel) ellátott. Az oltáron aranyozott fa gyertyatartók és kánontáblák álltak. A mensát (oltárlapot) három fehér terítővel borították. A szentségház jól zárható, kulcsát az oltár mögötti szekrényben tartották.

A szentségházban csak egy pixist és a monstranciát őrizték. Az oltár előtt függő méceszt csak a nagyobb ünnepek alkalmával, az istentisztelet alatt égették. Kilenc darab, „malomdeszkából” (ez festetlen, egyszerű gyalult deszkákra utalhat) készült padja volt. Említenek még egy szenteltvíztartó edényt szenteltvízhintővel együtt, amelyben a vizet minden szombaton megújították. A szent ruhákat az oltár mögötti szekrényben tartották. Az alapítványi misék táblázatát az oltárra függesztették ki. Oltár- és búcsúkiváltsággal a kápolna nem rendelkezett. A felszerelési tárgyakat külön leltárban mellékeltek a vizitációs jegyzőkönyv végén, amelyből némi gyarapodásra lehet következtetni,³⁸ különösen az első ismert, 1756-ban készült, elég szűkszavú leltárhoz képest.³⁹

Az 1828-as leltárhoz képest nem sok változást rögzíthettek az 1843-ban, a plébánosváltáskor felvett leltárban, de ez utóbbiban kicsit pontosabbak a leírások, néha még az egyes tárgyak provenienciájáról – eredetéről – is elmondanak egyet, s mást. Kiderül például, hogy a szószék is „malomdeszkából” készült, és már nagyon rossz állapotban volt. A falon függő, már 1779-ben említett két kép témáját is megadják: Szűz Máriát és Nepomuki Szent Jánost ábrázolták.⁴⁰

Ekkor a plébános jövedelmei között az alapítványokat és alapítványi miséket is felsorolták, amelyek a hívektől járó termény és robotjövedelem, valamint a stóladíjak, a királyi dézsma nyolcada után (22 Rfl.), illetve a Vallásalaptól Tokajon keresztül (129 Rfl. 48xr) kapott pénzekén kívül komolyabb jövedelemforrást jelentették. A következő misealapítványok voltak: elhunyt Major József, Téglásy József és Eördögh György lelki üdvéért évente 65 olvasott misét kellett végezni (106 Rfl.), aztán Krucsay János

³⁸ Eger, Főegyházmegyei Levéltár: Nyírtass, Rsz: 1448. (1806–1863).

³⁹ Lásd az 1. számú mellékletet!

⁴⁰ Lásd a 4. számú mellékletet!

alapítványából, amely nem járt misemondási kötelezettséggel, évi 16 Rfl. járt neki, de özv. Melczér Antalné, Pethő Johanna alapítványa, amely évi 60 olvasott és öt énekes mise mondását írta elő, 180 rajnai forint bevételt jelentett.

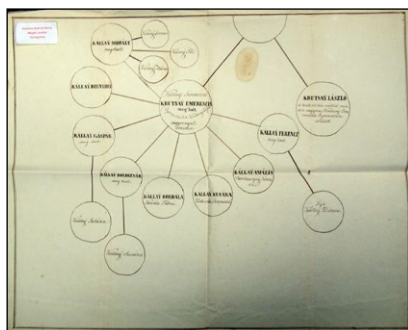
A kápolna alaprajzi elrendezését ezekből a leírásokból nem lehet pontosan rekonstruálni, csak feltételezhető, hogy szentélye félkörívesen vagy poligonálisan záródott, mivel boltozott. Azt sem írják, hogy hány ablak és ajtó nyílt rajta. Mivel főoltárképet egyszer sem említene, feltételezhető, hogy a szentély középtengelyében, közvetlenül az oltár felett egy ablak nyílt, amely nem tette lehetővé kép elhelyezését. A kriptát minden bizonnyal kívülről lehetett megközelíteni, amennyiben pincének használták.

A kápolna elhelyezkedése

A leírtakból viszonylag jól nyomon követhető a kápolna építésének kezdete, sorsa, kinézete. Azt gondolhatnánk tehát, hogy helyének megállapítása egyszerű feladat, hiszen egy 1859-ben elpusztult épületről van szó. A kérdés azonban ennél összetettebb.

Az már Krucsay János végrendeletéből kitűnik, hogy a kápolnát a házánál (kúriájánál) építették fel. Bócsó Mátyás azt írta, hogy az a kúria udvarában található, amit megerősítenek Csebi Pogány Borbála 1747-ben, illetve Krucsay László 1836-ban írt szavai. Az 1848-ban végzett vizitáció jegyzőkönyve szerint az épület a gazdasági udvarrészen található.⁴¹ Kállay Zsuzsanna leveléből kiderül, hogy a kápolna „a lak házhoz s ebédlőhöz allig egy pár ölnyre lévén”.⁴² Ha tehát tudjuk, hogy melyik volt a Krucsay-kúria, akkor a templom helyét nagy valószínűséggel meg lehet határozni. A kúria helyének megtalálása azonban nem egyszerű, mivel a településen mára már a Krucsay név elfelejtődött. Éppen ezért megpróbáltuk fordítva, azaz időben előrehaladva meghatározni a kúria helyét.

Az utolsó Krucsay, László, 1851-ben halt meg, és vele fiúágon kihalt a család.⁴³ Nyírtassi birtoka nyolc részre osztódott, mint a végrendelet nélkül elhunyt László halála utáni osztályleveléből kiderül. Ezek közül témánk szempontjából három lányt érdemes megemlíteni. Így tudjuk, hogy Kállay Zsuzsanna (Vidovich Ferencné) kapta a lakóbirtok északi, Kállay

4. kép A Krucsay-örökségre jogosultak körének ábrázolása a családi iratokban

⁴¹ „A' Thassi Templom Te[ekin]t[e]tes Krutsay László Úr gazdasági Udvarába helyezve lévén – elég erős ugyan, de a' Hívek befogadására tsekély és elégtelen.” A' KVárdai Kerültei Sz: Egyházak 1848^{ik} évbe végzett Al Esperesi látogatásának jegyzőkönyve. Debrecen-Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár. Kisvárdai Esperesi Kerület iratai, II–3/a 1.doboz, Thass alatt.

⁴² Lásd 6. számú mellékletet!

⁴³ Krucsay László nővére, Krucsay Emerencia (1768–1849) volt, aki Kállay Ferenchez ment feleségül. Az örökösök az ő gyerekeik, illetve az elhunyt gyermekek esetében az unokáik voltak. Erről egy, a jogosultságot igazoló családfa is készült, mely a következő lábjegyzetben szereplő anyagban lehet fel.

Borbála (Kovács Pálné) a középső, míg Kállay Amália (Szentmarjay Jánosné) a déli részét.⁴⁴

A kúria a kápolnával együtt Kállay Zsuzsanna kezébe került, ahogyan az az ún. előleges osztálylevélből⁴⁵ és mellékletben szereplő leveléből egyértelműen kiderül.⁴⁶ Kállay Amália (ekkor már Kollmann Frigyesné) 1861-ben eladta örökölt birtokrészét, tehát a déli részt, Kovács Bélának, „...úgy mint azt Krucsaiaktól örökölte”.⁴⁷ Számunkra ez azért érdekes, mert az 1870-ben felvett kataszteri térképeken már megtaláljuk új birtokosának a nevét. Ettől közvetlenül északra – azaz középen – találjuk „Kovács Pálnő”, vagyis Kállay Borbála birtokát. Az északi részen olvashatjuk Vidovich Ferenc, Kállay Zsuzsanna férjének nevét. Itt valóban találunk egy közel négyzetes, középen alig beugró U alakú lakóépületet, míg az udvarán néhány melléképület ismerhető fel. Ezek alapján tehát a kúria helye azonosíthatónak tűnik.

Feltételezéseinket további adatok is megerősítik. Egy 1965-ben megjelent útikönyvben ezt írják: „Az egykori Krucsay-kúria ma gondozatlan, toldalékos épülettömb, ahol semmi sem sejteti a múltat. A szomszédban lévő általános iskola viszont egy nagyon szép romantikus stílusú műemlék a múlt század közepe tájáról.”⁴⁸ Az útikönyvben szereplő épület nem lehet más, mint a korábban általános iskolaként működő, jelenleg kiürített épület, az ún. Vay-kastély. Ettől közvetlenül délre, a szomszédos telken – azaz az egykori Vidovich-telken – ma is megtalálható az 1870-es felméréshez képest valóban bővített, különböző időkből származó toldalékokkal ellátott magánház.

Más adat is azt sejteti, hogy a jelenleg is álló, de részben átalakított épület azonos a Krucsay-féle kúriával. A fentebb már idézett tűzkárbiztosítási iratokban ugyanis a

5. kép – Kállay Zsuzsanna és gyermekeinek sírköve a nyírtassi temetőben

⁴⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, V.B. 184. Nyírtass nagyközség iratai. 5.d. Feudális úrbéri perek (1837–1864)

⁴⁵ Az előleges – azaz az előzetes, elvi vagyonfelosztási szempontokat tárgyaló – osztálylevélben a következőket olvashatjuk: „A régi udvarházat a többi udvarházakhoz arányozandó területtel előlegesen is Kállay Zsuzsánna Vidovich Ferencznő osztályos rátájába engedjük, ha azt a rajta lévő épületek becsára mellett tartani kívánja.” Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, V.B. 184. Nyírtass nagyközség iratai. 5. d. Feudális úrbéri perek (1837–1864)

⁴⁶ Kállay Zsuzsannát Nyírtasson temették el. Sírköve mai napig megtalálható a község régebbi temetőjében. Ezen a következőket olvashatjuk: „Itt nyugsznak: Vidovich Kállay Zsuzsánna szül: 1803 megh: 1873, Vidovich Ferenczy Stefánia szül: 1846 megh: 1873, Vidovich Antónia szül: 1864 megh: 1878. A sírkő alján a készítő neve: Boros Sándor, Debreczen.

⁴⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, XIV. 25. Ferenczy Lajos ügyvéd iratai (1850–1865) 2. doboz, G-K.

⁴⁸ Szabolcs-Szatmári útikönyv. Nyíregyháza, 1965. 141.

kúriát megemlíti. Ebből kiderül, hogy az „Udvari Lak ház sindely fedéllel Deszka padloval”, melynek értéke 750 Rf.” Fontosabb azonban számunkra, hogy méreteit megadják: hossza 10 öl, szélessége 9 öl, azaz 16–18 m × 14,4–16,2 m.⁴⁹ Ezek valóban egy közel négyzetes alapterületű épületet mutatnak. A térképen mérhető adatok – méterben átszámolva – egy kb. 19×21 méteres épületet adnak ki. Úgy véljük, hogy figyelembe véve az arányokat, az esetleges térképi pontatlanságokat, valamint azt, hogy az értékbecslésnél nem feltétlenül pontosan mérték le az épületet, kijelenthetjük, hogy az épület azonos a Krucsay-kúriával. Ez egyben azt is jelenti, hogy a magja feltehetőleg XVIII. századi állapotokat őrzött meg. Sőt, ha igaza van Koroknay Gyulának, és a Krucsay által átvett kúria azonos az elkobzott Serédyek kúriájával, annak akár XVII. századi részei is lehetnek.⁵⁰ Ez utóbbi felvetés természetesen csak akkor igaz, ha a Krucsayak a korábbi kúria helyett/helyére nem építettek egy, forrásokkal nem adatolt új épületet, bár még ebben az esetben is bizonyos, hogy az épület a település legrégebbi lakóépülete. Az itt leírt állításokat természetesen csak egy alapos falkutatás tudná igazolni vagy cáfolni.

Noha a fentebb leírtak alapján biztosnak tűnik az azonosítás, más források is rendelkezésünkre állnak. Így Kiss László, egykori nyírtassi tanár helyörténeti munkáiban a következőket olvashatjuk:

„A rk. templom építését megelőző időkben a rk. hívők a községi térkép 22. sz. alatti régi Kállay kastélyban lévő kápolnába és a 28. sz. alatti helyen lévő Krucsay kápolnába jártak. Az első kb. 60. éve megsemmisült. Az utóbbit 1916–1917-ben bontották le.”⁵¹ Munkája korábbi változatában lényegében ugyanez olvasható: „A katolikus templom építését megelőző időben 2 családi kápolnába jártak a kat. hívők, a községi térképen látható 17. sz. régi Kállay és a 25. sz. alatt lévő helyen épült Krucsay-féle kápolnába. Az első már kb. 50[?]⁵² éve megsemmisült, az utóbbi 1916–17-ben lett elbontva, s a kriptában volt halottak a r.k. temetőben lettek elhantolva.”⁵³ Látható azonban, hogy a két írásban különbség látható a számok között, ráadásul az említett kataszter térképeken lévő ház-, illetve helyrajzi számok semmilyen formában nem egyeztetethetők a leírtakkal. Kiss László maga írja, hogy a településről két darab (legalábbis helyrajzi számokkal ellátott) térkép készült: az egyik 1870-ben, a másik 1903-ban,⁵⁴

⁴⁹ Magyar Nemzeti Levéltár, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Szabolcs vármegyei Tűzkármentesítési Egyesület iratai 1843–1848. X.204. 15. d., Tas településnél.

⁵⁰ KOROKNAY GYULA: Kálló véghely két ostroma (1670 és 1672). Hadtörténelmi közlemények, 103. évfolyam (1990) 3. szám. 72–84.

⁵¹ Nyírtass. A község története, földrajza, régi élete, régi elnevezések, népszokások. Összeállította: Kiss László, községi igazg. Tanító. 1943. 10. Gépelt kézirat a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárában. V.B.184.8. d. Nyírtass nagyközség IX. Iskolai és művelődési ügyek 1911–1950. [Kiss, 1943.] Itt említi meg azt is, hogy egyes tanúk a kriptában látni véltek egy fejetlen női holttestet. Az említett munka mellett található egy 1930-ban készült – cím nélküli, indigós másolati – példány is, mely lényegében a fentebb idézett példány előzménye. Ez szintén Kiss László munkája [Kiss, 1930.]. Kiss László (1885–1972) 48 évet tanított Nyírtasson, és 1959-ben Kossuth-díjat kapott az iskolai és felnőttoktatás terén végzett öt évtizedes munkájáért. Népszabadság, XVII. 63. szám. (1959. március 15.) 4.

⁵² A 0 előtt lévő szám nem vehető ki egyértelműen a kéziratban, de tekintve a két kézirat írása között eltelt évtizedet, ez valószínűsíthető.

⁵³ Kiss, 1930. 4.

⁵⁴ Kiss, 1943. 3.

6-7. kép – Györffy István felvétele a Krucsay-kúria udvar felőli részéről

pontosabban ez utóbbit 1903-ban csak kiegészítették, és feltüntették rajta az időközben végbement változtatásokat.

Az is megfigyelhető, hogy az idők folyamán az adatok részben elvesztek, részben „átalakultak”. A Krucsay-kúriát ugyanis ekkor már Kállay-kúriának nevezték. A kúriában azonban soha nem volt kápolna, hanem csak mellette. Az sem tűnik valószínűnek, hogy a temetőben lévő temetőkápolnába rendszeresen miséztek volna. Ilyen célú használata inkább csak alkalmoszerű lehetett.

Ahogy korábban írtuk, a Krucsay név ma már nem ismert a településen, ám közel 100 éve ez még nem így volt. Ennek köszönhető, hogy a kúriáról maradt fenn fényképet. Györffy István néprajztudós 1929-ben két fényképet készített az épületről, kartonján a Krucsay-kúria felirattal.⁵⁵ A problémát azonban az okozza, hogy az épület ma már nem ismert akkori formájában – pontos helye sem lett a fényképekhez tartozó kartonon feltüntetve –, így ez az adat önmagában keveset mond. Kézenfekvőnek tűnik a korábban azonosított épületet összevetni a fényképen ábrázolttal. A mai állapotot, valamint a fényképen szereplő épület között nehéz hasonlóságot találni. Ezért vagy a korábban bemutatott elméletünk, vagy az épület megnevezése nem helyes, bár magunk – komolyabb ellenérv felmerüléséig – úgy gondoljuk, hogy a lokalizálás helyes. Amennyiben így van, ez azt jelenti, hogy a telken kellett állnia a kúria közelében a kápolnának. Bár elbontották, ennek ellenére megtalálása non-destruktív régészeti módszerekkel – pl. talajradarral – nem lenne lehetetlen.

A temetőkápolna

A Krucsay János által építtetett plébániatemplomon kívül a családhoz kapcsolódik egy másik, mára már szintén elpusztult és elfeledett épület, a Krucsay, később Kállay család temetőkápolnájának felépítése is.

A település első, nem templom körüli temetője a XVIII. század közepe után létesülhetett, az akkori faluszélen, annak északi részén. Az I. Katonai felmérés (1782–85)

⁵⁵ A képeket a Néprajzi Múzeum Fényképtára engedélyezte közlésre. Leltári számuk: F 59494., F 59495. Ezek a Jósai András Múzeum, Fotóadattárában is megtalálhatóak. Leltári számuk: 8149., 8150.

szelvényein már feltűnik.⁵⁶ A temető a mai Tas vezér, Hatház és Bem utcák által közrefogott területen húzódott. Később felparcellázták, ma lakóházak és kertek foglalják el egykori helyét.

Ennek a területnek a középső, legmagasabb pontján építették fel a Krucsayak a temetőkápolnájukat. Az építkezéshez 1802-ben özvegy Krucsay Lászlóné, Sztojka Anna nevében kért engedélyt az egri püspökségtől Tolnay László helyi plébános. Minden bizonnyal elnyerte az engedélyt, mert négy év múlva már egy hordozható oltárkövet kért az érsektől a Szűz Mária oltalmába ajánlott kápolna számára.⁵⁷ A kápolnáról 1809-ben a reformátusok is megemlékeznek egy összeírásban: „Temető hely, melynek az északi szélbe van a Kápolna építve. Dél felől való végét, a Palaticz Urak kertek határozza(!).”⁵⁸

Az 1828-as kánoni látogatás jegyzőkönyvében csak röviden utalnak arra, hogy az a temető közepén áll, és a temetések előtt oda viszik a holttesteket, ahol a szabadból biztonságosan tudnak temetni.⁵⁹

Krucsay László halála után az örökösök az alábbi módon határoztak a kápolnáról a végleges felosztást mutató osztálylevélben: „Szinte közökre hagyatott fenn a régi temető; melynek közepében a Krúcsay család temetkező Kápolnája áll...”⁶⁰ Ez azonban a későbbiek során változott, amiről néhány fennmaradt levél tanúskodik. 1883-ban Csete György akkori plébános ugyanis ezt írta az egri érseknek: „Nevezett birtokos [Krucsay László] 1851-ik évben elhalálozván az örökösök közös megegyezéssel 5 hold földet adtak az egyik örökös társuknak, Kállay Ferencz jelenlegi Szabolcs megye főszámvevőjének, azon kötelezettséggel, hogy ezen föld évi jövedelméből tartsa fel ezen kis kápolnát. Ezen örökös azonban kötelezettségéről megelégedve annyira elhanyagolt állapotban tartja e kápolnát, hogyha rövid időn belül rajta javítás nem tételék összedől. Ezelőtt is többször, de különösen ez év nyarán felszólítottam nevezettet a javítás megtételére, de felhívásaimnak semmi sikere nem volt.”⁶¹ Az érsekség a következő évben írt leveleiben felszólította a plébánost, hogy nézzen utána, hogy a parókia irattárában van-e a fenntartásra vonatkozó irat, és küldje be azokat.⁶² Csete válaszában azt írta, hogy „... Kállay Ferencznek a Krucsay sírbolt fenntartása iránti kötelezettségét beigazolható semminemű okiratok kezeim között nincsenek, s ezért nem is küldhetek be semmit a Főtisztelendő egyházmegyei hivatalnak. Hanem annyit hallottam többször a még mai napon is élő, s Thasson lakó Vidovich Ferencz és Antal testvér örökösöktől, hogy 1851-ik évben, midőn Krutsay László Thasson elhalván, az

⁵⁶ Lásd erre a www.mapire.hu honlapon az I. Katonai felmérés Nyírtassz ábrázoló szelvényét!

⁵⁷ Lásd a 2–3. számú mellékletet!

⁵⁸ SZABADI ISTVÁN (szerk.): „Kívül, belül, földben, ládában, papíroson, contractuson...” A máramarosi és szabolcsi református egyházmegyei vagyonösszeírási jegyzőkönyvei 1809. Editiones Archivii Districtus Reformatorem Transibiscani XX. Debrecen, 2017. 188.

⁵⁹ „Saluberrimus ille mos defunctorum cadavera, mox post obitum ad Capellam deferendi, tanto facilius et aptius hae in Parochia induci posset quod Capella commoda recte in medietate coemeterii in colliculo satis elevato, et liberae aerae meatuit exposito praescitatur.” Eger, Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum Acta Parochialia Nyírtass, Rsz: 1448. (1806–1863).

⁶⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, V.B. 184. Nyírtass nagyközség iratai. 5. d. Feudális úrbéri perek (1837–1864)

⁶¹ Eger, Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum Acta Parochialia Nyírtass, 44/1883.

⁶² Eger, Főegyházmegyei Levéltár Eger, Archivum Novum Acta Parochialia Nyírtass, 2986/1884., 3063/1884.

örökösök a Krucsay hagyatékon megosztottak, azon hét hold földet, melynek közepén a sírbolt áll, azon kötelezettséggel adták át, Kállay Ferencznek, mint egyik örökösnek, hogy Ő ezen földnek jövedelméből javítsa évenként, s valahányszor szükségeltetik e sírbolt kisdud kápolnáját. A kötelezettség csak szóbeli lévén, az örökösöknél semmi írásbeli okmány nem található.”⁶³

A leírtak miatt a dologban valószínűleg nem történt előrelépés, több, a témával kapcsolatos levelezésre nem akadtunk kutatásaink során.

A kápolna későbbi történetére és sorsára igen értékes forrás Saáry Sándornak⁶⁴ a *Nyírvidék* hasábjain megjelent írása.⁶⁵ Ő 1907-ben járt Nyírtasson, Kovács István királyi törvényszéki bíró hívására.⁶⁶ Beszélgetés közben a Krucsay családra terelődött a szó. Kovács, elmondása szerint rokonságban állt a családdal Tolnay Borbála révén, akit az ükanyjának vallott.⁶⁷ Ezt követően látogatta meg Saáry a temetőkápolnát. Leírásából a következő kép bontakozik ki az épületről: az ekkoriban már nem használt, de még beépítetlen, magántulajdonban lévő, kétholdas temető legmagasabb pontján állt. Téglából épült, magas falú építmény volt, kis toronnyal, benne lélekharanggal; két, csúcsíves ablaka volt, melyeket drótháló fedett. Belül széles lépcső vezetett le a tágas, boltíves kriptába, ahol huszonnégy, egymás mellett elhelyezett koporsót számolt meg. Itt nyugodott többek között az utolsó Krucsay, László, de későbbi örököseik, a Kállayak is temetkeztek ide. A kápolnát – a kriptával együtt – még 1860-ban kirabolták. Saáry megemlíti, hogy oltárát már korábban a nyírbátori minoriták templomába vitették.⁶⁸ Ottjártakor szanaszét hevertek az egykori berendezés maradványai, melyek közül két, fából faragott, oltárra való gyertyatartót szedett össze. Ezeket magához vette, majd a kiegészített darabokat később a Jósza András Múzeum jogelődjének, a Szabolcs vármegyei Múzeumnak ajándékozta.⁶⁹ Írása szerint a temetőkápolnát a tulajdonosa 1915-ben lebontatta, a kriptában nyugvókat pedig egy közös sírba helyezték el a községi temetőben.⁷⁰ Kiss László korábban már idézett munkájában viszont – ahogy korábban olvashattuk – 1916–17-re teszi a bontás idejét.⁷¹

⁶³ Eger, Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum Acta Parochialia Nyírtass, 35/1884.

⁶⁴ Saáry Sándor (1862–1926) orvos, tisztiorvos, műgyűjtő. Életére vonatkozólag lásd NÉMETH PÉTER: Dr. Saáry Sándor. In: Dr. Bodnár Lóránt (szerk.): *Megyéink nagy orvosai. Historia medica* 2. Nyíregyháza, 1987. 42–47., L. NAGY MÁRTA: Saáry Sándor. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve L. (2008.) 23–54.

⁶⁵ SAÁRY SÁNDOR: A kisvárdai fehér asszony. 1.: Nyírvidék XLIV. 156. szám (1923. július 13.) 4., 2.: Nyírvidék XLIV. 157. szám (1923. július 14.), 3., Nyírvidék XLIV. 158. szám (1923. július 15.) 3., 4.: Nyírvidék XLIV. 159. szám (1923. július 17.) 4., 5.: Nyírvidék XLIV. 160. szám (1923. július 18.) 2–3., 6.: Nyírvidék XLIV. 161. szám (1923. július 19.) 3.

⁶⁶ Életére: BOROVSKY SAMU (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. Budapest. É.n. [1900.] 216. Ő foglalta össze röviden az említett monográfiában a Krucsay per történetét.

⁶⁷ SAÁRY SÁNDOR: A kisvárdai fehér asszony. 1.: Nyírvidék XLIV. 156. szám (1923. július 13.) 4.

⁶⁸ Erre vonatkozólag ugyanakkor nem találtunk semmilyen adatot Hidegkuti Mihálynak, a minorita templomot és berendezési tárgyait taglaló művében. P. HIDEGKUTI MIHÁLY O.M.C.: A nyírbátori minorita templom. Szeged, 1941.

⁶⁹ Az említett tárgyaknak nincs nyoma a Jósza András Múzeum gyűjteményében.

⁷⁰ A fentiekre: SAÁRY SÁNDOR: A kisvárdai fehér asszony. 1.: Nyírvidék XLIV. 156. szám (1923. július 13.) 4., 2.: Nyírvidék XLIV. 157. szám (1923. július 14.). Saáry ottjártakor egyébként egy bizonyos özvegy B. I.-né volt a terület tulajdonosa. A plébániának a jelzett időszak(ok)ra vonatkozó halotti anyakönyvében semmilyen feljegyzés nem szerepelt az újratemetésről.

⁷¹ Elképzelhető azonban, hogy ennél is korábban történt meg az épület bontása, amint azt egy újságcikk sejtetni enged: „A Krucsayak elhagyják a családi sírboltot. Nem kell valami kisérates(!) rémtörténetre gondolni.

8. kép – A mára már beépített temető ábrázolása a kataszteri térképen, középen a kápolnával
9. kép – A kápolna rajza kinagyítva

Az épület alaprajzát ismerjük, ugyanis ábrázolták az 1870-ben felvett kataszteri térkép szelvényein.⁷² Ez alapján egy téglalap alaprajzú, északkelet–délnyugat tájolású épület volt, melynek hossza 7, szélessége 4 méter körül volt.

Összefoglalás

Dolgozatunkban két, ma már nem létező szakrális épület adatait gyűjtöttük össze. Ezek közül a Krucsay János által építtetett plébániatemplom volt a nagyobb jelentőségű, hiszen az a Szabolcs vármegye területén a XVIII. század folyamán fokozatosan megerősödő rekatolizáció egyik „bástyája” lett, kiszolgálva több mint egy tucatnyi – olykor igen messze fekvő – település katolikus lakosságának lelki igényeit. Bár fontossága a XIX. század első felében lecsökkent, jelentősége a maga idejében igen nagy volt.

Helyi szinten bírt nagy fontossággal a Krucsayak, majd a Kállayak temetkezőhelyeként funkcionáló egykori temetőkápolna, mely több mint száz évig állt fenn, de a két család eltűnésével, valamint az annak helyet adó temető megszűnésével lassan szerepét veszítette, és végül lebontották.

Ez az írásunk talán módját nyújt arra, hogy ennek a két, mára elenyészett épületnek az emléke megőrződjön, és a híres-hírhedt Krucsay Jánosnak is sikerült felvillantani egy másik arcát.⁷³

Egyszerűen arról van szó, hogy a nyírtassi kápolna melynek földalatti helyiségében alussza örök álmát hírneves Krucsay család 8 tagja, düledező félben van s a birtok tulajdonosa, amelyen a kápolna fekszik most azzal a kérelemmel fordul a kisvárdai főszolgabíróshoz, hogy engedje meg a holttesteknek a köztemetőben való elhelyezését, miután a kápolna ugyszólván minden pillanatban összedülhet. A főszolgabíróság valószínűleg helyt is ad a kérelemnek, ha csak a rokon familiák el nem vállalják a sírbolt gondozását.” Kisvárdai és Vidéke, 1912. 10. sz. 5. Ezúton köszönöm Nézdi István könyvtárosnak, helytörténésznek, hogy a cikke felhívta a figyelmem és eljuttatta hozzám.

⁷² Magyar Nemzeti Levéltár, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, V. 57. Tas településnél.

⁷³ A dolgozat elolvasása során nyújtott segítség ezúton is szeretném megköszönni Szőlősi Katalinnak.

Mellékletek

1.

A plébánia leltára 1756-ból, amikor Tóth Imre plébános átadja az utódának, Faber Mártonnak. Eger, Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Vetus, No. 2088.

Inventarium Parochiae Romano Catholicae Thassiensis.

Nos infra scripti Anno Domini 1756 die 6 Aprilis reperimus Parochiam Thassensem in hoc statu:

Domus Parochialis bona non pridem tecta sub P. Emerico Totth.

Agros habet, in duplici calcatura, ubivis locorum 6 cubulorum capaces.

Annue habet Parochus a terrestri Domina Borbara Pogány Consorte Magnifici L. B. Emerici Horváth; vendicante sibi jus patronatus:

25 florenos Rhenenses.

4 Cubulos Siliginis

1 Coretum lentium, pisorum, et millii,

1 Gönczyense vas vini,

1 Centenarium Salis.

Habet libros Parochia: in 8. folio homilias in Mathaeum,

Passerem Solitarium,

Theologiam Catholicam.

Parieti affixas clavis imagines 6. sedes 5, dolia 2, mensam 1.

Fabrica Ecclesiae bona est, Apparatum et Suppellectilem habet.

1 Aram cum portatili, cui Sua Excellentia tempore visitationis altreum novum substituit.

1 Calicem argenteam cum Patenula;

1 Monstrantiam.

1 Ciborium.

3 Casulas diversi Coloris, cum totidem stolis et manipulis.

2 Albas.

1 Antipendium Altaris;

1 Mappam,

2 Missalia,

2 campanas.

2 paria Candelabrorum.

2 Ritualia

1 Librum Evangelium.

1 tintinabulum.

Haec ita Successori resignavi P. Emericus Totth. mp

Haec ita accepi Die 14 Aprilis Martinus Faber manu propria

2.

Tolnay László tasi plébános engedélyt kér az egri nagypréposttól, hogy a temetőben Krucsay László özvegye kápolnát építhessen kriptával, s annak az alapkövét lerakhassák és ő megáldhassa. Eger, Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Vetus, No. 2088.

*Illustrissime, Reverendissime Domine Domine Praeposite, Canonice,
Domine Gratosissime!*

Illustrissima Domina e Libr. Baronibus Anna Sztojka relictæ vidua Spectabilis ac Gratosi Domini Ladislai condam Krucsay de Nád Feő, e pio erga Deum et Caelites Ejus zelo et devotione in Caemeterio Thassiensis in Honorem Sanctissimæ Deiparae Genitricis Sacellum, et in illud pro se et Inclÿta familia Krucsayana Cryptam e solidis materialibus in loco decenti, aedificari curare intendit. Ut proinde praeti-

tulata Illustrissima Domina sanetum hoc suum propositum cum Gratia Dei adimplire possit, Nomine et in Persona Illustrissimae Dominae (quae aedificii hujus conservationem in se et successores suos assummit) Illustritati Vestrae humillime supplico, ut Illstrissimae Dominae sacellum istud erigendi, mihi que primarium ejusdem lapidem benedicendi facultatem e Benignitate Apostolicae gratiose elargiri dignetur. Quam Gratiā repetitis vicibus dum humillime exorarem Altis Illustritatis Vestrae Gratiis commendatus in Sacrae Dexterae osculo jugiter perenno.

Illustritatis Vestrae
Thass 29a Martii 1802.

humillimus servus et capellanus
Ladislau Tolnay mp
Parochus Thassiensis

A fentebbi szöveg fordítása:⁷⁴

Méltóságos Főtisztelendő Prépost Úr, Kanonok Úr, Legkegyelmesebb Uram!

Méltóságos bárónő, Sztojka Anna, tekintetes és gróf nádffi Krucsay László özvegye, kegyes célból, az Isten és az égiek iránti tiszteletből, a tassi temetőben, a Legszenőbb Istenszülő tiszteletére egy kápolnát, azon belül magának és a kiváló Krucsay családnak egy kriptát, szilárd anyagokból illő helyen építeni szándékozik. Azért, hogy a fent említett Méltóságos Asszony ezt a szent elhatározását Isten kegyelméből teljesíthesse, a Méltóságos Asszony nevében és személyében (aki magára és utódaira vállalja ennek az épületnek a fenntartását) a legalázatosabban kérem Méltóságodat, hogy a Méltóságos Asszonynak a kápolna felállítására, nekem pedig ugyanazon (ti. kápolna) alapkővének megáldására apostoli jóindulattal felhatalmazást kegyesen megadni méltóztassék. Minthogy kegyét többször már a legalázatosabban megnyerhettem, Méltóságod nagy kegyeibe ajánlva, szent jobbát csókolva állandóan maradok alázatos szolgája és káplánja

Tolnay László, tasi plébános

Tass, 1802. március 29.

3.

Tolnay László plébános oltárkövet kér az érsektől a temetőkápolna oltára számára. Eger, Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum Acta Parochialia Nyírtass Rsz: 1448 (1806–1863)

Excellentissime Illustrissime ac Reverendissime
Domine Archi Praesul, Domine Gratosissime!

Ut ad Altari Sacelli in Coemeterio Thassensi existentis Portatile unum Excellentia Vestra gratiose resolvere dignetur. Excellentiae Vestrae humillime supplico, ac altis Excellentiae Vestrae Gratiis commendatus in. S. Dexterae osculo perenno.

Excellentiae Vestrae

Infimus Capellanus
Ladislau Tolnay
Par. Thassensis mp.
Tass die 11a Aprilis 1806.

⁷⁴ A fordítást Németh Péter címzetes megyei múzeumigazgató és Terdik Szilveszter készítette.

4.

A templom leltára, amelyet az 1843-as plébánosváltás alkalmából vettek fel. Eger, Főegyházmegyei Levéltár, Rsz: 1448 (1806–1863)

Inventarium Primum

Rerum omnium mobilium, et immobilium ad Ecclesiam Thasiensem pertinentium in casu resignationis Parochiae et mutationis A. R. D. Pauli Bigosch successori suo Ignatio Majzik neonominato curato Thassiensis in praesentia A. R. D. Josephi Ullrich V. A. Diaconi Districtus Kis-Várdensis resignatorum. Die 9a Mensis Junii 1843.

Numerus currens – In supellectili solida – Frusta

1. Calix argenteus cum patena argentea inaurata – 1
2. Ciborium argenteum inauratum – 1
3. Monstratorium cupreum inauratum – 1
4. Vascula pro SS. Liquoribus argentea anno 1828, ex munificentia Sp. D. Ladislai Krucsay comparata – 2
5. Pacificalia aenea e quibus unum destructum – 2
6. Crucifixi lignei cum effigiebus inaurati – 2
7. Instrumentum ferreum pro pinsendio Hostiis – 1
8. Thuribula quorundam unum bonum aliud destructum – 2
9. Campanulae Altaris – 2
10. Urceoli Stannei – 2
11. Urceoli vitrei – 2
12. Fons Baptismalis Cupreus cum Cupula et clausula – 1
13. Patenae infra urceolos stanneae – 2
14. Instrumenta ferrea pro excindendo Hostiis – 2
15. Candelabra cuprea – 4
16. Candelabra Altaris majora, e quibus quatuor antiqua detrita – 12
17. Lampades cum manubriis penes baldachinum deferendae cum manubriis lamin. 2
18. Emunctorium – 1
19. Vas pro aqua lustrali cupreum – 1
20. Aspersorium lamineum unum bonum aliud destructum unusuabile – 2
21. Portatilia – 2
22. Vasculum stanneum cum operculo lamineum pro thure – 1
23. Lampas ante aram pendens stannea – 1
24. campanae in campanili, quarum una duorum centenariorum et sexaginta quatuor librarum, alia 90 librarum – 2

In supellectili ornatus

1. Casulae sericeae 5, ex materia 3 in simul cum omnibus appertinentiis – 8
2. Pluvialia aliud viride sericeum, aliud nigri coloris cum fimbriis argenteis – 2
3. Vela sericea – 2
4. Pulvilli Altaris diversi coloris – 8
5. Vexilla unum antiquum, duo vero nova 1832 ex beneficentia Joannis Kurta comparata – 3
6. Bursa sericea pro SSmo ad infirmos deferendo – 1
7. quadratus attritus – 1
8. Baldachinum sericeum cum fimbriis aureis ad 4 perticas – 1

In supellectili linea

1. Albae – 7
2. Humeralia – 7
3. Superpellicea – 6

4. Corporalia – 10
5. Purificatoria – 21
6. Manutergia – 16
7. Infrapallam corporalia – 5
8. Corporalia parva ad infirmos – 5
9. Tegumenta Altaris festivalia – 3
Tegumenta Altaris ferialia – 3
10. Tobalia – 2
11. Clericae rubrae 2 ceruleae 2 nigri coloris 2 in simul cum indusiis – 6

In supellectili varia

1. Crux funebris – 1
2. Feretrum – 1
3. Tumba pro requiem – 1
4. Tela nigra ad tumbas tegendas – 1
5. Tegumentum Altaris panniceum viridi coloris – 1
6. Candelabrum triangulare – 1
7. Candelabrum pro cereo paschali – 1
8. Sepulcrum Christi e mollo ligno – 1
9. Sertum e variis artificiosis floribus confectum in Monstrantia – 1
10. Cista cum sera pro candelio recondendis – 1
11. Armariolum pro vestibus Ecclesiae asservendis duobus loculis instructum absque sera – 1
12. Organum 5 mutationum
13. Scamna e molli ligno 9 – 9
14. Cathedra e molli ligno ruinae quotidie obnoxia – 1
15. Cista pro Cassa Ecclesiae asservanda sub duplici clavi – 1
16. Imagines una B. M. V. alia S. Joannis Nepomuceni in parietibus Ecclesiae pendentes – 2
17. Figura resurgentis – 2
18. Sellae duae, pelle obductae – 2

In Libris

1. Missalia unum de requiem – 2
2. Ritualia unum novum, aliud antiquum – 2
3. Liber Evangeliorum munificentia Sp. D. Ladislai Krucsay die 8a Septembris 1823 comparatus – 1
4. Tabella pendens sacrorum fundationalium – 1
5. Sigillum Ecclesiae – 1

In Fundo Intravillano nihil

In aere parato

In cassa ecclesiae sunt Rfl. 204. xr. 32.

In debitis Activis

Erga Censum e cassa ecclesiae sunt elocati Rfl. 6683 xr 20.

5.

Majzik Ignác levele a kápolna alatti kriptá bérlésével kapcsolatban az egri érsekhez, Bartakovics Bélához (1850–1873). Eger, Főegyházmegeyei Levéltár, Archivum Novum Acta Parochialia Nyírtass Rsz: 1448 (1806–1863)

Excellentissime, Illustrissime ac Reverendissime
Domine Archi Praesul ac Pater Gratosissime!

Ad annum millesimum septingentesium quadragesimum primum munifico aere piisque conaminibus Spectabilis Domini condam Joannis Krucsay in propria curia dominali exstructa est Capella Aulica, quae portmodum aucto fidelium numero, fundato ac per Eundem indueto Parocho, publico usui tradita in dignitatem Parochialis Ecclesiae evecta fuit subtus Ecclesiam existit crypta, cujus instar cellarii pro conservando vino usus (integro et ultra saeculo ad praesens usque tempus, exclusione proprietatis jure dominali, vel vero peculiari favore Opt. Memor. Archi Dioecesos Praesulum erga benefactorem familiam Krucsayanam, quod Aedis Divinae conservationis onus tulerit) continuo Familiam attinebat. Cum initio Familia deficientes bonis activis in cognatos collaterales bonae partiti, curia quae Ecclesiae meae Parochiali locum praebet, in taxalitem Spectabilis Dominae natae Susannae Kállay Francisco Vidovichinae obtigit: Titulata Domina successionallem ratam suam cum Curia et in illa, infra Ecclesiam sito cellario cuidam Israelitae in Arendam elocans, quamvis in aula dominali aliud quoque aptum Cellarium praesto sit, clavem nihilominus Cellarii prae manibus meis existentem Arendatori Judaeo, qui illud pare fidelium scandalo in questorem cremati depositorium convertete intendit, resignari praetendit – cui praetensioni in deferendum mihi sit, anceps haereo. Quo in dubio: Itum Excellentiae Vestrae Judicium, filiali cum fiducia demisse exorans, praestolabor.

In reliquo Gratiis devotus constanti cum venerationis sensu, ac Sacrarum Paternarum manuum osculo perennes

Excellentiae Vestrae
filiorum minimus
Igantius Majzik mp
Curatus Thassiensis

Thass die 23 a Dec. 1851.

6.

Vidovics Ferencné válasza a pincével kapcsolatban az alespereshez. Eger, Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum Acta Parochialia Nyírtass Rsz: 1448 (1806–1863)

Főtisztelendő Alesperes úr!

Hozzám intézett levelére főtisztelendő úrnak a' következőkben válaszolok:

Azon kérdéses templom alatti pincze néhai szép apám Krucsay János által építtetett a' templommal együtt, s általa 1731-től(!) fogva mindég pinczének használtatott, 's hogy nem sírboltnak építette, a' használaton kívül abból is kitűnik, hogy ő maga az építető halála után, nem oda, hanem a' ref. templom mellé temettetett, honnan későbbben földi maradványa is fia László által a' köztemetőben, mint arra rendeltetett 's alkalmas helyen építtetett sírboltba – átszállítatott, – már pedig ha sírboltnak építtetett és használtatott volna, akkor nem a' nevezett ref. templom mellett temettetett volna el, hanem minden bizonnyal a' Cath. Templom alá.

Továbbá a' most említett Krucsay László maga 's fia, a' most meghalt László, szinte mindég köztudomás szerint pinczének használta, ennek halála után javai az örökösök rendje szerint az illető örökösökre szálván, az atyafiak között tett osztálynál fogva nekem jutott azon udvar telek, mellyen a' templom és alatta lévő pincze van, azon jogokkal 's haszonvételekkel együtt, mellyel most nevezett nagybátyám bírta és használta, 's így én a' birtokomban lévő pinczéhez semmi új jogot nem formáltam, 's formálok, hanem csak az osztály által reám háramlott régi joghoz, 's használathoz ragaszkodom, 's azt kívánom, hogy ez után is fentartani, sőt az osztály után birtokomba jutott udvaron lévő épületnek kulcsait kezemhez vévén a' fent említett pinczének kulcsa azon oknál fogva, mert az Kállay Ferenczné ángyom kertésze kinek akkor tájba benne káposztája, 's más zöldsége volt, ez leve felügyelője nem lévén otthon – a' kulcs ez' okból nem adódott által, hogy pedig ezen kulcs a' Tisztelendő Plébános úr kezébe mi úton került, 's mi jognál elképzelni nem tudom, midőn jelenleg is Kállay F. öcsémnek használat végett az érmelléki szüreten létemkor átengedtem, 's ezen pincze ily módon használatát által a' nép legkevésbbé sem botránkozik meg, mert azt is tudta, s látta, hogy mindig így használtatott elődeim által ember emlékezetétől óta.

Végre feltéve, de meg nem engedve, hogy ezen pince csak ugyan sírboltnak lett volna építve, még azon esetben sem lehetne arra használni, mert a' volt Helytartó Tanács rendelete szerint az egésségnek – kigőzölgése által annyira ártalmas temetőhelyeket bent a' helységben építeni nem szabad; ennél fogva már

csak ezen egészségi szempontból sem lehetne a nevezett pinczét sírboltnak használni, mert az a' lak házhoz 's ebédülőhöz allig egy pár ölnyire lévén az egészségre igen veszedelmes volna, 's épen ezt tartva szem előtt Nagy atyám Krucsay László építette a' helységeen kívül lévő köztemetőben a családi sírboltot.

Ezek nyomán én ragaszkodom azon jogomhoz, hogy a' nevezett pinczét, mint ez előtt használtatott elődeim által – ez után is a' szerint használjam, 's ha a' szükség azt kívánná e' belı jogomban magamat törvény paizsa által is védendem.

Többire illő tisztelettel maradtam.

K. Semlyénben February 13^{án} 1852.

Főtisztelendő Alesperes úrnak!

alázatos szolgálója
Kállay Susána
Vidovich Ferentzné

7.

Grieger István tasi kőműves jelentése a régi templom állapotáról. Eger, Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum Acta Parochialia Nyírtass Rsz: 1448 (1806–1863)

D. az Úr J. Kr.⁷⁵

Nagyságos és Fő Tisztelendő Prépost, és Főesperes Úr!
Kegyes uram!

Nagyságának parancsolattját teljesítettem, hogy a Tasi Templomot megvizsgáltam, melyet valóban igen szomorú állapotba találtam, – a mint Nagysága is látni méltóztatott, hogy az egész boltozatról majd nem egészen a vakolás leázott, és a ki még fent van jelenleg szinte a boltozatról el van válva, bár Ember halál még most nem történhet, hanem sokakat meg fog ijeszteni. – Ami a kijavítást illeti nem tanácsolom, mivel a mostani ankervasak gerendákhoz vannak kapcsolva, és így nagy bajjal történhetne azon templomnak összevasallása, és akkor is a vasak a templom belső részén láthatók lesznek, a lyukaknak kivésésnél is még jobban megrepedhetnek, mint falak, mint boltozatok, a Templom nagyságát felmértem, és rögtön az új tervvel együtt Nagyságának el fogom küldeni, hogy mennyi téglával kevesebb szükségeltetné az új templomhoz. Addig is kegyes oltalmába ajánlva és kezeit csókolva maradok Tason.

Június 8an 1859.

Nagyságos és Főtisztelendő úrnak

alázatos, és kész(?)
szolgája
Grieger István sk
kőműves mester

⁷⁵ Dicsértessék az Úr Jézus Krisztus!

SZABÓ SÁNDOR

Keleti őseink klasszikus zenéjének nyomában

Létezik egy vitatott eredetű és tartalmú könyv, az *Arvisura*. Ez a különös módon megszületett mű keleti őseink távoli múltba vesző történetét regéli el, aminek ha csak tíz százaléka igaz, akkor is elegendő okot ad arra, hogy a tiltott olvasmányok listáján legyen. Olyan információkat tartalmaz, amelyek messze kívül esnek a hivatalos történelemtudomány által elfogadottakon. A tudomány az elmúlt ezer éven is vitatkozik, a korábbi ötezer év történelmének jó részét már többnyire csak különféle feltételezések alkotják. Az *Arvisura* sorai között olvasva, a tartalom mögé látva feltárult egy misztikus, de mégis realiztikusnak tűnő ősi világ, amely kérdések és feltételezések egész sorát kezdte felvetni. Természetesen, mint bármely könyv nem vállalhatja fel a teljességet, így nem tudhatunk meg minden részletet belőle, és persze nem is a zenéről szól, hanem az őseink vándorlásairól, kapcsolatairól és fontos, életüket alapjaiban meghatározó eseményeikről. Mindezek hatására kíváncsiságom és lelkesedésem hatalmasra nőtt, és a fejemben néha szinte hallani véltem keleti őseink zenéjét. Az *Arvisura* megihletett, és gondolataimban már látni véltem, hogy a Hun Birodalom ősi hun városaiban – Ordosz, Uruk, stb. – az uralkodók udvaraiban, szakrális helyeken, szertartásokon a városi kultúra részeként miként alakult ki valamiféle udvari zene és táncművészet. Jó okkal feltételezhetjük, hogy erre minden feltétel adott volt. A könyv nyomán lassan elkezdtem magamban felidézni az ősi időket, elképzelni lehetséges kultúrák zenei megnyilvánulásait. Ehhez párosultak személyes adottságaim, a keleti zenéhez és kultúrához való különös vonzódásom. Sokszor elképzeltem az őseink után kutató Kőrösi Csoma Sándor és Vámbéry Ármin keleti utazásait. Az ősök utáni kutatásnak lelkesítő vágya engem a zene területén ért utol.

*

Muzsikusként mindig is érdekelték az ősiség misztikus homályába vesző, különösen történelmünknek időnként fel-felbukkanó, de szándékosan elhallgatott történései. A szóban forgó könyvet azzal a lélektani alapállással olvastam végig, hogy megismerjem belőle őseink vándorlásának – kulturálisan és egyben zeneileg meghatározó – helyeit. Egy nép vándorlásának minden fontosabb állomása kultúrájában maradandó réteget képezett. Ez bizonyosan hatással volt a saját (és a környező népek) zenéjére is. Tanulmányozván a kelet- és közép-ázsiai népek jelenlegi zenéjét, látható, hogy népzeneik

mellett létezik egy magas szinten ápoltság és művelt, hagyományokra épülő klasszikus zenekultúra is. Bár az élő népzene és a klasszikus, tradicionális zenekultúrát a modernitás jegyében fogant globalizáció folyamatosan számolja fel és tünteti el, mégis több-kevesebb részben fennmaradtak különféle hagyományörző mozgalmak formájában. A zenekultúra egészében azonban már távolról sem oly meghatározóak, mint fénykorukban voltak.

Mindazon kultúrák közelsége, ahol ma is fellelhető a keleti zenei hagyomány, mint például az arab, török és perzsa területeken, mind erős hatást gyakorolhattak az akkori őseink zenéjére. Az időközben bekövetkezett Hun Birodalom felbomlása kulturálisan is törést okozott.

A nyugati kulturális befolyás hatására néhány generáció alatt feledésbe merült az ősi kultúra; ezt jól szemlélteti a középkori magyar zene, amely már semmiben sem emlékeztetett az ősi, keleti eredetű zenére. A magyarság zenéje kettévált: egyrészt megmaradt népzene, még évszázadokig tovább élő öröksége, másrészt lassan átvettük az európai hangzású udvari zenét. Hamvas Béla lényegre tapintóan ír a *Magyar Hüperion* című könyvében arról: a magyarság egyik problémája abban gyökerezik, hogy nem volt saját szellemiségéből és identitásából eredő klasszikus korszaka. A magyarság keletinek mondható klasszikus korszaka éppen azzal esett volna egybe, amikor az idegen európai kultúrába való beágyazódás idejét élte a középkorban. Ha megfigyeljük a középkorból fennmaradt zenei örökségünket, látható, hogy az főleg az akkori itáliai és francia udvarok zenei divatjai mentén formálódott. Azt azonban bátran feltételezhetjük, hogy őseinknek jóval korábban volt egy másik klasszikus korszaka, mint azt Hamvas gondolta volna. Ez pedig a Hun Birodalom időszámításunk utáni II–VI. századával eshetett egybe. Ugyanabban a korban volt, amikor több más közép-ázsiai kultúrában is fénykorát élte udvari zene. Eredményeit abban lehet megragadni, hogy innentől már maradtak fent írásos és egyéb képzőművészeti leletek az akkori idők zenéiről. Ekkor teljesedtek ki a keleti klasszikus zenék ma is ismert alapelvei, új hangszerek jelentek meg. Különös tekintettel az indiai és a perzsa zenére, melyek már az ókortól kezdve gazdag hagyománnyal rendelkeztek, és erős hatást gyakoroltak a környező kultúrákra.

Mivel a VII. században megindult őseink nyugat felé vándorlása, így az ott maradók beolvadtak a többi közép-ázsiai népekbe, vagy mint pl. az ujugurok, megőrizték ősi földjüket és identitásukat, de kultúrájukra mély befolyást gyakorolt az iszlám.

Ezek után felvetődik egy izgalmas kérdés, hogy milyen lenne most a zenénk, ha őseink nem vándoroltak volna el a Kárpát-medencébe, hanem valahol Közép-Ázsiában maradnak? Kérdés az is, hogy miként hatott volna kultúrájukra az iszlám? Ilyen tekintetben az ujugur zene fontos kiindulópontot jelenthet annak tanulmányozására, hogy mi maradt meg az ősi zenéből és mivé alakult az iszlám hatása következtében.

Zenei régészeti

Szükségszerűen létezett egy ősi zeneiség, mely viszonylag egységes volt a civilizáció kezdetén. Az akkori zenei forma szinte teljes egészében az emberi lény és a természet

között fennálló lelki, fiziológiai és természeti törvények harmóniája szerint alakult ki. Ebből az ősi zeneiségből vált ki mindaz, amit ma népi és klasszikus formában megjelenve keleti zenekultúrának nevezhetünk.

A mintegy kétezer évvel korábbi zenekultúráról már nincsenek kézzel fogható tárgyi leleteink. Csak a jelenben fellelhető keleti zenék tanulmányozása jelent kiindulási forrást és a zenei régészet módszerét alkalmazva alkothatunk képet az ősi zenékről. Egy régész a szilánkjaira tört, szétszórt cserépdarabokból képes újra összeállítani egy vázát, mindezt azért, mert tudja, annak hogy kell kinéznie. Ennek elvén másféle rendszerek is újra rekonstruálhatóak, ha ismerjük alkotóelemeik összefüggéseit. Ha a zene felkutatására alkalmazzuk ezt a módszert, egy ilyen reprodukció természetesen nem lehet oly pontos, mint egy váza esetében, mivel a zenei emlékek az ember számára a mentális térben léteznek. Egyebek mellett már ezért sem lehet egy feltételezett zenét tudományos bizonyító eljárás alá vonni. Amit eredményül kaphatunk, az egy közelítő, lehetséges zene, amely hangzásában és interpretációjában is egy modern korban újrateremtett valóság. A legősbibb, akár hatezer éves zenei emlékek feltárása, tudományos módszerekkel nem lehetséges. Ehelyett mélyebb forrásból – a kollektív zenei emlékezetből – az intuíció által férhetők hozzá és idézhetők fel. De vajon melyek a számunkra használható zenei töredékek, amelyekből rekonstruálhatnánk egy valaha létező zenét? Mindezek fellelhetők a kelet- és közép-ázsiai klasszikus zenékben, táncokban, és bizonyos univerzális formai elemei a jelenleg ismerhető magyar népzenei örökségben is megtalálhatók.

A következő lépés az, hogy megismerjük a keleti zene elveit és esztétikai rendszerét. Mivel a hangzattani, a formai alapelvekkel tisztában vagyunk, tudjuk, hogyan hangzik és hat érzelmileg, hangulatilag egy keleti klasszikus zene, így a rendelkezésünkre álló hangzásmintázatok ismeretében intuitív módon felidézhető és újrarekonstruálható annak egy lehetséges változata. A zenei töredékek ismeretében intuitív módszerekkel rekonstruálhatunk egy lehetséges ősi zeneiséget. Innentől kezdve ez már nem a tudomány, hanem a művészet területe. Az ősi sámánok ismerték a hozzáférés technikáját. A zenei ősemlékezet hozzáférésére egy sajátos, intuitív tudatállapotban alkalmazott technika nyújtott lehetőséget. Alkotó emberek, mérnökök, írók, kreatív muzikusok is rendelkeznek bizonyos szinten ezzel a képességgel. A rekonstruált zene hitelességét és eredményességét tekintve nyilvánvalóan nem felel meg a tudomány doktrínájának, azonban ezt a művészetben senki sem kéri számon.

Ha feltételezéseink mentén kutatni akarunk, mindenekelőtt számba kell venni a lehetséges kiindulási forrásokat, nevezetesen távoli rokonainkat, akikkel földrajzilag, kulturálisan és származás szerint is kimutatható rokonságunk van. Ezek egyike az ujjur nép.

Az ujjur forrás

A Keleten maradt őseink egy része, az ujjurok eredete a távoli múltba nyúlik vissza. A hunok leszármazottainak tekintik magukat. Kína nyugati Hszincsiang autonóm tartományában élnek mint többségi őslakosság, de élnek ujjurok a volt szomszédos

szovjet tagköztársaságokban is, Kazahsztán, Tadzsisztán, Kirgizisztán területén. Az ujjur nép nemcsak Kínában, hanem Ázsiában is őslakosnak számít. Ősi manicheus vallásukat idővel háttérbe szorította a buddhizmus. Történelmük számon tartja populációjuk egy részének Európába vándorlását is. A mai napig figyelemmel követik a magyarság mint távoli rokonaik sorsát. A X. századra elterjedt közöttük az iszlám; annak erős kultúrahordozó hatása alól nem tudták teljes egészében kivonni magukat. Így klasszikus zenéjüket áthatotta a makám zene, valamelyest megőrizve ősi elemeit. Az ujjur klasszikus zenét számos külső hatás formálta az évszázadok folyamán, így a ma ismerhető klasszikus zenéjük a makám esztétikai rendszerében öltött testet, jól megkülönböztethető hangzással az ázsiai makám zenék között. Külön tanulmányt érdemelne annak kifejtése, hogy az ujjurok milyen hatást gyakoroltak a kontinens egyéb részeire a kultúra más területein, például a klasszikus táncban. A régi időkben kereskedelmi konvojok látogatták az ujjurok földjét, és a Selyemúton át jutottak ki és be különféle árucikkek, s nem utolsósorban a kultúra is.

Az ősi klasszikus zene feltételezését tovább erősíti az ujjur táncművészet, aminek hatása egész Ázsiában tetten érhető. Különösen a perzsa és az indiai tánc örökölte az ujjur tánc mozdulat elemeit. Hogyan is lehetne elképzelni egy magasan fejlett, az egész Ázsiára rendkívüli hatást gyakorló klasszikus táncművészetet magasan fejlett klasszikus zene nélkül? A tánc mozdulati elemei sajátos módon kódolják magukba a zene ritmikus elemeit, ezért egymástól nem választhatók el. Felállíthatunk egy „arányosságot”, amelyben azt mondhatjuk, hogy a perzsa klasszikus zene úgy viszonyul a perzsa táncművészetéhez, mint az ujjur zene az ujjur táncművészetéhez. Amennyire tehát egy perzsa tánc hasonlít az ujjur táncra, annyira hasonlíthat a perzsa zene őseink zenéjéhez. Ezen a ponton immár azt is állíthatjuk, hogy őseink táncművészetének kultúrája épült.

A keleti népzene és műzene funkcionális szétválása

Ha a zenei őstörténeti barangolásunk során számba vesszük a rendelkezésünkre álló kiinduló forrásokat, akkor tisztán kell látnunk a zene megnyilvánulásának funkcionális aspektusait is. Azt, hogy a zene univerzalizálásában miképpen vált ketté nép- és műzenévé.¹

A keleti világban is jól láthatóan elkülönülnek a nép és az uralkodó udvarok zenéi. A keleti műzene vagy klasszikus zene hangzásában, szerkezetében, formai világában és változatosságában rendkívül összetett. Az ázsiai és észak-afrikai arab klasszikus zenék mind egyetlen közös forrásból eredve univerzális kezdeti formában jelentek meg az ember világában. A metafizikai létszemlélet tételezése szerint mindig magasabb rendű

¹ A szövegben gyakran szerepelnek a keleti klasszikus zene, műzene, udvari zene kifejezések. Ezek egymás szinonimájának tekinthetők. Az európai és keleti kultúrákban, a középkori zene az uralkodói udvarokban fejlődött és hagyományozódott. A nyugati kultúrában a klasszikus zene jelenlegi gyakorlatát nagyobb részben az elmúlt 300 évben feltűnt hagyományos, klasszikus zenék előadása teszi ki, és ami ennél régebből származik, azt inkább hagyományörzés jelleggel „régizeneként” vált külön, mint stílus. A keleti világ klasszikus zenéjében nem tapasztalható ez a különválás, ott a régi zene egyetlen, ma is ápolt és gyakorolt klasszikus műfajként létezik.

hoz létre alacsonyabb rendűt. A zene esetében nem állíthatjuk, hogy egyik hozta létre a másikat, miközben a népzene és a klasszikus zenék között mindig is volt átjárás, ezért sokkal inkább egy hosszú idő alatt végbemenő funkcionális szétválás folyamatát figyelhetünk meg. Azt feltételezhetjük, hogy a népzene és az úgynevezett műzene hangzása között kezdetben nem volt oly nagy különbség. Még a hangszerük is gyakorlatilag ugyanazok voltak. A zene megjelenésének hajnalán funkcionálisan nem vált külön, miként ez bekövetkezett jelenlegi civilizációnkban. A keleti ember intuitív csatornáin a világba beáramló zene eredendő funkciója a transzcendencia megélése volt. Ennek nyomán a szertartások eszközévé is vált. A népzene leválását részben a zene érzéki gyönyörének felismerése indította el, részben egy életérzés dalba foglalásának belső igénye, így lassanként a népzene saját kulturális szférájában minden kultúrában, mintegy természeti erőként teljesedett ki. Az életérzés megfogalmazásában a tiszta, egyszerű formákra való törekvés garantálta az átörökítés biztonságát. Ilyen módon komplex, kifinomult zenei rendszerek a népzeneben nem alakulhattak ki.

Azon népeknél, ahol egy erős kultúrahordozó vallás nem tudott gyökeret verni, valamint nem alakult ki urbanizált városi kultúra, ott a klasszikus zene sem tudott megjelenni. A kazahsztáni sztyeppék nomád népeinél például ezért nem alakult ki udvari zene, azonban a népi hagyomány szintjén gazdag zenei kultúrát ápolnak.

Minden népzene egyszerű, erős és tiszta formák tartanak egyben. Egyszerű, de erős formai princípiumai ezért minden kulturális életközösségben előbb utóbb megjelennek. Népeket, kultúrákat le lehet söpörni erőszakos háborúkkal, politikai és gazdasági ellehetetlenítéssel, azonban a lelkeséget megjelenítő zenei gyökerek akkor is ott élnek a kollektív tudattalan mélyén, még ha a felszínen a lombozatát ki is irtották.

Hogyan is fogalmazott Kodály? „Letörölhette az idő a magyarság arcáról a keleti vonásokat, de lelke mélyén, ahol a zene forrása fakad még ott él egy darab Őskelet, s összeköti oly népekkel, kiknek nyelvét már rég nem érti, s kiktől egész lelki berendezése merőben különbözik.”

A keleti klasszikus zene előadásmódja és alapelveinek forrásai

A vallási helyeken, templomokban, az uralkodók udvaraiban foglalkoztatott zenészek, zeneszerzők tevékenysége egy kitüntetett, hozzáértő, beavatott és művelt közösségben folyt. Anyagi hátterük biztosított volt ezért hétköznapijait a gyakorlás mellett áthatotta az elmélkedés és az ihlet. Ebben a folyamatban a zenész folytonos fejlődésen ment keresztül, felismerve a természet és a zene összefüggéseit, intuitív állapotukban egyre összetettebb alapelveken nyugvó zenei struktúrákat alkottak. A zene előadása során a pillanatnyi tudatállapot önátélésének gesztusa kapott elsődleges szerepet, mintegy önmegvalósító utat bejárva, esetenként az előadó személyiségének magasabb szintű kiteljesedését szolgálva. Ilyen tekintetben a klasszikus keleti zene előadása egy transzcendencia átélésére irányuló gesztus és rítus is egyben. A zenei alapelvek tudatos alkalmazása végül egy kifinomult, ugyanakkor végtelen potenciálissal bíró univerzummá emelte a keleti klasszikus zenét, összhangban a természet s a kozmosz törvényeivel és ritmusával. Kiteljesedésének csúcspontján önmagába zárul-

va tökéletesen kész, zárt rendszert alkotott, amelyben bármilyen külső szándék általi további változtatás, fejlesztés már szükségtelen és értelmetlen. Ebbe a körbe tartozik elsősorban az indiai klasszikus zene (rága) és a perzsa makám (dastgah). Ez utóbbi úgy is tekinthető, mint egy hangokból a természet törvényei által formált természeti építmény. Az ősi zenék tudománya három forrásra támaszkodik: matematikára, asztrológiára és pszichológiára, mindezek intuitív csatornákon át kerültek az ember világába.

A keleti klasszikus zenék alapelvei az egymásra hatás eredményeként több ponton nagyon hasonlóak, számos közös jellemzőjük van, azonban általánosságban öt jól meghatározható forrásból származnak: a változatosságot biztosító matematikai törvényekből, a misztikusok inspirációiból, a zenészek fantáziájából, az országuk különböző részein született és élő emberek sajátos természetéből, valamint költők szellemiségéből.

Krámli Márta: *Havas mező* (2020)

MARIK SÁNDOR

A dokumentumfilm ereje

Beszélgetés Simon Judit független filmalkotóval
munkája szépségeiről, gyötrelmeiről, terveiről

Simon Judit

Simon Judit névjegyén ez olvasható: független filmalkotó. Főiskolai tanár édesanyja, tankönyvíró-tanár édesapja hivatását folytatja, ám nem katedrán. A film eszközeivel mutatja be a tudomány világának magyar kiválóságait, történelmünk kiemelkedő személyiségeit. Televíziós ismeretterjesztő filmjei, sorozatai után az utóbbi években a Holddal kapcsolatot kereső Bay Zoltán fizikus és az 1848–49-es szabadságharc két honvédtábornoka, Görgei Artúr, illetve Klapka György életéről készített portré dokumentumfilmjeivel tette ismertebbé nevét a szakma és a szélesebb nyilvános-

ság előtt. Munkája szépségeiről, gyötrelmeiről, terveiről beszélgettünk.

– *Nevét akkor kapta föl a média, amikor az Isten veled, Görgei! című filmet bemutatták a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében az 1848/49-es szabadságharc honvédtábornoka születésének 200. évfordulója alkalmából. A nagy érdeklődésre tekintettel egy második termet is megnyitottak, ahol az érdeklődők kivetítőn láthatták az alkotást. Mondjon el néhány kulisszatitkot, hogyan született ez a film!*

– Talán nem illúzióromboló, de majdnem véletlenül. Bay Zoltán híres fizikusról készítettem ismeretterjesztő portréfilmet, amikor rengeteg dokumentumot átnéztem. Egyszer csak megakadt a szemem a Prágában vegyészmérnöknek tanuló Görgei Artúr nevén. Addig én az 1848-as forradalom honvédtábornokaként ismertem, akinek megítélése a szabadságharc hőségétől az elárulójáig terjedt. Amint elkészültem a Bay Zoltánt bemutató filmmel, azonnal beleástam magam Görgei élettörténetébe, annál is inkább, mert közelgett a bicentenárium, és ennél jobb munkát el sem tudtam volna képzelni. Elolvastam a Pethő Sándor-féle életrajzot, amelyből kiderült számomra, hogy milyen érdekes, izgalmas életútja volt Görgeinek, és rögtön tudtam, hogy egy nagyon jó portréfilmet lehet készíteni az életéből. A konkrét munkát a Média tanács Magyar Média Mecenatúra program sikeres pályázata keretében kezdtem el. Az első interjúalanyom Hermann Róbert történész volt, aki az 1848/49-es szabadságharc ava-

tott kutatója, a témát feldolgozó több könyv írója. A film szakértője Kedves Gyula hadtörténész, aki szintén mindent tud az 1848/49-es forradalomról, ráadásul nyírségi származású, mint én, Baktalórántházán született és a nyíregyházi Zrínyi Ilona Gimnáziumba járt. A forgatáson derült ki, hogy akit még felkértem beszélni a korszakról, Pelyach István történész is a megyénkbeli származik, ő a Krúdy Gyula Gimnáziumban érettségizett. A film témája véletlenül hozott össze minket, nyírségieket.

– *Milyen ember portréja bontakozott ki, amikor beleásta magát a történetébe?*

– Görgei valóban jól képzett, kemény katona volt. Fiatalon utásziskolában tanult, később szolgált a nemesi testőrség kötelékében, majd a Császári-Királyi Hadsereg Nádor-huszárezredének főhadnagya lett. 1845-ben lépett ki a katonai szolgálatból, mert családot alapított. Akkor kezdett el vegyészetet tanulni Prágában, a híres Károly Egyetemen. Kiváló volt a kutatómunkában. Anélkül, hogy elmerülnénk a szakmai részletekben: fő kutatási eredménye a laurinsav kimutatása, amely a vegyészhallgatók számára ma is tananyag. Hazai és külföldi egyetemi katedra várományosa volt, amikor a március 15-i események hatására jelentkezett a szerveződő honvédségbe és újra felöltötte az uniformist. Batthyány Lajos miniszterelnök katonai irodájában kapott feladatokat, onnan került a nemzetőrség kötelékébe, és jutott egyre magasabb pozíciókba.

– *Hogyan lett a hős tábornokból a szabadságharc elárulója?*

– Ma már nyilvánvaló, hogy a katonai szempontokat szem előtt tartó tábornok és a politikus Kossuth közötti véleménykülönbség pecsételte meg Görgei Artúr morális helyzetét. Ez valójában a Honvédelmi Bizottmány egykori elnöke rossz helyzetértelmezéséből, valamint politikai- és egyéni érdekeiből is fakadhatott. A közvélemény Kossuth állásfoglalásával azonosult. Tegyük hozzá, hogy ő politikusként másokkal is összeütközésbe került, például Széchenyi Istvánnal, Deák Ferencsel, de azok nem jártak olyan súlyos következményekkel, mint a tábornok esetében. Persze az is igaz, hogy a forradalom sikerének fő letéteményese Kossuth Lajos volt.

– *Mint hogy filmjének alcíme „Áruló vagy hős? Görgei Artúr megítélése a világosi fegyverletételtől napjainkig”, nyilván meg tudja adni az egyértelmű választ. Mi lenne az?*

– A mai történettudományi kutatások egyértelműen kimutatták, hogy Görgei Artúr katonai zsenialitása abban rejlik, hogy – egyes becslések szerint – nagyságrendileg több tízezer, a százezer főt megközelítő magyar katona és az esetlegesen áldozattá váló polgári lakosság életét mentette meg azzal a stratégiai döntésével, hogy kapitulált. Képzett, jelentős ütközeteket nyerő katonai parancsnokként reálisan érzékelte, hogy a nagyjából háromszoros túlerővel szemben a magyar seregek akkor és ott már nem tudják győzelemre vezetni a magyar szabadságharcot.

– *Az aradi vértanúk sorsa örök mementó. Görgei tábornok szabadságharcban játszott vezető szerepe is közzismert. Hogyan lehet összhangba hozni a két tény: a halálos ítéletekkel szemben a megtorlások során őt nem végezték ki, ami végül valóban erősíthette az „áruló tábornok” mítoszát. Amikor a filmje alcímében feltett kérdésre kereste a választ, mire alapozott?*

– Részben az előbbiekre. A filmben követhetjük Görgei Artúr katonai pályafutását, amely az 1848. június 9-i főhadnagyi kinevezésétől kezdődően a főhadvezéri, tábornoki rangig emelkedett. Megismerhetjük egy elhivatott, megalkuvást nem tűrő

katona életét csakúgy, mint a szabadságharc főbb hadszínterein lezajlott ütközeteket, a különböző hadjáratok eredményeit. Úgy vélem, a filmből megerősítést nyer az az egyébként ma már elfogadott történelmi tény, hogy a szabadságharc végzetes kimenetelét az orosz cári erők háborúba történt belépése alapozta meg. A függetlenségi háborút az osztrák hadsereg nem tudta leverni, az orosz csapatokkal együtt azonban felülkerekedtek. A többszörös túlerőt képviselő jól felszerelt két reguláris hadsereggel szemben Magyarországnak nem lehetett valós esélye, tehát a tábornok felelősen cselekedett. Ez akkor is igaz, ha időlegesen az ellenvélemények váltak elfogadottá. Külön kérdés a szabadságharc tizenhárom vezető tisztjének kivégzése, és a honvédsereg főparancsnoka életének meghagyása. Nyilvánvaló, hogy ha Haynaun múlik, Görgei is a mártírok között lett volna. A világosi feltétel nélküli fegyverletétel előtti helyzet azonban nem volt egyszerű. A döntést egyébként sem a főparancsnok, hanem a haditanács hozta meg. Görgei elhagyta a tanácsstermet a döntéshozatal idejére, miközben kötelezte magát, hogy katonaként később a határozat értelmében fog cselekedni. Nem volt véletlen, hogy a csaknem harmincezer fős magyar főssereg nem az osztrák, hanem az orosz hadsereg előtt tette le a fegyvert. Ez a gesztus azt jelképezte a nemzetközi közvéleménynek, hogy Magyarország csupán a túlerő előtt hajolt meg, nem adta fel azokat az elveket, amelyekért 1848-ban felvette a harcot.

– *A filmből a néző kiérezheti az alkotók szimpátiáját az idős Görgei iránt. Ön is így érez?*

– Mindez azért lehet, mert a filmben portré- és dokumentumelemek keverednek. Tudható, hogy az orosz cár emelt szót az osztrák császárnál a kapituláló honvédsereg főparancsnok életéért. Nyilván katonai szempontok alapján tette, miközben a halálos ítéletek tisztán politikai indíttatásúak voltak. Görgei valójában kegyelmet kapott, persze ausztriai száműzésre ítélték. 1867-ig Klagenfurtban élte életét szigorú házi őrizetben. Egy ereje teljében lévő, 49 éves tevékeny férfi számára ez kegyetlen ítélet volt. Végül is fél életét mellőzöttként töltötte, lényegében fogságban, szabadulása után pedig vidéken gazdálkodó remeteként. A magyar közvélemény pedig áruhlóként tartotta számon. És hosszabb ideje tudjuk, ok nélkül.

– *Ilyen körülmények között teljesen „begubózott”, nem levelezett, emlékiratot, végrendeletet sem írt?*

– De igen, ez mind elmondható, de nem volt ismert széles körben. Memorandumot írt a francia császárnak, amelyben egyengette Ausztria és Magyarország megbékélését – már öt évvel a Kiegyezés előtt. Deák Ferenchez is eljuttatott leveleket. Magyar nyelvű írást jelentetett meg a világosi fegyverletétel körülményeiről. Kossuth Lajoshoz nyílt levelet intézett közvetlenül a Kiegyezést szentesítő törvények elfogadása előtt, azt kívánva, hagyja abba annak hirdetését, hogy a szabadságharc bukása áruhlás következménye volt. Egyébként száz honvédtiszt közösen állt ki Görgei mellett, memorandumot írtak alá, hogy nem tekintik áruhlónak az egykori főparancsnokot. Ezek így, egy csokorba gyűjtve erőteljesnek látszanak, de évekre elosztva nem sok hatással bírtak.

– *Filmjében, „Isten veled, Görgei!”, i-vel írja az egykori tábornok nevét, nem pedig y-nal. Milyen bizonyíték alapján?*

– A polgári átalakulás elkötelezett híveként a nemesi y-ról maga mondott le, s azt

követően hosszú ideig minden levelet, dokumentumot, amit láttam, Görgei névvel írt alá. Érdekes, hogy a Nemzeti Sírkerthben lévő síremlékén y látható. Megjegyzem, a leszármazottak, a családnév írásában nem követték a híres felmenőt, mindannyian y-nal írják a nevüket. Két rokon, Görgey Zsuzsanna és Görgey Gábor író szerepeltek a filmemben.

– *A morális számkivetettsége ellenére halálát követően hogyan búcsúztatta a magyar társadalom a szabadságharc egykori legendás tábornokát?*

– Görgei Artúr túlélte honvéd társait, 98 évesen, 1916. május 21-én hunyt el. Múltó nyughelye a budapesti Fiumei úti temető árkádsorán van – nem messze előbbi harcostársa, majd későbbi vetélytársa, Kossuth Lajos mauzóleumától.

– *Mielőtt további filmjeiről kérdezném, beszéljünk az ön pályakezdéséről: milyen út vezetett Nyíregyházától az egyetemig?*

– A könyv, az olvasás már kisgyerekként vonzott. Rengeteg indián témájú könyvet olvastam, imádtam Old Shatterhand és Winnetou történeteit, később megnéztem minden westernfilmet a televízióban, kedvencem volt John Ford rendező *Hatosfogat* című Oscar-díjas filmje, számomra maradandó filmélmény. Arra gondoltam, hogy én is szeretnék majd egyszer ilyen filmeket készíteni. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola gyakorló általános iskolájába jártam, ahol – bár matematika tagozatos voltam –, tovább erősödött a kötődés: a felső tagozatban olyan magyartanárt kaptunk, akinek a módszerei eltértek a többiekétől. Szabó Ferenc tanár úr óráit sokszor élményszerű felolvasásokkal, színházszerű illusztrációkkal fűszerezte. Bevont minket is az előadásba, úgy tanultuk meg „a tananyagot”, hogy szinte észre sem vettük. Alig vártuk a következő óráját. Ha például Arany Jánosról tanultunk, és szorgalmi feladatként három balladáját is ajánlotta a kötelező irodalom mellett, akkor én megtanultam, és elsőnek jelentkeztem, hogy elmondanám. Középiskolásként a Kossuth Lajos Gimnázium tanulója voltam, szintén Nyíregyházán. Szinte minden tantárgyat szerettem, általában jó jegyeim voltak, könnyen tanultam, szorgalmas voltam, kitűnőre érettségiztem. A gimnáziumban nem volt színjátszó kör, és a magyarórák sem hagytak mély nyomot az emlékezetemben, mint az általános iskolában, de az érdeklődésem megmaradt az irodalom, a filmek iránt.

– *Miért nem a Színművészeti Főiskolára jelentkezett?*

– Főleg az önbizalomhiány volt az oka. Láttam, hogy húsz-huszonöttszörös a túljelentkezés. Hasonló volt a helyzet az ELTE magyar szakán, és nem volt választási lehetőség, csak egy helyre lehetett jelentkezni. Így inkább elmentem világot látni, francia nyelvtudásomat tökéletesíteni. „Au-pair”-ként, gyermeknevelőként dolgoztam Párizsban egy évig. Utána kapóra jött az alkalom, az éppen megalakult Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Jelentkeztem magyar szakra, fel is vettek. Viszont francia szak még nem indult, így bevállaltam az angolt – szerencsére. 1993-ban már lehetett látni, hogy az angol nyelv lesz az, amellyel világszerte érvényesülni lehet. Fontos volt, hogy Budapestre kerüljek, hiszen a filmes világ, ami érdekelt, jószerével ide koncentrált. Később beiratkoztam a Magyar Független Filmszövetség videó- és mozgóképgyártó képzésére is.

– *Hogyan került frissdiplomásként a Magyar Televízió közelébe?*

– Egy egyetemi évfolyamtársam dolgozott az MTV-ben szerkesztő-asszisztensként, ő szólt, hogy keresnek diplomás fiatalokat. Többféle műsorban kipróbáltam magam, gyermekműsoroktól ismeretterjesztő, majd történelmi magazinműsorokig, de a Művészeti Szerkesztőségben szerettem legjobban dolgozni. Egy időben Czigány Zoltán volt a vezetője, aki irodalmi, filmes munkásságáról is ismert, teret adott sok alkotó embernek. Őt még az egyetemről ismertem.

– *Milyen munkákra emlékszik legszívesebben?*

– A *Kisokos* gyerekműsorra, az *Aranyfűst* közéleti magazinműsorra. Az első igazán nagy – és szép – vállalkozás a *Verssor az utcazajban* (a cím Babits Mihály verscímére utal), amely 2004-ben indult és heti rendszerességgel jelentkezett az M1-en. Az ötlet Czigány Zoltáné, akinek feltett szándéka volt, hogy a klasszikus előd, a *Vers mindenkinék* után ismét legyen vers is a televízióban. Az, hogy milyen verset választunk, vagy kit hívunk meg vendégnek, a mi felelősségünk volt, a műsorszerkesztőké. Elsősorban kortárs alkotóktól válogattunk. Az volt a cél, hogy megismertessük őket a szélesebb közönséggel, a fiataloktól a már befutottakig sokan szerepeltek a műsorban, így Szabó T. Anna, Poós Zoltán, Tóth Krisztina, Kányádi Sándor, Rába György. Később a XX. századi költőkhöz is visszatértünk, hogy őket már a mai filmes eszközökkel mutassuk be, és szeretessük meg a nézőkkel. Sok színész szerepelt a műsorunkban, ők örömmel vállalták a felkérést, mert nem mindig volt lehetőségük verset mondani a színházi munkájuk során. Népszerű színészeket kértünk fel, például Cserhalmi Györgyöt, Gáspár Tibort, Venczel Verát, és sok fiatal színészt hívtunk előadni. Előfordult, hogy a költők maguk szavaltak. Gyakran hívtunk be születésnapos alkotókat, akik között egyaránt volt 18 és 75 éves is. Négy éven át futott ez a sorozat; az archívumban ma is őrzik az egészet! Később készítettünk kortárs irodalmi prózával foglalkozó műsort *Alkotóház* címmel, Gál Katalin rendezővel. A versműsorban dolgoztunk Bollók Csaba filmrendező-forgatókönyvíróval, tőle sokat tanultam. Ő ösztönzött arra, hogy ne csak a televízióban dolgozzak, hanem elképzeléseimet önállóan valósítsam meg.

– *Hogyan került képbe a természettudomány, hiszen csaknem tíz esztendeig jószerével csak kulturális műsorok készítésében vett részt?*

– Ebben leginkább édesanyám munkája volt rám hatással, aki a mesterséges intelligencia térhódításával kezdett foglalkozni, főleg a robotfoci révén. Kézenfekvőnek látszott egy tudományos ismeretterjesztő film készítése ebben a témában, így kapcsolódott össze a családi vállalkozás és az én filmkészítői munkám. Az ismeretterjesztő filmet neveztük a 2007-es Magyar Filmszemlére, ahol információs vetítésen mutatták be, majd a Szolnoki Filmszemlére, ahol az érdeklődők versenyfilmként láthatták. Ezt a filmet követte az *Innováció az emberért* című tizenhat részes ismeretterjesztő sorozat, amelynek sorozatotletét én adtam, pályázatírója, forgatókönyvírója és rendezője is lehettem. Az MTV mutatta be.

– *Kérem, beszéljen erről részletesebben, mondjon néhány példát!*

– Olyan emlékezetes részek voltak a sorozatban, mint a *Tudomány és dizájn*, amely 2010-ben Szucsouban – amely itthon kevésbé ismert, bár Kelet-Kína tízmilliós nagyvárosa – elnyerte a Tudományos Ismeretterjesztő Nemzetközi Kínai Filmfesztivál III. díját. Vagy *Az internet, mint önálló organizmus*, amelyet 2011-ben két filmszemlére

is neveztünk. Amikor ezt a filmet készítettük, szinte lenyűgözött, amit egyik-másik szakértő mondott. Több mint tíz évvel ezelőtt fessegették az internetbiztonságot, utólag kiderült, hogy még hamarabb kellett volna több energiát rászánni, mert az ágazat és vele sok kártevője, például a kiberbűnözés szuperszonikus gyorsasággal fejlődött, sőt fejlődik ma is. Már rendszeresen kapjuk a figyelmeztető üzeneteket, hogy adathalászok próbálnak megszerezni bizalmas információkat, így például a banki belépési adatainkat, a bankkártya ellenőrző kódjainkat, vagy éppen a PIN-kódjainkat. Mivel a digitális világ az életünk szerves része lett, nagyon figyelniünk kell az adataink védelmére. Vagy a személyre szabott reklámok is mennyi kérdést vetnek fel! Hogyan tudja „a gép” követni a munkámat, sőt az elhangzott szavaimat, hogy valószínűtlenül rövid idő alatt „dob fel” olyan reklámot, amilyen témáról írtam, beszéltem néhány perccel azelőtt. Ennél fontosabb, hogy volt szakértő, aki a filmben azt részletezte, vajon az emberi agy tudja-e majd követni azt a gyorsaságot, ahogy a mesterséges intelligencia működik. Azóta tapasztaljuk, hogy ez milyen reális figyelmeztetés volt, és bizony, fontos, hogy az ember „kordában tudja tartani”, nehogy elszabaduljon. Utólag is jó érzés, hogy már akkor, több mint tíz éve fessegethettem ezt a témát a televízió nyilvánossága előtt.

– *Úgy tűnik, filmjei gyakran egymáshoz kapcsolódnak. Ez munka közben alakul így, vagy eredetileg sorozatokban gondolkodik?*

– Jellemzően egy filmtervből indulok ki, aztán egyik munka hozza a másikat. Például egyszer Bolyai Jánosról beszélgettünk egy filmbemutatón, s szóba került a híres matematikusról elnevezett rangos tudományos díj, amiről természetesen tudtam, de a részletekről nem. Kiderült, hogy már öt tudós részesült a Bolyai János alkotói díjban. Kézenfekvő volt, hogy ne egy film készüljön róluk, hanem egy ötrészes portrészorozat. Ennek lettem a pályázatírója, témafelelőse, szerkesztője az MTV-ben. Olyan kiváló személyiségek bemutatására nyílt lehetőség, mint Roska Tamás villamosmérnök-informatikus, a bionikus szem egyik kifejlesztője, Ritook Zsigmond klasszika-filológus, a költészet és az esztétika nemzetközileg elismert, kiemelkedő tudósa. Bor Zsolt lézerfizikus, aki úttörő munkát végzett a lézerek szemészeti alkalmazásában, Lovász László matematikus, a számítógép-tudomány világhírű kutatója, Freund Tamás neurobiológus, az agykéreg működésének nemzetközi hírű tudósa, valamennyien akadémikusok. Portréfilmet készíteni egyikükkel is különleges lehetőség, nemhogy öt kiválósággal!

– *És időben ezután következett a nagy váltás, független filmalkotóként önállósította magát. Miért gondolta, hogy vállalkozóként jobb lehetőségei lesznek?*

– A kétezres évek első évtizedében, a kereskedelmi tévék térhódítása teljesen átalakította a televíziózást Magyarországon, és bár az MTV közszolgálati feladatot ellátó médium volt, lassanként elvesztette zászlóshajó szerepét. Egyre kevesebb lett a kulturális, az irodalmi műsor, részben emiatt sok alkotótársunk elment, mert az igényes közszolgálatosság iránt voltak elkötelezettek. Ugyanakkor sok új lehetőség nyílt meg, mind több filmes vállalkozás született, átalakult a technika, megfizethetőbb, olcsóbb lett az előállítás, ma már nem kell nagy stáb például az internetre készült tartalmak előállítására. Az azonban még mindig igaz, hogy minél nagyobb volumenű filmet akar valaki készíteni, például nagyjátékfilmet vagy sorozatot, az egyre többbe kerül. Meg-

tapasztaltuk, hogy tanulni, váltani kell, elmúlt az az idő, amikor sokan onnan mentek nyugdíjba, ahol először dolgozni kezdtek. Erre ösztönöztek a változó gazdasági feltételek, legutóbbi sikeres műsoraimat már én is pályázati pénzből készítettem. Így alakult ki az a helyzet, hogy talán jobb lesz, ha saját kézbe veszem az ügyeimet. Természetesen ez nem könnyű, hiszen nagyobb a pénzügyi bizonytalanság és nagyobb a felelősség is. Nekem szüleim családi vállalkozása adta a háttérrel – és néha a pénzügyi mentőcsomagot is. Most azzal foglalkozhatok, amiben kedvemet lelem, miközben azért igyekszem figyelni a piacképességre.

– *Tehát zökkenőmentes volt az átlépése az állami televízióból a magánzférába?*

– Egyáltalán nem. Minden pályázat esetében sokat kellett várni az eredményhirdetésre, semmi sem volt biztos. Megpróbáltam tartalékot képezni, hogy ki tudjam húzni az újabb kedvező döntésig. Persze az is előfordult, hogy szinte egyszerre nyert több pályázatom, de mindig hullámzóak voltak a filmalkotáshoz kötődő bevételeim, cserébe azonban megmaradt az alkotói szabadságom.

– *Melyik volt az első nagyobb munkája, amit független alkotóként készített?*

– Ismeretterjesztő portréfilm Bay Zoltán fizikusról *A Hold válaszolt* címmel, melyhez az anyagi alapot a Mecenatúra pályázat adta. Ebben kiélhettem minden alkotói vágyamat. Az akadémikus Bay Zoltán a XX. század nemzetközi szinten kiemelkedő természettudósa, feltaláló. 1900-ban született. Már huszonhat évesen egyetemi oktatói kinevezést kapott az Elméleti Fizikai Kutatóintézetbe, ugyanabban az évben szerezte meg kitüntetéssel a doktori tudományos fokozatát. Ha pályáját nem is roppantotta meg a II. világháború, illetve az előtte és utána lévő veszélyes néhány esztendő, de alapvetően befolyásolta, mert emigrációra kényszerítette. Élete második felének színhelye az Amerikai Egyesült Államok lett. Nevéhez fűződik többek között a radar-csillagászat, mint tudomány megteremtése, a magyar Hold-radar-kísérlet, a fotoelektron-sokszorozó és a fénysebességre alapozott méterdefiníció. Csak így, elmondva is lenyűgöző teljesítmény! Magyarországon az Egyesült Izzó és a Budapesti Műegyetem volt kutatásainak színtere – amíg lehetett. Mondhatjuk: bármilyen nagy tudós volt, hazája új vezetői számára 1948-ban nem volt kíváncsi. Amerikában viszont állampolgárság, professzori munka várta. Itthon megtorlasként összetörték Hold-radarját, elvették magyar állampolgárságát, akadémiai tagságát. Utóbbiakat a rendszerváltás után állították helyre.

– *Míg a filmet készítette, mi volt a legnagyobb hatás, ami érte?*

– Csupán egyet nem lehet kiemelni. A Hold-radarra mint különlegességre, csak rácsodálkoztam. Bár az amerikaikat tartják számon elsőként, akik – John H. DeWitt vezetésével – 1946. január 10-én sikerrel mértek a Holdról visszaverődő radarjelet, hozzá kell tenni, hogy magasabb technikai és személyi feltételek között tudták ezt elérni, míg Bay Zoltánékat a háború hátráltatta, sokkal nehezebb körülmények között dolgoztak. Viszont amikor azt is megtudtam, hogy például a GPS, ami manapság szinte minden járművezető számára alap, szintén Bay Zoltán zsenialitásán alapul, már „kézzel foghatóbb” volt a munkája. Alig vártam, hogy a budapesti helyszínek után láthassam azt, ahol egy fél életen át élt, dolgozott. Mert abban a szerencsében volt részem, hogy amikor özvegyét felhívtam telefonon, és találkozót kértem, azt válaszolta,

örömmel segít. És pár nap múlva Washingtonban abban a lakásban beszélgethettünk Júlia asszonnyal, ahol szinte minden az egyik legnagyobb magyar tudós – Szent-Györgyi Albert, Neumann János barátja, munkatársa – kéznymát, emlékét őrizte.

– *Napokon belül megszervezte egy filmes stáb odautazását?*

– Meg... Ez is a független alkotó „privilegiuma”. Ugyanis egyedül utaztam, magam döntöttem, kint élő magyar operatőrrel vettem fel a kapcsolatot a felvétel néhány órájára. Kööttségektől mentesen, órákon át beszélgethettem egy bűbajos, kedves, erdélyi felmenővel bíró idős hölgygel, együtt érzékenyülhettünk el emlékezés közben. Az is kiderült, hogy minden elismerése, amerikai sikerei ellenére elképzelhetetlenül nehéz volt Bay Zoltánnak 25 éven át távol lenni szeretett hazájától, míg végre először hazajöhetett. Jellemző, hogy a viszontagságok ellenére végakarátában azt kívánta, hogy hamvait szülőhelyén, a Gyulához tartozó Gyulaváriban temessék el. Ez így is történt.

– *Azt tudja, hogy milyen érdeklődés volt, van filmjei iránt?*

– Természetesen vannak információim, ha nem is teljeseek. Az elsőként említett *Isten veled, Görgei!* című filmemet sugározta a Spektrum TV, a Hír TV és a Duna Televízió, többször ismételték is. Az Akadémián mintegy ötszázan voltak kíváncsiak a vetítésére, a Facebook 2023 szeptember végén 1200 fölötti, a YouTube nyilvános videómegosztó 260 körüli letöltést mutatott, a Mecenatúra Mozikban is szépszámu közönség láthatta. *A Hold válaszolt* című portréfilmemet Bay Zoltánról műsorára tűzte az M1, a Duna World, az Erdélyi Magyar Televízió, vetítették az MTA Filmklubjában, a Szolnoki Filmfesztiválon, a Magyar Filmhéten versenyfilm volt. A YouTube-nézetség legutóbb, amikor láttam, éppen elhagyta az 1100-as nézőszámot. Nem vagyok elégedetlen.

– *Gondolom, hogy ha nem is alapvetően, de lényegesen befolyásolja az érdeklődést a hírverés, a bemutatók előtti reklámkampány, amiben független alkotóként alighanem csak magára számíthat. Milyen figyelmet fordít erre?*

– A marketing manapság nagyon fontos, a pályázatok elnyerésének pedig egyik lényeges feltétele a várható nézőszám. Ezért jó, ha például alkotásunk jelentős évfordulóhoz, rendezvényhez kötődik. Számomra az első ilyen, nagyleglesztű marketingkampány *A komáromi hős* című portré dokumentumfilmemhez kapcsolódott 2021-ben, illetve a pandémia miatt halasztva 2022-ben, kivárva, hogy a járvány miatt ideiglenesen zárva tartó mozik kinyissanak. Természetesen a nemzeti ünnepre, március 15-re időzítettük a vetítéseket. Az előzetes hírverést a Facebookon kezdtük, reklámunkat rövid idő alatt több mint háromezren látták. A film plakátjait, szórólapjait grafikusművészekkel terveztettük, igényes nyomdai kivitelezésben készítettük, amelyeket a vetítések előtt juttatunk el a mozikba. Promóciós céllal postán is küldhető képeslapokat terveztettünk grafikussal, hogy a nézők is reklámozhassák a filmet. Nagy meglepetésünkre még képeslapgyűjtő is jelentkezett érte, erre igazán nem számítottunk, de örültünk. Reklámtáskát, reklámtollat készítettünk, ezek a promóciós ajándékoktettek elnyerték a közönség tetszését. A miskolci és a nyíregyházi Art Moziban vetítés után közönségtalálkozón vettem részt, apró meglepetésként tárogatón elhangzott a Klapka-induló. További hat városban, Debrecenben, Jászberényben, Kecskeméten, Szolnokon, Szegeden, Sárospatakon március 15-e táján mutattuk be filmünket. Volt, ahol ez a városi ünnepségen sikerült, főként olyan városokban, amelyek valamely módon közvetlenül kapcsolód-

tak az 1848-as forradalomhoz és szabadságharcához, illetve Klapka tábornokhoz. A vetítéseket a helyi médiában reklámoztuk. A közösségi médiában létrehoztuk *A komáromi hős* film Facebook-oldalát, és iskolákban rendhagyó történelemóra keretében is bemutattuk. A záróeseményt Budapesten, az Uránia Nemzeti Filmszínházban tartottuk 2022. április 2-én, Klapka György honvédtábornok születésének évfordulójára és a komáromi csatára emlékezve. Mindez csak egy vázlatos összegzés, amely azt is mutatja, hogy csaknem annyi, sőt, lehet, hogy több munkába kerül elérni a leendő nézőket, mint amennyit magára a film elkészítésére fordítunk.

– *Mindezek után talán jogos a kérdés, hogy mutassa be röviden magát a filmet, amit az M5, az MTV kulturális csatornája kétszer is műsorára tűzött!*

– A Görgei-film után felvetődött, hogy a szabadságharc másik tábornokáról, Klapka Györgyről is érdemes lenne hasonló portrét készíteni, hiszen számot kellett vetni azzal, hogy Klapka bicentenáriuma, 2020 is közeleg. Ugyan a nyilvánosság kevésbé részletesen ismeri az életét, de szintén fontos személyiség. Természetesen „képben voltam”, hiszen kettőjük életében vannak jelentős párhuzamos történetek. Könnyített a helyzeten, hogy a háttéranyag számottevő része azonos, tehát nem nulláról kellett kezdeni mindent. Számomra különösen érdekes volt, hogy a két tábornok életútja sok hasonlóságot mutat a győztes ütközetektől mindkettőjük fegyverletételéig (Világosig, illetve Komáromig), ám azt követően élettörténetük teljesen eltérő. Görgei száműzetésbe került, majd vidéki remeteéletet élt, Klapka külföldre ment, új életet kezdett, svájci állampolgárságot kapott, sőt a genfi képviselőház tagja lett, a Kiegyezés után pedig bekapcsolódott a hazai belpolitikai életbe, országgyűlési képviselőnek választották.

– *Filmkészítés közben milyen új dokumentumokra alapozott?*

– Az elsődleges forrás Klapka György *Emlékeimből* című, a szabadságharc eseményeire visszatekintő, értelemszerűen szubjektív könyve volt, amire az alkotás játékfilmes részét építettem. Sok dokumentumot is kijegyzeteltem a levéltárban. Hermann Róbert és Kedves Gyula, a korszak történész kutatói ezúttal is értékes megjegyzésekkel támogattak. Kellemes feladat volt a Klapka György karakterét alakító színművész kiválasztása. Porogi Ádámot casting nélkül kértem fel a szerepre, mert szerintem mind a külsejét, mind a habitusát, a karakterét tekintve hasonlít Klapkára. A hadvezérről készült korabeli képeket nézegetve jutottam arra a döntésre, hogy a Radnóti Színház színésze lesz a legjobb választás. Utólag is azt gondolom, jó választás volt. Itt már nagyobb büdzséből dolgoztam, látványosabb jeleneteket is fel tudtam venni a hagyományörzőkkel, akik korhűen adták vissza az 1848–49-es szabadságharc miliójét. Bemutattuk a filmben a korabeli katonai ruházatot, fegyverzetet, hogyan zajlott akkoriban egy-egy csata, milyen fontos szerepet töltöttek be a tüzérek a honvédseregben. Klapka pályája elején maga is hadapródként szolgált a császári királyi hadsereg tüzérségében.

– *A filmben szerepelnek Klapka György külföldön élő leszármazottjai. Őket hogyan érte el?*

– Talán a szerencse, esetleg a kitartás segített. Az tudott volt, hogy élnek távolabbi hozzátartozók, hiszen a Nemzeti Levéltárral kapcsolatban voltak, de címüket felhatal-

mazás híján nem adták ki. Elkezdtem tanulmányozni a Klapka-családfát, egyenként pötyögtettem be a neveket az internetes keresőprogramba. Az egyik név ígéretesnek tűnt, de csupán postai cím volt mellette. Kockáztattam, levelet írtam. Legnagyobb meglepetésemre talán már a negyedik napon e-mail érkezett: jól gondoltam, az egyik ükunokára találtam rá. Ő szervezte meg a találkozást az édesanyjával, a dédunokával, Klapka egyenes ági leszármazottjával, akikkel néhány hét múlva találkozhattam Párizsban.

– *Az internetes hírek között olvastam: volt olyan közönségtalálkozó, amelyen számomra kérték, hogy hogy a film túl szép, mintegy problémamentes időszakot mutat. Holott a szabadságharc idején véres csaták is dúltak, Klapka tábornoknak szintén volt része ilyenben. Erre mit válaszolt?*

– Csak részben igaz. Bár véres csaták valóban dúltak, mégis a szabadságharc az egyik olyan történelmi tettünk, amikor az egész nemzet összefogott, a tavaszi hadjárat is dicső katonai tett volt. Rengeteg dokumentumot átnézve azt tapasztaltam, hogy az alapanyagok eleve ilyenek. Ennek oka pedig az lehet, hogy az akkor élő emberek, az események résztvevői el se akarták fogadni, hogy elbukott a forradalom és a szabadságharc. Egy vágyott vagy visszavágyott állapotot, helyzetet pedig nyilván megszépítenek a róla szóló dokumentumok. Összességében úgy gondolom, a film nem mutat hamis képet.

– *Eltávolodva a konkrét filmekről, sok kitűnő magyar rendező munkásságában jól megfér együtt a játékfilmes és a dokumentumfilmes munka. Amikor ön vegyíti ezeket a műfajokat, mire gondol?*

– A játékfilmes elemekkel, betétekkel elsősorban a dokumentumfilmet szeretném barátságosabbá, látványosabbá, befogadhatóbbá tenni. Sok energiát fektetek ebbe. Porogi Ádámról már szó volt. De úgy vélem, hogy az egyébként tartalmánál fogva is érdekes Bay-filmben a fizikust megszemélyesítő Adorjáni Bálint kifejezetten megemelte a mű színvonalát, szimpátiát ébresztve a természettudós iránt. És szerintem Hajduk Károly is nagyon jól formálta meg a száműzetésben élő Görgei alakját.

– *A filmalkotás melyik elemét kedveli leginkább, és miért?*

– Minden részét szeretem, de legjobban azt a kreatív munkát, amikor az ötletből kialakul, megszületik az alapanyag, a forgatókönyv. Akkor még izgulok, hogy vajon a kész film vissza fogja-e adni azt, amit én papíron leírtam, amit elképzeltem. Ebben a kezdeti, sokszor gyötrelmes alkotási folyamat közben végig „kattog” az agyam, hogyan lehet az ötletet a lehető legjobban megvalósítani. Aztán azon gondolkodom, hogy ki legyen a színész, aki a karaktert megszemélyesíti, én „castingolok” a korábbi munkáimból ismert több száz művész közül vagy új színészeket keresek, akiket megnézek színházban, filmben. Külön téma a zene, amit imádok. A filmzene ugyanis nagyon fontos, sokat hozzáad a filmhez. Van, amikor én válogatok, de zenészt, vagy zeneszerzőt is felkérek, hogy írjanak zenét. Együtt dolgozni a zeneszerzővel ugyancsak izgalmas alkotói folyamat. Szóval az előkészítő munkát kedvelem leginkább, illetve amikor a forgatott anyagból a vágóval „összevágjuk” a kész filmet. Ez olyan alkotási folyamat, aminek a végén – ha az elején elképzelt végeredmény születik meg – azt érzem, hogy érdemes volt befektetni a rengeteg munkát. Amikor forgatunk,

akkor „fejben” már minden kész, a helyszínen pontos menetrend szerint haladunk. Én ezt egy stresszesebb időszaknak szoktam megélni, hiszen közbe jöhet bármi tőlem függetlenül, ezért néha improvizálni is kell. És fontos megemlíteni, hogy ekkor már csapattal együtt dolgozom, az ő munkájuk is nélkülözhetetlen a jó végeredményhez.

– *Korábban említette, hogy az emberi sorsok érdeklik. Ez hogyan függ össze a cselekménnyel?*

– Nagyon fontos részlet. Mondok egy példát. Az rendben van, hogy Görgei, Klapka kiváló katona volt, arról szól a film. Ahhoz azonban, hogy jól értsük, mi befolyásolta a döntéseket, amelyeken ezek élete múlt, feltétlenül tudni kellett, hogy emberként milyenek, milyen a habitusuk, mi vezérelte őket a pályájukra, hogyan viselkedtek, amikor éppen nem katonák, például a családjukkal, a szüleikkel. Ez nagyon izgalmas, megalapozottabbá, hitelesebbé teszi a filmet. Bay Zoltánt zseniális tudósként tartjuk számon. Azonban ritkán beszélünk arról, hogy kontinenseken és évtizedeken átívelő mély barátság fűzte Szent-Györgyi Alberthez vagy Neumann Jánoshoz, nem is tudjuk, hogy melyikük inspirálta jobban a másikat. Nemcsak a laboratóriumban, hiszen kirándulás, netán közös főzés, vagy zenehallgatás közben pattant ki a szikra, amely egy felfedezéshez vagy találmányhoz vezetett. Ezekért az élményekért érdemes az emberi életek mélyebb rétegeit is feltárni.

– *Az ismeretterjesztő vagy éppen a dokumentumfilm mindig is mostohagyerek volt mind a finanszírozás, mind a forgalmazás szempontjából. Ez befolyásolja?*

– Persze én is sóvárogva látom a több száz milliós, néha több milliárdos összegeket egy-egy játékfilm esetében, az én nyertes pályázataim eltörpülnek ezek mellett. Nem győtrödöm ezen. Szeretek dolgozni, azzal foglalkozom, amit szeretek.

– *Az átpolitizált világ hatással van a témaválasztásaira?*

– Szándékaim szerint nincs. Az én pályám az irodalom, a történelem, a természet-tudomány, az emberi sorsok bemutatása.

– *Elmondhatja, hogy milyen tervek foglalkoztatják most, 2023 nyarán?*

– Nincsenek titkos terveim. Szerintem jó pályázattal készültem a *Petőfi 200* sorozatra, annál inkább, mert ezt már 1998-ban megkezdtem. Ugyanis diplomázásom előtt a gyakorlóiskolai záró tanításom témája Petőfi Sándor volt. Arra – kis túlzással – majdnem annyit készültem, mint most egy 45 perces ismeretterjesztő filmre. Egyelőre most nem nyertem, de a témát nem engedem el. Mert azért Petőfi a forradalmi hevületénél, szerelmes verseinél – amiről mindig beszélünk, amiről ismerjük – jóval többet jelent. A katonai pályája sem ismert szélesebb körben, ezt az oldalát szeretném a filmben megmutatni. Sokan nem ismerték el katonai érényeit, ugyanakkor a „korszorús költő” – ahogy a nemzetőr listán, mint foglalkozását feltüntették – a honvédsereg katonájaként jó példával járt elől a forradalom ügyét szolgálva. Ezt ismerte fel Bem tábornok is, aki nem kezelte szokványos esetként a nehéz természetű, önfejű, makacs költőt. Bízom benne, hogy egyszer kijön a lépés. Az 1848–49-es szabadságharcról, fontos résztvevőiről is rengeteg alapanyagot gyűjtöttem össze, aligha engedem kárba veszni. Foglalkozom egy 1956-ról játszódó kisjátékfilmmel is, amely egy mentős szemével láttatja a forradalom, az ’56-os események három napját. Ez már nyertes pályázat, összfel ezen dolgozom majd. Az utóbbi időben hangjátékokat is készítettem,

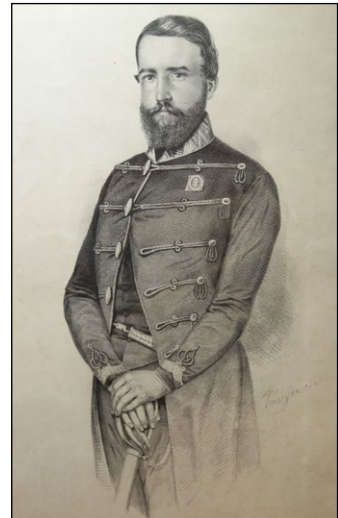
forgatókönyveket írtam, most is több különböző témájú tervem van, illetve szeretnék egyszer nagyjátékfilmet is készíteni.

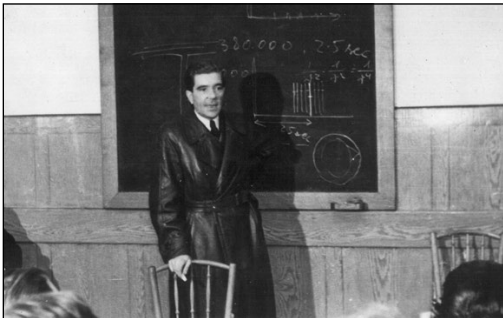
Gőrgői Artúr tábornok
(Barabás Miklós
metszete)

Gőrgői Artúr síremléke
Budapesten, a Fiumei úti
sírkertben

A 29 éves Klapka György
(a Hadtörténeti Múzeum
képtárából)

Bay Zoltán fizikus, akadémikus előadása
a Budapesti Műszaki Egyetemen (1947)

Bay Zoltán feleségével, Herczegh Júliával
Amerikában (1950-es évek)

Klapka György
honvédtábornok síremléke
Budapesten, a Fiumei úti
sírkertben.
Róna József alkotása.

A Görgei-film vetítése az Akadémián (2018)

SIMON JUDIT (Kisvárd, 1968. október 24.) szerkesztő-rendező, független filmalkotó. **Tanulmányai:** Kossuth Lajos Gimnázium Nyíregyháza (1983–1987), Pázmány Péter Katolikus Egyetem Budapest, bölcsészettudományi kar, magyar-angol szak (1993–1998), diploma: középiskolai tanár. Független Filmszövetség Budapest, videó és mozgókép-gyártó szak (1998–1999). **Munkahelye:** Magyar Televízió Irodalmi Szerkesztőség (1999–2010). Magánvállalkozás (2010–). **Főbb alkotásai:** *A komáromi hős* (portré dokumentumfilm Klapka György, honvédtábornokról, 2020), *Én vagyok Szent-Györgyi* (forgatókönyv, rendező 2017), *Isten veled, Görgei!* (portré dokumentumfilm Görgei Artúr honvédtábornokról, 2017), *A Hold válaszolt* (Ismeretterjesztő portréfilm Bay Zoltán akadémikus fizikus feltalálóról, 2014). **Nyelvtudás:** angol, francia.

NÉVJEGY

ZIMONYI ZOLTÁN
Anteusz Rékason
Serfőző Simon köszöntése¹

Tisztelt ünneplő Közösség! Tisztelendő plébános atya, közéleti notabilitások!

Köszöntsük tapssal Serfőző Simon Kossuth-díjas költőt, Zagyvarékas díszpolgárát. Három nap múlva tölti be 81. életévét! Kedves Simon, Isten éltesen, tartson meg egészségben, ihletben, olvasóid szeretetében!

Hatvan évnél hosszabb pálya. Költő, de írt regényt, novellát, szépirodalmi riportokat, színműveket, hangjátékot, szerkesztett folyóiratokat, vezetett könyvkiadót. Szer-teágázó, mennyiségileg és minőségében is súlyos, és hál' Istennek, még nyitott életmű.

„Az író vállalkozás, öröklött képességei: az alkat; gyermekkorának emlékezetnépesítő élményei: a szülőföld; az átvett tradíciók kényszere: a nemzet; a szellemét terméke-nyítő áramlatok: a kor akarnak művé öröködni és hatni benne.”²

Próbáljuk meg innen, a vállalkozása felől megközelíteni Serfőző Simon munkás-ságát.

Vele született képességek

Östehetség. Természetadta képessége a művészi kifejezés, a versbeszéd.

A fogalom gyanús, a műveletlenség árnyéka vetül rá. Móricz Zsigmond szavaival „*»Östehetségnek« nevezték el az olyanokat, akik minimális vagy semmi iskolai képzettséggel regényt és verset tudnak írni.*” Tudtommal Serfőzőről tapintatból nem is írták le. Kivéve a jelen lévő Fecske Csaba költőt, aki a *Parnasszus* nyári különszámában néven nevezi tehetsége természetét. Egyben elhessenti a parlagság gyanúját: „*Östehetség, aki nem tanulta azt, amit tud, hanem magával hozza*”. (Más kérdés, hogy a vele született képesség pallérozatlan marad, vagy – mint Serfőző esetében – mesterien csiszolódik.)

Serfőző a versgenezis tekintetében az ugyancsak östehetség Sinka István rokona.

Idézem Sinkát, a serdülő Serfőzőt is a helyébe képzelhetjük: „Sokszor órák hosszat álltam egy helyben, ha kinn pásztorítottam s bámultam a ragyogó őszt, az úszó ökörnyát. Azon az őszen jöttem rá arra, hogy a csendnek tulajdonképpen ezerféle hangja van, amit a fül meg nem hallhat. Az ilyen hangokat csak a szív foghatja fel [...] Azon

¹ Elhangzott Zagyvarékaszon 2023. október 21-én a község alapításának 700., az 1956-os forradalom 37. évfordulója, Móricz Zsigmond és Serfőző Simon emlékpadjának avatása alkalmából rendezett ünnepségen.

² Németh László: Móricz Zsigmond, 1926.

az őszön tudtam meg, hogy nem vagyok egyedül, [...] rokon az egész árva táj, népével, kucorgó, lassan avasodó szalmaboglyaival együtt. Hogy tulajdonképpen azért vagyok olyan elhagyott, mert törvénytelenül és végzetesen hozzátartozom a tájhoz, az benne van húsemban, a véremben.”

Serfőző egyke, tanyán élnek, ott nő fel, szülei látástól vakulásig dolgoznak. A kisfiú magányos. Pajtásokat keres. Libákat őriz, van tehén, disznók, baromfi, ők lesznek a pajtásai, velük beszélget. Körülötte fák, dombok, árkok, kazlak, madarak, vadnyulak. Ember nélküli táj. Rideg. A képzelőerő életre kelti, megszemélyesíti. Dús a fantáziája. A szelet a fák legyezik, a kazlak oldalát a Hold harapta ki, a barázdában öccse kapál, a kakas, a gúnár fürdik a meleggel félig telt árokban, a bokor az ablakkal csodáltatja magát. A kis lurkó varázsló. Oldalára kulcsként mi mást akasztana, mint tele tavat. Fejére magas hegyet illeszt fel süvegnek. Garabonciás az Istenadta. Megfúvatja az *aranyos tökvirág trombitáját is*, „*megdagad a torka tőle, mázsás nagy tök lesz belőle.*”

Vele született képessége a tagoló ösztön is, az ősi gyökerű tagoló vers ritmusa. Évszázadok alóli szívdobbanás ez. A tagoló vers a szótagszámláló, hangsúlyos, magyaros ritmus ősi formája. XVI. századi vagy még korábbi énekmod. A természetes szólam és mondattagolás az alapja, a szótagszám változó lehet. Szoros a kapcsolata az élő beszéddel. Ady újította meg ezt a hangzásformát.

A gyermekkor emlékezetnépesítő élményei: a szülőföld

A görög-római mitológiai nagy erejű alakja *Anteusz*, Gaia, a Föld istennőjének fia. Mindenkit legyőzött, ugyanis új erőre kapott, ha az anyaföldet érintette. Végül Héraklész úgy tudta elpusztítani, hogy felemelte a levegőbe: ne érinthesse szülőanyját.

Serfőző Simon Rékas Anteusza. „Érezem a földet” – írja. A szülőföld érintése adta és adja a meg-megújuló ihletet. Szerencsére ellensége, a szörnyű idő nem tudta elszakítani a föld érintésétől, így legyőzni sem.

Suhanckora barázdáiból a városba vetődik. Szökevény léte azonban folytonos hazatérés. Otthona e táj. „Az ide vissza utat már / minden égtáj felől ismerem, / nem téptem föl magam mögött, / s nem is teszem / Ameddig a fák ellátnak, / kicölöpözöm idetartozásommal a tájat, / maradék hazámat.” Hazalátogatóban, otthon a „rímek, / verssorok kavargó tánca” kezdi hullatni a fényt. „Jöttem, csak jöttem, / mint aki el sose mentem. / Világot ha jártam, / tiszta forrásból csak itthon ittam.” (*Sírató*)

A táj szól verseimből – ez a címe székfoglalójának a Magyar Művészeti Akadémián. Egész írói pályáját, szemléletét a származtató világ határozza meg.

A „gyerekidő” életanyag. Amit fel kell dolgozni, szétkiáltani, tanítani. Kötetei eleinte az életrajzot, saját és szülei sorsát tematizálják. Írói katarzis ez, lélekosztás. És formálódó küldetéstudat: egy tanyasi gyerkőc eszével „megéreztem, – írja – ösztöneimben benne volt, hogy kötelességem: ne feledjem soha őket, hűséggel legyenek hozzánk [...]”. Sorsuk zászlaját az égnek felmutassam.”

Küldetéses költő. „Szavam legyen a másoké”. Őrzi az ősök példáját: csendes és bátortalan, de belül szívós és konok emberségüket. Hatalmas pici asszonyokat idéz,

akik, bár „erejük nincs annyi, hogy a hátukra zuhanó falevéltől ne essenek el”, „mégis hatalmasak, jajgatva dolgoznak, a földeken anyajogúak, a kisbikát mellükön is megszojtatják, kazlat vesznek nyakukba, lépnek hétmérföldet, gépeken tútesznek [...] markolják, megeszik a munkát, filléreken áttelelnek, a legnehezebbet kibírják.”

Kemény, kegyetlen líra a Serfőzőé. Igehasználata az emberre ólmosodó nagyobb erőket érezteti, gyakoriak a műveltető és szenvedő igealakok (aláztattam, megcsalattam, kínlódtat stb.). Mégis reményt sugároz a sejtjeibe épült töretlen bizalma a munkában, az életben.

A szülőföld és a versvilág kapcsolata az idők során változik. Később, amikor az emberkorú gondokról ír, a magyarság sorskérdéseiről, történelmi tipródásainkról, a XX–XXI. századi ember gondjairól, a küldeteses költészet feladatairól, a verseit változtatlanul a gyermek és serdülőkor képei, a tanya növényi, állati, természeti elemei uralják, de ezek már *nem témák*, hanem *stíluseszközök*, mint *kellékek* kopírozódnak rá az újabb témákra. Képvilága mindhalálig a természet, fa, föld, szél, a paraszti világ és szokásrendszer. Verseit megizesíti a jász-kun szülőföld nyelvi zamatával, megke-ményíti emberi példájával, a táj kelléktárából díszíti szóképeivel. Zagyvarékas világa, amelynek sorsáról annyit elmondott, formai eszközként marad vele.

Gyermekverseiben és időskori visszatekintő költeményeiben visszatérnek a gyermekkor sorsmeghatározó élményei. Zagyvarékas, az örökös otthon kerül ismét fókuszba. Édesapja és édesanyja alakját dombok, vizek, növények, szerszámok motívumaival idézi. Újra éli panteisztikus természet-élményét: libaterelgetés, bocik pásztorolása közben naponta találkozott a természetben bújócskázó Istennel.

Az átvett tradíciók kényszere: a nemzet

Serfőző életműve nemzeti hagyományainkban gyökerezik, erős a magyarságtudata. Példák százait idézhetnénk. Szerencsére Rékason nincs erre szükség. Még eleven az élmény: a község főterén hivatásos és helybeli amatőr előadók társulata mutatta be 2000-ben – kirobbanó sikert aratva – Szent István-drámáját, a *Jövőlátót*.

Bertha Zoltánt idézem: „Szent István látomásaiban felkavarog az ország ezeréves sorsa – országvesztések, tatár- és törökdúlás, idegen megszállók hatalma alá vettetések, levert forradalmak, háborús vereségek, Trianon és diktatúrák, eltiport szabadságtörekvések.” A király magyarságfélése ortalomkérő fohászokban ölt testet: „Fegyverrel, sem semmilyen kényszerrel meg ne hódoltassunk: ne váljunk kiszolgáló néppé, parancsvégrehajtó néppé soha! Martalóc népek martalékává soha!”

Serfőző hagyomány-tiszteletét igazolja a Cs. Pócs Éva etnográfusnak ajánlott *Hal-lomások* című ciklusa. Mitologikus hiedelmeket, babonákat hív elő a falu emlékezetéből. Talán gyermekkorában hallotta, talán Pócs Éva gyűjteményében olvasta, a lényeg: ismeri Zagyvarékas hitvilágát, a vers erejével feléleszti, szülőföldje emlékezetébe idézi.

A nép-nemzeti hagyomány – származása és erkölcsi elkötelezettsége okán – nemcsak örökség, hanem folytatható és folytatandó küldetése. Serfőző Simon a két világháború között virágzó népi irodalom útját járja, munkássága élő cáfolata, hogy a népi irány-nak napjainkban már nincs is létjogosultsága – ahogy azt sokan szeretnék elhítni.

A kor

Sintér idő – bélyegzi meg Serfőző az élete nagyobb részét kitevő évtizedeket. Túlzás lenne?

1942-ben született, tombol a világháború, Don-kanyar, 200 ezer honfitársunk pusztulása. *Feledésből az emlékművük*. Édesapja is a frontra kerül, szerencsésen hazatér, kisfia megrémül: ki ez az idegen? Sír.

Nincs időnk, hogy végigkísérjük Serfőzőt a teljes korán. Ismerjük a szörnyű idők futását. 1958/59 táján azonban időznünk kell. A forradalom leverését megtorlás követi. Lélegzetelállítóan ábrázolja Serfőző a *Rémhírvivők* című drámájában a tanyára ülő dermedt félelmet, amelyet a diktatúra fokoz, hogy a múltat végképp eltörölje. Tűzzel-vassal felforgatja az ezeréves paraszti életformát, kollektivizálja a tulajdont. A jövő a jövőjétől kezd félni. A tanya elveszti távlatait, népe menekül, az erőltetett iparosítás olcsó munkaereje lesz, városok ágyrajárója, otthontalan. Ez már Serfőző megélt sorsa. Amit szülei építettek, összeomlik. Az erőszak és rémület ellenére, a szülei nem lépnek be a tsz-be, fiuk nem tanul tovább, betanított munkás lesz Újpesten. Édesapja, az eltagosított jó föld helyett silányságot kap, leadja, kénytelen építkezéseken segédmunkát vállalni.

Tisztelt Ünneplő Közösség!

A költő érzékeny műszer, veszi a világ jeleit, s képes ezeket a nyelv erejével felerősíteni, továbbítani. A nagy költészethez azonban kell még valami: GERINC. Mit akar vagy nem akar meghallani a jelekből, s mi az, amit felerősít, továbbít, mit hallgat el?

Serfőzőnek van gerince. Hiteles tanúja a sintér időnek. „nemcsak a maga sorsát vállalja, sorra veszi a haza dolgait, a megalázott, kirabolt falut, a parasztot, a munkást, az értelmiség ellenes politikai terrort, az erkölcsi rombolást, a megalkuvást, a hallgatást, a perspektíva nélküli anyagiasságot, gyermektelenséget, Trianont, a szegénységből elvándorló, otthontalanná váló népet.” Albert Zsuzsától kölcsönöztem ezeket a szavakat.

Serfőző háttal állt a sintér időnek. Költészetét a hatalom elleni tiltakozás, s a változást hozó demokratikus mozgalmakban való aktivitás jellemzi.

„Az írónak az a dolga, hogy kimondja az igazságot, hogy megírja a kollektív sérelmeket, sérelmeinket. Így tudunk csak tenni valamit. Én a szavaim erejével tudok csak vigyázni erre a világra.”

Köszönjük, Simon! „Örzők, vigyázatok a strázsán!”

Pillantásod a Napé legyen.
Ébredésed a reggeleké.
Lépteiddel utak haladjanak.
Szavad legyen a másoké.³

³ Az *Itt élnem* című egy szám első személyű vers emlékpadra vésett részletének átköltése.

SERFŐZŐ SIMON

Bemutatták magukat

Járásukról megismertem őket,
ahogy jöttek az úton,
hozta a rossz szándék őket,
bot is volt náluk.

Szaglott az erőszak belőlük.
Le se tudták volna tagadni,
kicsodák ők.

Az arcuk több színben játszott,
mindig úgy, ahogy a Nap világolt.
Akik saját lábukon megállni se tudtak,
csak mindig amerre a fák hajlongtak.
Kezet se kellett velük rázni,
bemutatták ők magukat.

S bemutatták azok is,
akikkel estére ért haza az elfáradt gyalogút,
s reggel korán indulhatott is vissza.
Akiknek zsebében valakik mindig
két kézzel kotorásztak,
s vitték ami még benne volt.
Ők pedig télidőkben szakadt kabátjukba húzódtak,
akárha nádak szélárnyékába
a kietlenségben, ki tudja hol.

Ki más

Ki más lett volna, ha nem én,
aki a kóbor madarakat elkergettem.
A napraforgó földön szotyoláztak,
szemeteltek maguk alá:
az őszi idők nem győztek utánuk takarítani.

S aki az esőnek túljártam az eszén:
a cserepet lehúztam a háztetőn,
nem talált rajta bebúvót a padlásra,
hiába kereste egész álló délelőtt.

S aki a tájakat összeterelte,
a viharok elhordták a dűlőkön túlra,
én voltam az is, nem más.
S aki a szeleknek megfogadtam,
copfjukat, mint a lányokét,
nem húzom meg többet,
nyugodtan trécselhetnek a ház végén.

Hiányoztunk

Hiányoztunk egymásnak,
mint szomszédoknak vízzel teli kút.
Mint egyik lépés a másiknak,
ne egyedül vinné a végtelen gyalogút.

Hiányoztunk egyikünk a másiknak,
akár csak magányos fának,
hogy pipacsokkal tavasszal
felköszöntsék a környező tájak.

MARIK SÁNDOR

A „majtisi író”: Végh Antal 90

A múlt század utolsó harmadának egyik legérdekesebb és legvitatottabb magyar írója, Végh Antal kilencven éve, 1933. október 14-én született, és 2000. december 19-én hunyt el. Nyilvános életrajzai a Szatmár megyei Jánkmajtist említik szülőhelyeként, de maga következetesen Majtist említ – ami valójában igaz, hiszen az önálló Jánk és Majtis csak az 1950-ben tartott tanácsválasztás során egyesült.

Hamar elhagyta szülőhelyét: Szatmárnémetiben járt középiskolába, mivel a város mindössze húsz kilométerre volt szüleinek lakóhelyétől, és azokban az években éppen nem köztük húzódtott az országhatár. A nagy múltú debreceni kollégium következett, majd a sorkatonaság. Az első munkahelye tanítóként a Hajdú-Bihar megyei Gáborján általános iskolája. Itt érte az 1956-os forradalom, megválasztották a forradalmi bizottság titkárának. A következmény nyolc hónap börtön, amit letöltött.

Az újfehértói tanyavilágban taníthatott újra, ahonnan hamar bekerült a település központi iskolájába. Első írásait innen küldte a Megyei Könyvtár, illetve a *Kelet-Magyarország* irodalmi pályázataira 1960-ban. Ezeken jutalmakat, díjakat nyert, miközben Újfehértón irodalmi esteket szervezett igen nagy érdeklődés mellett. Nem sokkal később Nyíregyházán kapott kollégiumi nevelői állást és részese lett a megye akkor élénk irodalmi életének. Főként novellákat, elbeszéléseket publikált. Írásai rövidesen megjelentek rangos országos folyóiratokban: a *Valóságban*, az *Alföldben*, a *Kortársban*. Egyre sikeresebb lett, azonban hamar felismerte, hogy a „sötét Szabolcsból”, ha íróként érvényesülni akar, a „központba”, Budapestre kell költöznie. Ezt már 1962-ben megtette, de élete végéig gyakran járt haza, Szabolcsba, Szatmárba.

Végh Antal írói munkássága során sokat merített a nyírségi és a majtisi emberek életéből, tapasztalataiból. Olyan könyvek, mint többek között a *Nyugtalan homok*, *Aranyalma*, *Erdőháton*, *Nyíren*, *Száz szatmári parasztétel*, *Az almafákat évente kell metszeni*, *Nincs béke az almafák alatt*, *Fehérgyarmat tangót jár* és mások, nem jöhettek volna létre a szülőföldön szerzett élmények nélkül. Az országos irodalmi-politikai közéletbe is megyei témával robbant be a vegetáló Penészlekről szóló *Állóvíz* című szociográfiába hajló riportjával, amelyben kíméletlen őszinteséggel tárta fel egy szegény dél-nyírségi falu lakóinak kilátástalan életét. A *Valóság* című folyóirat 1968 áprilisi számában megjelent írás nagy vihart kavart. Egyaránt tiltakoztak az érintettek és a megyei vezetők, közbeszólt a Magyar Írók Szövetsége és a Művelődésügyi Minisztérium. Végh Antal előbb vesztésre állt, végül javára fordult a történet. A legnagyobb vitát kiváltó, az egész magyar közvéleményt lázba hozó könyve mégis a *Miért beteg a magyar futball?* 1974-ben jelent meg és – több kiadásban – 750 ezer példány fogyott belőle. Végh Antal három és fél évtized alatt ötvenhét könyvet jelentetett meg, mostanában egyre alig említik.

Írásaiból kitűnik: könnyű kézzel formált a legapróbb tényből riportot, novellát, szociográfiát. Van azonban egy elbeszélése, amelyből kiderül, mélyen őrzött titkokat is tudott tartani. A médiában meg nem jelent írásait lapozgatva özvegye, Gabriella hívta fel a figyelmem az író egyik 1990-ben keltezett elbeszélésére, amelynek tartalmáról évtizedekig nem beszélt senkinek: életének az 1956-os forradalomhoz fűződő szelete. Alább ezt közli a *Szemle*, kiegészítve a családi albumból származó néhány fényképpel.*

Véghe Antal a '90-es évek második felében

Családi munkamegosztás: az író legtöbb kéziratát felesége, Gabriella gépelt és véleményezte elsőként (kép a '70-es évek elejéről)

* Véghe Antal írói munkásságáról születésének 75. évfordulója alkalmából a *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* konferenciát rendezett, amelynek szerkesztett anyaga a folyóirat 2008/4. számában olvasható. A Penészlek-vitáról lásd BABOSI LÁSZLÓ: „Üzenet” az „Állóvíz”-ből. A Penészlek-vita (1968–1969). Szabolcs-szatmár-beregi Szemle, 2016. 2. sz. 31–44.

VÉGH ANTAL

Valaki velem volt

Mint csiga – hátán a házával –, így indultam neki az útnak, magammal víve minden gondomat-bajomat, kétségeimet és félelmeimet is, a bizonytalanságot, a reménytelenséget. Ha így indul el az ember egy útra, egyáltalán miért indul el?

Az út... Gáborjántól Konyárig. Gáborjántól azért, mert 1956 decemberéig ott éltem, Konyárig azért, mert Gáborjánhoz ez a legközelebbi vasútállomás.

Éjjel egy órakor keltem útra a hajnali négykor Debrecen felé induló vonathoz.

Nem Debrecenbe készültem, sokkal messzebb annál; világgá! Világgá, egy tömött aktatáskával a hónom alatt, titokban vakmerő és boldog reménységgel, mégis, hátha, hátha...

Akkor úgy látszott, nincs más választás számomra. Nem beszéltem erről eddig. Akik ismernek, tudják rólam, még a legszűkebb baráti társaságokban sem, még a családomnak is csak alig-alig. Talán Bandi fiam és Kati lányom nem is tudnak semmit az én 1956-os életemről, a börtönidőmről, a pufajkások gumibotjainak nyomairól a hátamon. Most minden kikívánczik belőlem.

Fogadalmam és ígéretem kötött, hogy nem beszélek. De egy harmincévesnél is hosszabb ígéretet meg lehet szegni! Úgy gondolom, hogy éppen ideje.

Hogy eddig miért nem szóltam? Félelemből? Nem, erre más okom volt. Soha meg nem fogalmazott, de legbelül mindig pontosan érzett és felfogott okaim voltak. A kérdés gyanújától való iszonyom. Hisz én 1956 őszén egy hajszállal sem tettem többet annál, mint ami a kötelességem volt. Mint amit bárki megtett volna az én helyemben. Meg hogy minden beszélgetést azzal kezdeni, végezni, minden írásba beleszőni, oda-biggyeszteni – mint ahogy ezt oly sokan tették, számomra mindig ellenszenvesen –, hej, a mi hős cselekedeteink, fiúk, meg börtönidők – minek beszéltem volna erről, ha nem éreztem szükségét...? Mert az a fogadalom Kistarcsáról elbocsáttatva, az bizony rég lejárt, hogy maga most innen elmegy, de ha az életben valaha is, valakinek is...

– Megértette? Akkor mi visszahozzuk magát ide... és akkor maga... ugye érti?

Hol van már ezeknek a fenyegetéseknek a félelme!

Hanem egy kérés ereje, amikor 1957 őszén újra tanító lettem: hívatott a párttitkár – újfahértói pedagógusok párttitkára –, meghagyta, este menjek, hogy ne lássa senki, én őhöz járok.

Azt ígérte nekem, hogy nem lesz semmi bajom. Több semmiképpen nem lesz, mint amennyi volt és van. Ha... ha megígérem, hogy soha senkinek nem beszélek 56-ról. Főként meg 57-ről ne... és akkor csendben eltaníthatok itt a többiek közt...

Akkor még nem jöttek utánam Biharból Újfahértóra a papírjaim. Újfahértón rendőri felügyelet alá is csak később helyeztek. Amit az igazgatóm közbenjárására meg is szüntettek, mert mégis, hogy nézett az ki: biciklis rendőrök jönnek utánam hetente

az iskolába, vagy nekem kellett bemennem az órsre, jelentkezni a főtörzsőrmesternél, akinek a feleségét tanítottam a dolgozók esti iskoláján, magyarra és történelemre.

Szóval, az az út Gáborjától a konyári vasútállomásig. Ahová csak elindultam, de ahová soha nem érkeztem el. Ezt is be kell vallani. Mert a múltunk egyébre sem alkalmas és való, mint arra, hogy elébb-utóbb bevallja az ember.

Szóval, hallgatással, félelemmel, nekibátorkodásokkal. Az én újfehértói hallgatásaim... Így történhetett meg, hogy évek múlva, mikor Pestre kerültem és megjelent ott néhány írásom, az egyik után vizsgálatot rendeltek el. Az Élet és Irodalom megbízásából maga Faragó Vilmos utazott le Fehértóra utánam szaglászni, de üres kézzel érkezett onnan vissza. Egyszer nekem ezt Faragó mesélte el, mondván, akárkit kérdezett meg, Újfahértón senki sem akadt, aki rosszat mondott volna rám.

Nem tudom, azóta Gáborjában volt-e utánam járni valaki is? Meglehet, ha bárki is tenné ezt ma már, késő volna.

Akkor még nem lett volna az...

Azon az éjszakán, amikor elindultam, óvatosan tettem be magam után az ajtót, és senkinek nem mondtam, hogy megyek. Nem azért, mert féltem, hogy bárki is elárul.

Úgy gondoltam, aki világgá megy, annak azt nem kötelező bejelenteni.

Félelmes volt az éjszakai falu, sötét, minden kutyaugatásra összerendeztem.

Nem tudom, szégyelltem-e, hogy megyek, hogy menekülök, hogy lopva hagyom el a falut?

Előző este határoztam el. Talán így még megúszhatok mindent. De hát mit kell nekem itt megúsznom? Mit tettem én?

Hárman ültünk a gáborjáni körorvos nappali szobájában. Dani bácsi, Fábián Károly, az igazgató és én.

És ott éreztem meg, hogy mennem kell.

Mert az igazgatóm elmondta, hogy őt az éjszaka megkereste két pufajkás. És megmondták neki: ha ebben a faluban bárki is meg mer mukkanni, őt tapossák be a sárga földbe. Verik ronggyá, mint ahogy akkor ezt a környéken már jó pár emberrel nem egy esetben meg is tették.

Ez, ez a megbízatás ütött szeget a fejünkbe. Mind a hármunknak egyformán!

Mert Fábián Károly, akivel együtt kezdtük a gáborjáni forradalmat 1956. október 25-én, visszavonult. Őt a falu forradalmárnak – nagyon is igazságtalanul – nem fogadta el. Merthogy járási úttörőtitkár volt igazgatói kinevezése előtt; meg hogy nem kereszteltette meg a fiát, meg hogy ezt mondta, azt tette Rákosi alatt, támogatta a téesz-szervezést, járt tojáást begyűjteni, mint a többi tanító.

Az igazgató megsértődött – joggal – és kiszállt. Én maradtam. Pedig egy hajszálnyit sem vallottam más elveket.

Még a gáborjáni 12 pontot is együtt szerkesztettük. Én olvastam fel a falugyűlésen a kultúrházban. Ott mekkora tömeg volt! Elsötétedett az utca a kultúrházba igyekvő tömegektől.

Mire a bizottság megválasztására sor került, Fábián Károly már nem is volt jelen. Felállt, kiment, hazaballagott. És mégis, most ezt az embert tették felelőssé a megfélemlítésével.

– Ez az! – mondta Dani bácsi, a körorvos –, hát éppen ez az! Merthogy veled más terveik vannak. Csakhogy arra még nem volt idejük.

Dani bácsi mindent megtett értem. Előzőleg, amikor hallottuk, hogy a környéken már szedik össze az embereket, hogy földig verik a pufajkások azokat, akik erre ki lettek jelölve, Dani bácsi beutalt a berettyóújfalui kórházba. Oda engem bevettek, a kórház igazgatója jött elé, Dani bácsi vele beszélt meg mindent.

Egy pár nap múlva, hogy nem történt semmi, hogy ezalatt semmi rossz hírt Gáborjából nem kaptam, fogtam magam és visszamentem a faluba.

– Az rendben van, hogy a kórházból kijöttél – mondta Dani bácsi –, de nem ide kellett volna jönnöd!

Mert akkor ő már sok mindent tudott, látott. Akkor őt már naponta többször hívták ki a környékre a pufajkások által megvert-megkínzott emberekhez.

És hát neki is volt bűne. Nyilvánosan jelentette ki, hogy amíg az oroszok ki nem mennek Magyarországról, addig ő nem gyújt rá.

Számára a legnagyobb élvezet egy jó cigaretta volt. Hányszor ültünk esténként akkoriban együtt.

Dani bácsi forgolódott, felállt, dobolt ujja hegyével az asztalon, felvett egy cigaretta-t, letette.

Ő számba se jöhetett a veréseknél. Túl a hatvanon, orvos, a környék egyik legmegbecsültebb, legelismertebb személyisége, mindenki tudta, hogy őt kihagyják.

Ez fájt neki. Azzal együtt persze, hogy eszébe sem jutott önként jelentkezni a verésre.

Ilyesmi nekem sem járt a fejemben. Csak az, hogy el kell mennem. Talán annyi rés maradt még a határokon, amennyi elég lesz nekem az átjutáshoz.

Kutyaugatások kíséretében osontam ki a faluból, végig azon a kis utcán, amelyiket Gáborjában úgy hívnak, hogy Torzsás. Ez volt a falu proletárnegyede, a volt cselédek, a legszegényebb gáborjániak utcája. Amolyan Kóróváros. Vörös sarka a falunak. Hány kedves tanítványom járt innen élém. Talán a legkedvesebbek éppen. A Torzsáson majd mindegyik szegény ember párttag volt, kommunista. Őket akartam én halomra gyilkolni? Mert a vád az volt ellenem, hogy összeállítottam egy listát Gáborján kommunistáiról, akiket ki kell végezni.

Olyan hamis propaganda nincs a földön, amelyet ha jól szervezve indítanak útjára, elfogadó fülekre ne találna... Kezdték beszélni a faluban, hogy létezik ez a lista. Volt, aki látta is... a tanító írta, a helyi kulákok diktálták neki, meg a volt malmos, mert ő még nem ismeri annyira a falut, nemrég van itt.

Kint a falu végén megálltam lélegzetet venni. És elköszönni a falutól. A gáborjáni templom tornyától köszöntem el. Az odalátszott ki a falu végére, az éjszakai sötétben is virító fehér tornyával.

Visszanéztem, nem jött utánam senki. Senki, még innen a falu kommunista negyedéből se, a Torzsásról.

Engem a falu népe egyhangúlag választott be a forradalmi bizottságba. Ellenem egyetlen kéz sem emelkedett a magasba.

Én lettem a forradalmi bizottság titkára.

Abba a bizottságba jó néhányan a torzsási „kommunisták” közül is bekerültek. De nem az a fő-fő bolsevik, aki eddig is félelemben tartotta a falut, aki 1946-ban teheneket lopott egy környékbeli uraság istállójából, aztán ezekért a tehenekért mint újra földhöz juttatott kiváló állattenyésztő Kossuth-díjat kapott Rákosi Mátyástól.

Ez a család, meg a kiterjedt rokonsága volt a rákosista bolsevizmus fő szálláscsinálója Gáborjában.

Azzal együtt, hogy ez a „szálláscsinálás” istenigazából soha Gáborjában végbe nem ment.

Tudtam az utat Konyár irányába.

A falu alatt a legelőkön vezetett át egy kis földút, azon kellett menni. Később akác-fasor is szegélyezte az utat, jó fagyos volt a föld, nem kellett a tócsákat kerülgetni.

Hogy másnapra a tanácsházat elhagyta az egész apparátus, este a bizottságban azt mondta valaki: kell egy személy, aki állandóan a községházán tartózkodik.

Így mondta: községháza, nem úgy, hogy tanácsháza. Engem jelöltek ki erre. Az igazgatóm azt mondta, menjek csak nyugodtan, majd ő helyettesít az óráimon, neki mint igazgatónak nincs sok órája amúgy se...

És akkor én átvettem a községházán a vezetést.

Abban a hónapban töltöttem be a 23. életévet.

Nem dagasztja emiatt most keblemet semmiféle büszkeség. Este a bizottság mindig együtt ült. Én számoltam be nekik arról, hogy mi történt egész nap. Miben kellett intézkednem: hozzanak petróleumot a falunak, egy fejfára valót ki lehet vágni a község erdejéből egy halott szegény embernek. Sót is kellett hozatnom...

És akkor az egyik este a beszámolóim végeztével, meg a majd éjfélig tartó beszélgetés befejeztével is, azt mondja nekem az egyik bizottsági tag – éppen onnan a Torzsásról –, a nevére is emlékszem, hogyne emlékeznék, osztályfőnöke voltam a nyolcadikos kislányának, Mácsi Pirikének – az apja talán Sándor volt?

– Tanító úr, egyet tessen megmondani nekem: honnan tetszik tudni, hogy kell a forradalmat csinálni? Mert maga ezt olyan gyönyörűen csinálja.

Gyönyörűen csináltuk volna?

Nem égbekiáltó bűnökkel? Nekem később az egyik égbekiáltó bűnöm az lett, hogy ellenforradalmi propagandát fejtettem ki a szovjet csapatok ellen. Történt, hogy ülök egy délelőtt a gáborjáni községházán a Gáborjáni Forradalmi Bizottság titkáraként. Szól a telefon. A Berettyóújfalu és Vidéke Szabadterületi Forradalmi Bizottságától jelentkezett valaki: egy szovjet alakulat lerészegedve – kivonultában – rabol, fosztogat. Készülünk fel rá. Húzódjon el a lakosság, dugjanak el mindent, amit lehet, főként az alkoholt. És a nők is húzódjanak el! Mit tehettem? Hogy értesíthettem volna a falut másképp, mint hogy felmentem a boltba, ott éppen sót és petróleumot osztottak és kihirdettem a telefon üzenetet.

Nagyon nagy pánik tört ki.

Mindenki fejesztetten rohant haza, az más kérdés, hogy nem jött részeg katonaság, Gáborjában még józan se, de napokig rettegett a lakosság a hír hallatán. Akkor még nem volt olyan messze a sok 1945-ös élmény, mely a felszabadulásunk emlékével

együtt járt. A katonák rablása, fosztogatása, a megerőszakolt nők sokasága... úgy látszik, nem felejtettek az emberek.

Aztán egy pár nap múlva a pánik elült, de az én vétkem megmaradt. Csakugyan meggondolatlan voltam, de ha mégis igaz lett volna a hír, és én elhallgatom a telefont, nem lett volna a bűnöm nagyobb?

Végigcaplattam az utat Gáborjántól Konyárig.

Már több mint egy órája jöhettem. Ahogy beértem a falu alá, egy hatalmas szérűskertnek mentem neki. Olyat én még életembe sose láttam. Szalmakazlak szalmakazlak hátán; Konyár nagyközség, ott az volt a szokás, hogy a nép nem a házaknál csépelet, mint nálunk Majtison, hanem egyetlen hatalmas „lóger”-ben.

A sötétben is látszott a kazalrakodó körvonala. Gondoltam, megkerülöm, de hogy lerövidítsem az utat, elindultam a kazlak között a sötétben.

A pisztolyom nem volt nálam, azt „leadtam” idejében. Az a pisztoly is a fene megette, hogy került hozzám? Ezt is bemagyarázták a falunak, hogy nemcsak az a lista készült el, de fegyver is volt a gáborjáni kommunisták kiirtására.

Én szerettem volna találkozni akár csak egyetlen olyan emberrel is Gáborjában, aki elhitte, hogy ki akartunk volna bárkit is végezni. Ez örütség ... Megölni egy embert? Kit? A tanítványom édesapját, aki tanácselnök volt? Ki lőtt volna? Én? És aztán ott maradtam volna a faluban? Vagy menekülök? Vagy mit csinálók?

Még most is kiver a veríték, ha rágondolok... embert ölni, bármi eszme szolgálatában.

Nemhogy elpusztítani valakit, de még bántani, megfenyegetni, bosszút állni sem szólított fel engem Gáborjában senki. Minthogy ott egy újjal sem nyúlt senki senkihez.

Még a falu ott maradt ÁVH-s századosához sem! Ő már messze nem ÁVH-s tisztként volt jelen Gáborjában, hanem községi függetlenített párttitkárként. Mint leszelt ÁVH-s tiszt.

Aki aztán később újra szolgálatot vállalt, pufajkásként járta a vidéket éjszakáról éjszakára, de arról nincs tudomásom – és ez a becsületére legyen mondván –, hogy valahol is szólta: őt bántották, megfenyegették volna. Még csak éreztetni sem éreztette vele senki azokban az októberi időkben a múltját. Meg azt, amit a faluban párttitkárként tett. Minthogy csakugyan nem is tett semmi rendkívülit, azonkívül, hogy párttitkár volt, a volt főjegyzői lakásban lakott, titkár úrnak hívta az egész falu.

Ő is ott volt azon a falugyűlésen. Nem szólalt fel, neki se szólt senki egy rossz szót sem.

Hanem a pisztoly... Jön át hozzám egyszer a községházára a titkár, hogy ő leadja a pisztolyát, melyet mint párttitkár kapott és viselt. Nekem adja ide, mert most ez nálam kell, hogy legyen. Harminckét töltényt is adott egy újságpapírba csomagolva.

Én ezt a pisztolyt nem szolgáltattam be. Nálam volt, de még próbálövést sem adtam le vele sehol... Hiszen azt valakinek hallania kellett volna, bárhol sütöm el.

Harminckét töltény. Harminckét név szerepelt a gáborjáni halállistán.

De jól tudott valaki számolni...

Először a tanácsházáról paterolt ki két pufajkás. Az volt a hiba, hogy nekik nem adtam oda azt a rohadt pisztolyt. Nem, mert el is feledkeztem róla, abban a helyzetben másnak se igen jutott volna eszébe... Úgy meglepődtem.

Beront a tanácselnöki szobába két ismeretlen pufajkás, géppisztollyal a kezében. Se kopogtatás, se bemutatkozás, se semmi. Azt mondja az egyik: ide a kulcsokat, aztán takarodj! Letegezett. Azt mondtam neki, kérem, engem ide a falu lakossága állított, én egyhangú szavazással lettem megválasztva, innen engem csak azok küldhetnek el, akik megválasztottak, akiktől a megbízatásom való.

Ember olyat még nem látott... Néha még most, harminc-egynéhány év után is fülembe cseng minden, abba én még most is beleborzongok, ahogy az a két pufajkás akkor elkezdett röhögni...

Rajtam. Amit mondtam... hogy engem választottak... meg hogy ki mozdíthat el engem innen...?

Nekem már ebből a röhögésből meg kellett volna értenem mindent...

Másnap visszavettem az óráimat és tanítottam tovább... A pisztolyért később jöttek el, éjszaka törtek rám, a pisztoly a fejem alatt volt. Kivették, elvitték.

És én nem kértem papírt az átvételről... ők nem adtak. Kérhettem volna? Adtak volna vajon? Tanú senki, csak ők ketten...

Ahogy kimentek a szobából, nyitva hagyva maguk után az ajtót... Ahogy én ottmaradtam egyedül, az egyik nem állta meg, hogy vissza ne szóljon: Tudjuk, mire kellett ez a pisztoly magának, tanító úr! Ezt mondta. Ők tudták, mire kellett, én nem. Még ma sem tudom.

Arra még ma is emlékszem, hogy mondták: statárium van, fegyverrejtegetésért bárki felakasztható!

Az az éjszaka, ott reggelig. Ahhoz képest gyerekjáték volt minden keserves éjszakám.

Még az is, amit a konyári szérűskertben töltöttem azon a hideg decemberi éjszakan-hajnalon.

Nem akart virradni. Én meg csak bolyongtam a sötétben. Egyik kazal a másik után, de kivezető út sehol. Már azt se bántam volna, ha ott jutok ki, ahol bementem a kazlak közé, de a visszavezető útra se leltem rá.

Csak a szűk kis rések, kazaltól kazalig. Még azt se láttam az irdatlan sötétben, hogy többször is jártam-é egy-egy helyen, sikátorban, volt türelmem, bíztam benne, hogy egyszer csak kijutok onnan valahogy... Nem akart a feneketlen sötétség oszlani.

És egyszer csak a falu felől gőzös füttyét hallottam. Befutott a vonat a konyári vasútállomásra. Hallatszott a mozdony lihegő, szuszogó erőlködése is. Ahogy elindult. Nélkülem!

Én akkor és ott leborultam a havas földre. Az arcomat beletemettem az egyik szalmakazal érdes, jeges torzsába.

És akkor kitört rajtam a zokogás. Sokáig sírtam ott a kazal tövében. Zokogva és átkozódva feküdtem ott, nem tudom, mit és kit átkoztam el ott; magamat, a hazát, a forradalmat, vagy csak azt, hogy nélkülem ment el a vonat?

Nem emlékszem...

Aztán rövidesen megvirradt. És akkor kikecmeregtem valahogy a hajnali nap fényében az irdatlan nagy kazlak közül. És nem az állomás felé mentem, hogy majd felszállók a legközelebbi vonatra.

Visszamentem Gáborjába. Nyolc órára odaértem, és éppúgy mentem be tanítani az első órára, mintha semmi sem történt volna.

Senkinek nem mondtam el ezt az éjszakámat... Erről eddig még apámnak és anyámnak se beszéltem soha. Hogy én akkor el akartam menni messzire, úgy, hogy még tőlük se köszöntem el.

Úgy indultam el világgá, hogy valójában engem akkor már az sem érdekelt, hogy eljutok-e valahova?

A sors kezét láttam benne, hogy nem bírtam kijutni a kazlak közül, hogy valami mégis erősebben húzott vissza, mint el.

Aztán még egyszer – 1956 karácsonyáig – felcsillant a remény... Hogy mégse vár rám az a sors, mely már akkorra oly sok embert juttatott börtönbe, akasztófára, a menekülés kényszerére. Ez épp egy hétfő este történt, nem sokkal karácsony előtt... Két idegen férfi keresett. Pufajka nem volt rajtuk, géppisztolyt se tartottak a kezükben. Berettyóújfaluból jöttek.

Bemutatkoztak.

De azt nem merném állítani, hogy vajon az igazi nevüket mondták-e? Nem sokat teketóriáztak, egyből rátértek a lényegre.

Talán a bevezető beszélgetésükben volt némi kis enyhe fenyegetés. Hogy ők mindent tudnak rólam. Hogy sok ember megtévedt mostanában. De hát a tévedés nem bűn. Elhittem nekik.

Akkor még nem tudtam, amit később; hogy minden bűn, amit annak minősítenek. Úgyhogy a bűn és az érdem: semmi sem esik oly közeire egymáshoz, mit ez a kettő. Bűnökből is lehet érdemeket kovácsolni, és az érdemek is válhatnak súlyos bűncselekményekké.

Csak az a bolti marhaság ne lett volna – így az egyik –, tudtam, mire céloz.

– De hát végül is abból senkinek semmilyen baja nem történt – így a másikuk... Úgyhogy rám szüksége van ennek a mostanában születő új társadalomnak. Ilyen megfoghatatlan, általános, lapos dolgokat mondtak.

És a párttagságom! Erről is szó esett. Mert én párttag voltam... az igazgatóm unszolására vállaltam. Tehettem volna mást? Persze... kiállok karakánul, keményen...! Nem álltam ki. Jó, leszek párttag. Mert az igazgatóm akkor már undorodott tőle, hogy neki mindig a községi pártalapszervezetbe kellett járni taggyűlésre. Arra gondolt, megszervezi a pedagógus pártalapszervezetet, ahhoz három fő kell – ő egy, Juliska, az iskola-takarítónő kettő, és mert harmadikként nem jöhetett számításba senki, rám esett a választása... És hogy akkor neki nem kell többet taggyűlésekre járni.

Ez kerül szóba akkor este. Hogy rám bízzák a gáborjáni új párt szervezését. Mert igaz, hogy belekeveredtem egy kissé ezekbe az ellenforradalmi cselekményekbe, de hát megint más valamibe belekeveredni, és megint más bűncselekményt elkövetni.

Úgyhogy vállalhatnám egész nyugodtan.

Lehet, hogy vállaltam volna is? Lehet, hogy semmiképpen? Ne most ítélkezzek magam felett, akkor ott, 1956 decemberében kellett döntenem...

És az se számított, hogy a faluban a párhelyiség feliratát én távolítottam el. Magasan volt, nem értem el, kértem egy gereblyét, azzal ütöttem le.

Ez se számított – akkor este nem –, mert hisz ez a párt nem az a párt, arról a pártról maga Kádár mondta ki, hogy az nincs többé.

– Elkéstek! – mondtam akkor este az én két emberemnek. És ez így is volt igaz.

Mert ha egy-két nappal előbb jönnek, lehetséges, hogy akkor egész más lett volna ama esti beszélgetésünk végkifejlete.

Mert szombaton este megkeresett engem néhány gáborjáni gazda.

Kiderült, hogy mind presbiter. Azért jöttek, hogy felkérjenek engem.

Gáborjában ezelőtt a templomban külön helye volt a tanítónak. Abban a templomi padban már évek óta nem ült senki. Most ők azt szeretnék, ha valaki ülne. Rám gondoltak, engemet szeretnének, engem látnak erre a legalkalmasabbnak a gáborjáni tanítók közül.

Nem kérdezték meg tőlem, hogy én miként állok az Istennel. Csak hívtak maguk közé.

És én másnap, vasárnap reggel a gáborjáni presbiterekkel elmentem a templomba. Beültem abba a padba, amelyikben hajdan a gáborjáni tanító ült.

És kifelé jövet a templomból sorra kezet fogtak velem a presbiterek, úgy ahogy az a református gyülekezetekben másutt is szokás.

És azon a vasárnapi istentiszteleten jól éreztem magam.

A pap az ország népéért mondott imát. Nagyon is ránk fért, ráfért az ország népére akkor, 1956 decemberében az a könyörgés. Én is imádkoztam magamban. Akkor én még istenhívó voltam, azonmód. Ateista ma sem vagyok, de most már a tudatomban egész másképp vannak a dolgok, mint akkor...

Azt mondtam az én két emberemnek, hogy az lehetetlen: voltam MDP-tag, lettem a forradalmi bizottság titkára. És elmentem a templomba is. Most meg szervezzek Gáborjában kommunista pártot...?

– Ez teljesen mellékes! – bizonygatták mind a ketten.

Most a pártnak igazán nem számít, hogy legbelül ki mit érez... A pártnak most egészen más érdekeket kell képviselni. És ha ők egyszer így látják, hogy az én személyemben semmi akadály nincs a megbízatásnak...

– Képtelen vagyok! Nem tudom megcsinálni!

Aztán arról beszéltek, hogy mennyire sajnálnak engem. Meg hogy lássam be: ők mindent megtettek értem.

Olyan finoman fenyegettek, hogy akkor ezt szinte észre sem vettem. Később a börtönökben volt alkalmam és időm végiggondolni, elemezni ezt mélyen újra és újra. Mit mondjak? Voltak pillanatok, amikor azt gondoltam... Szégyelljem leírni, hogy mit?

Egy tanítótársam kötélnek állt. Vállalt mindent. Aztán 1957 tavaszán agyonlőtte magát. Meghasonlott. Nem bírta tovább.

Én nem hasonlottam meg. Hozzám a sors még így is kegyes volt... Lehet, hogy a gáborjáni presbitereknek köszönhetek mindent?

Vagy netán Isten különös kegyelmének? Mert ha akkor este én engedek, talán soha-soha életemben talpra állni nem tudtam volna.

De így, a börtönidő után, mégis...

És ma el tudok számolni magamban, magammal mindent...

Elmentek.

Dolguk és megbízatásuk teljesítése nélkül mentek el. Nem jöttek többet. Akkortájt nem is igen lett volna rá alkalom, mert a karácsonyi szünet következett. A helybeli tanítók behúzódtak, az olyanok, mint én, akiknek másutt élt a családja, elutaztak.

Elutaztam én is.

Ezúttal elbúcsúztam mindenkitől rendesen. Talán akkor is feltűnt, vagy talán csak most tűnik fel nekem az emlékezésekben, hogy akkor ott milyen szívélyesen búcsúzott tőlem mindenki? Mintha örökre mentem volna el. Később az igazgatóm mondta is, ők szentül hitték, hogy én soha-soha többé vissza nem megyek Gáborjába.

Csak lesz annyi eszem. Nem volt. Még az óráimat is elosztották már...

És én a téli szünet végeztével újra utaztam Gáborjába... Hanem az az 1956-os karácsony, a félelem ünnepe. A reménytelenség karácsonya. A keservek ideje. Apámék elmondattak velem mindent. Apám akkori arcát sohasem felejem... Egyik pillanatban, hogy mégis így kellett... hogy az élet legnagyobb szégyene lenne az én sunyi tétlenségem, hallgatásom. Másfelől meg, hogy mi lesz ebből? Hiszen akkorra már lehetett tudni, hogy az én dolgaimnál jóval kevesebbekért is ítélték, akasztottak, agyonverték embereket.

Mi lenne a jobb? Ha visszamegyek karácsony után? Ha itthon maradnék? Hova rejthetnének el? Karácsony estéjén csak ültünk az asztalnál szótlanul. Mi lesz velem, mi lesz velünk?

Anyám akkor is talpig gyászban. Hiszen akkor már a legidősebb testvérem halott volt... Ő belehalt az üldöztetésekbe...

És most itt vagyok én...

Láttam, apám minden ajtónyitásra hogy rezzent bele: jönnek értem!

Anyám arca... mintha előre ráírták volna valamilyen titkos kezek azt a tekintetet, amellyel Kistarcsán a szegesdrótokon át először nézett rám, az első beszélőmön.

Ragaszkodott hozzá, hogy arra ő jöjjön el. Pedig apám mennyivel erősebb ember volt.

Nem igaz. Anyám volt a legerősebb.

És ott azt kérdeztem tőle legelőször: ugye nem haragusztok rám?

És akkor anyám nem tudott megszólalni, csak sírt, zokogott ott a drót mögött, csak elmenőben mondott annyit, dehogy, fiam, dehogy haragszunk. Karjánál fogva húzta el onnan egy pufajkás rendőr.

És most megint forradalom van!

De én nem akarom a gyerekeimet úgy látni – belül a dróton –, mint ahogy engem látott ott akkor anyám. Nem akarom úgy se, hogy én legyek kívül...! Mert nem biztos, hogy én olyan erős tudnék lenni, mint akkor ott anyám volt.

De nem azért nem csinálom most a forradalmat... Hanem azért, mert szentül hiszem, hogy ezt a forradalmat már nem nekem, nekünk kell csinálni!

Azt, azt kellett nekünk megcsinálni... Ez most más. Ezt nem úgy kell csinálni, ahogy azt akkor mi véghezvittük. Most más időkhöz, más emberek kellenek. Újak, frissek, huszonhárom évesek...

Nem, nem, ne úgy, mint akkor!

Most gyönyörűbben!

Hogy ne legyen többé senkinek olyan kínkeserves karácsonya, mint az 1956-os volt. Senkinek...

Még azoknak se, akik akkor is, azóta is a barikádok másik oldalán álltak, állnak.

De ezzel nem azt akarom mondani, hogy az ágy alá bújva érzem magam a legjobban.

Erről szó nincs. Csak az Idő! Meg az utak... az út, ott Gáborján alatt Konyárig a legelő szélétől indulva; egészen a kazlak rengetegébe. Decemberi hidegben, reménytelen koromsötét éjszakában.

Ezt azt utat még egyszer megteszem.

Egyedül... Gyalogosan most is!

Úgy, hogy csak az Isten legyen velem, mint ahogy akkor, azon a decemberi éjszakán is velem volt valaki.

Krámli Márta: *Öntöde* (2023)

NÉMETH ERIKA

Krámli Márta és Támuly Zsuzsanna szobrászművészek kiállítása*

Örömmel köszöntöm Önöket, és mindenekelőtt a két kiállító alkotót, Krámlí Mártá és Támuly Zsuzsanna szobrászművészt.

Nagyszerű kezdeményezés a szervezők részéről, hogy magas színvonalú kortárs kiállításokat rendeznek itt, a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár kiállítótereiben, hiszen a közös nyelv, a művészet, melynek minden területe meg tud így mutatkozni a különböző profilú kulturális intézményeink tereiben.

A tárlatot végigjárva azonnal feltűnik Krámlí Márta és Támuly Zsuzsanna alkotásai közötti finom összhang mind a mondanivalóban, mind a kifejezőmód líraiságában. Munkásságukban felfedezhetjük a hasonlóan érzékeny anyaghasználatot, a gazdag gondolati kifejezést, a progresszív szobrászati műfajok sokféleségét, a mívesen alakított felületeket.

Közös szakmai műhelyből, ugyanazon mestertől tanulva indult pályájuk, a kiváló, Rétfalvi Sándor Munkácsy-díjas szobrászművész, Érdemes művész, professor emeritus növendékeiként ismerkedtek meg a bronzszobrászat alapjaival. Magas szintű szakmai tudást szereztek a Pécsi Tudományegyetem Művészeti karán és a nagy hagyományokkal bíró pécsi Fondéria Egyesület bronzszobrászati alkotóműhelyében.

Életrajzuk gazdagon összetett, sokrétű, magas szintű egyetemi képzések után jutottak el sajátos művészi kifejezőmódjukhoz. Krámlí Márta szobrászművész DLA, egyetemi oktatóként is dolgozik, Támuly Zsuzsanna pedig aktív képzőművész. Munkásságukat számos hazai és külföldi kiállításon mutatták be. Alkotásaik köztereken, valamint hazai és külföldi gyűjteményekben egyaránt megtalálhatók.

Ezen a kiállításon míves, szép és kifinomult ábrázolásokat láthatunk. A művészeti műfajok határainak feloldásával, újraértelmezéseivel találkozhatunk. Az alkotások a tűnékeny matériák, szövetek, textilek, pamutszálak és a keményebb szerkezetű fémkeretek, -rostok, -rácsok, vegyes technikájú vázelemek kombinálásával készültek. A kisplasztikák szívünkhöz közel érnek, megejtő érzelmeket váltanak ki.

Mindenütt érezhető a vágy az illékony, mulékony érzések, benyomások, érzelmek, emlékek megfoghatóvá tételére.

* Elhangzott a Nyíregyházán a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtárban 2023. október 9-én Krámlí Márta és Támuly Zsuzsanna *In illo tempore* című kiállítás megnyitóján.

A művekbe a személyes életet kísérő tárgyak, helyszínek, jelenségek, hiedelmek, hagyományok, jelek, erőteljes idézetként épülnek be.

A múlt felidézése, a melankólia és a pillanatnyiség érzéki megragadása kiemelkedő erővel mutatkozik meg mindkét alkotó műveiben. Ugyanakkor a természet és az anyag törvényszerűségeinek tisztelete is egyértelműen fontos számukra.

Ezek az érzékeny alkotások megmutatják a mai kortárs szobrászat sokszínű lehetőségeit, az anyagok kiváló ízléssel történő társítását.

Érzéki élményt okoznak a színes, puha fonalak és az érdes fémrácsok összesimulásai, a lélekfinom növényi elemek és azoknak fénnel való átvilágításai, a rusztikusan, remegve növekvő bronzelemek felületi és tömeg harmóniái.

Egyes művekben megfigyelhetők a szobrászat és a textilművészet sajátos technikai keveredései mint a forrasztás, hímzés, öntés, applikálás, hegesztés, szövés.

Poétikus mélységű, lírai megfogalmazású, érzelmekben gazdag, asszociációkban különösen sokrétű műalkotásokat láthatunk, amelyek valóban megkapóan szép harmóniában illeszkednek a költészet, irodalom és tudományok eme épületéhez, a megyei bibliotékához.

Nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy a lélek érzékenységeinek ilyen mélységű és finomságú ábrázolása Krámlai Márta és Támuly Zsuzsanna alkotásaiban női látásmódjukat is tükrözi, társulva a szobrászat művészi nyelvének magas szintű, örök törvényszerűségeivel.

Gratulálok mindkettőjüknek!

Kérem, tekintsek meg a kiállítást, és kérdezzék a művészeket, a párbeszéd mindig gazdagabbá tehet bennünket!

És ajánlom figyelmükbe, hogy vásároljanak kortárs műalkotásokat, a saját gyönyörűségükre!

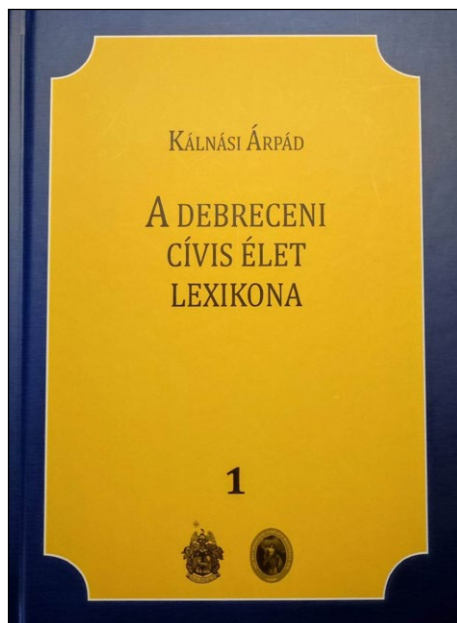
Kedves Márta és Zsuzsanna, nagy szeretettel köszöntelek benneteket Nyíregyházán. Megtisztelő megnyitni a kiállítástokat, megható számomra, hogy itt vagytok, hiszen közös mesterünk, Rétfalvi Sándor szobrászművész emléke is összeköt minket egymással.

Művészi alkotómunkátokhoz további sikereket kívánok!

A debreceni cívis élet lexikona 1–4.

Nagy örömmel és érdeklődéssel vettük kézbe *A debreceni cívis élet lexikonát*, Kálnási Árpád négykötetes munkáját, amely második, bővített kiadásban 2021-ben, Debrecenben jelent meg a Tiszántúli Református Egyházkerület és az MTA Debreceni Területi Bizottsága támogatásával, Fekete Károly református püspök ajánló soraival. A *cívis* szó a latin eredetű *civitas*, *civilitas*, *civilis*, *civilizáció* szócsaládjához tartozik. 'Debreceni polgár' jelentésben 1766-ban bukkan fel először a debreceni diáknyelvben. „Debreceni cívis polgár csak az lehetett, aki beleszületett a polgárjogokba, vagy nemesként lemondott nemesi előjogairól, és házat vett a városban.” – olvashatjuk a *Lexikon cívis* szócikkében. Mára a megnevezés mögötti sajátos cívis életfelfogás és életforma jellemzői (zárt, nagyon konzervatív, erősen hagyományörző, mélyen vallásos, általában csak egymás között házasodó közösség) már egyre halványuló emlékként élnek még a helyiek tudatában is. A kívülállók számára pedig a *cívis* leginkább tartalom nélküli „díszítőjelzője” lett Debrecen városának és lakóinak.

Ezért mondhatjuk és hangsúlyozhatjuk, hogy Kálnási Árpád munkája értékörző, amelyben a lexikon műfajának megfelelően szócikkekből tárulnak fel a cívisek gazdasági, szellemei életének, hitvilágának, mindennapjainak, beszédének jellemzői. Ahogy a szerző az Előszóban írja: a *Lexikon* végigkíséri a cívisek egész életét „születéstől a halálig, a kereszttelőtől a lakodalmon át a temetésig; tárgyalja (elemi) iskolai tanulmá-

nyaikat, bemutatja szórakozási alkalmakat.” Fekete Károly püspök úr ajánló soraiban a *Lexikon*nak azt az értékét hangsúlyozza, hogy a szócikkeket olvasva megismerkedhetünk a debreceniséget jellemző gondolkodásmód, mentalitás jellemzőivel, „amelyben jelen van a városi identitás mellett a parasztpolgári, az iparos-kézműves réteg és a Hortobágy térségének népi kifejezéstára, amit színezt a Debrecent évszázadok óta meghatározó iskolakultúra és egyházi élet fogalomtára.”

A szerző, Kálnási Árpád, nyelvész, a debreceni egyetem nyugalmazott docense, a magyar nyelvjáráskutatás és helynévgyűjtés szaktekinetelye. Az 1980-as évektől sorra jelenteti meg (részben Jakab Lászlóval és Sebestyén Árpáddal közösen) a Fehérgyarmati, a Nyírbátori,

a Mátészalkai és a Csengeri járás földrajzi neveit, majd elméleti munkában összegzi a szatmári helynévtípusokat és rétegződésüket. Tiszakóródi születésűként a szatmári nyelvjárás kutatója, *Népi beszélgetések Szatmárból* című munkája a tágabb szülőföld beszélt nyelvének, azzal együtt hagyományának, kultúrájának dokumentuma. Kálnási Árpád munkássága szorosan kapcsolódik a Debrecenben iskolát teremtő, mindmáig az egyik legnagyobb hatású nyelvész, néprajzkutató, Csűry Bálint hagyatékához. Nem véletlen, hogy a *Fejezetek a Csűry-iskola történetéből* című könyvében is bemutatott alapelvek vezérlik kutatóútjait: a néprajzzal együtt a magyar népi kultúrát, a néprajz egészét, a tárgyi és szellemi néprajzot is vizsgálni kell; nemcsak az adott jelen társadalmának összefüggéseit kell bemutatni, hanem fel kell tárni annak múltját is. Csűry Bálint tervei között már ott volt egy cívis szótár elkészítése, ez azonban számos objektív és szubjektív ok miatt még csak terv maradt. Az 1985-ös debreceni Csűry-centenárium emlékülésen Imre Samu nyelvész úgy fogalmazott, hogy ennek a tervnek a megvalósítása „lenne az egyik legszebb és legméltóbb hozzájárulás Csűry Bálint emlékezetének ápolásához Debrecen részéről.” Ezt az óriási feladatot, tudóst és embert próbáló munkát vállalta magára Kálnási Árpád, amikor tanítványával és közel száz idős adatközlő bevonásával elkezdte a debreceni cívis néprajz gyűjtését. Munkája eredményeként 1999-ben megjelent a *Cívis beszélgetések Debrecenből*, 2005-ben a *Debreceni cívis szótár*, majd 2008-ban a *Debreceni cívis szólások és közmondások*. Mindhárom kötet előzménye, közvetlen forrása lesz a

*Lexikon*nak, hiszen már a gyűjtési és feldolgozási munkák során nyilvánvalóvá vált, hogy az óriási és különböző jellegű adatmennyiség, valamint Csűry Bálint következetesen végigviendő szellemi öröksége miatt „a cívis nyelvi–néprajzi–hely- és művelődéstörténeti komplex leírás jelentené az igazi szintézist, s hogy ezt megvalósítani nem szótár, hanem lexikon formájában célszerű.” – ahogy Kiss Jenő a 2019-ben megjelent négykötetes összegző munka, *A debreceni cívis élet lexikona* első kiadásának recenziójában írja a *Magyar Nyelv* című folyóirat 2002/2-es számában. Ő hangsúlyozza azt is, hogy a *Lexikon* komplex szemléleten alapul, „...a debreceni cívis világ nem csupán szókészletének meghatározott források alapján történő számbavétele, hanem főként néprajzát, de hely-, művelődés- és gazdaságtörténeti vonatkozásait is figyelembe vevő leírása. A nyelvészeti indíttatás és szempont mellett fokozatosan tért nyert a néprajzi–művelődés- és helytörténeti nézőpont.”

A *Lexikon* időkeretét a múlt század első felének évtizedei adják, „azok az évtizedek, amelyekről idős adatközlőimnek közvetlen vagy közvetett (szülőktől, nagyszülőktől rájuk hagyományozott) emlékei voltak.” – írja Kálnási Árpád az Előszóban. Itt szólhatunk arról, hogy már a *Lexikon* előzményét adó, fentebb említett munkák anyagának gyűjtésekor is a „belülről láttatás” elve volt a meghatározó a szerző és a munkát segítő, a témából számos szakdolgozatot is készítő magyar szakos egyetemi hallgatók számára. Ennek az elvnek a továbbvitele, az adatközlők (úgyis mint a debreceni cívis világ utolsó kompetens beszélőinek) kiválasztása, a korábbi forrásanyagok (köztük az *Új magyar tájszótár* megfelelő

címszavainak, Csűry Bálint *Szamosháti szótárá*-nak) feldolgozása, és annak az adatközlőktől gyűjtött élőnyelvi, helyi vonatkozású anyaggal való kiegészítése, gazdagítása adja már a korábbi munkák és majd a szintézist adó *Lexikon* hitelességét, kiemelkedő szakmai értékét.

A cívis világ teljességének bemutatásához a *Magyar néprajzi lexikon* jelentette az alapot, emellett a *Magyar Néprajz* nyolc kötetének debreceni és hortobágyi vonatkozású fejezeteit, valamint a cívis élet jeles kutatóinak, Balogh Istvánnak, Ecsedi Istvánnak, Zoltai Lajosnak forrásértékű munkáit is felhasználta a szerző. A *debreceni cívis élet lexikona* így – a lexikon műfajában is egyedülálló módon – a tárgyalt fogalmakkal kapcsolatos nyelvi/nyelvváltozati, néprajzi, művelődéstörténeti, helytörténeti stb. ismereteket összefoglalva, négy kötetével, mintegy 1750 oldalával válik a cívisváros hagyományainak szócikkekbe foglalt megőrzőjévé.

A *Lexikon* önálló és **utaló** szócikkek-ből áll. Az előbbinek két fő típusát különíti el a szerző: a **nyelvtani** és a **fogalmi** szócikkeket. A korábbi munkákhoz, elsősorban a cívis szótárhoz képest ez utóbbiak jelentik az újat, s járulnak hozzá a cívis világ teljes bemutatásához. A sokrétűséget is érzékeltetve válasszunk ki néhány példát ezekből a címszavakból: *ablakjog* (cívis jogszokások), *állatgyógyászat*, *bábarontás* (hiedelemvilág), *bilyogozás* (állattartás), *cívis népnyelvi frazémák*; *Csokonai Vitéz Mihály, Református Kollégium* (személyek, intézmények), *Debrecen gazdasága és társadalma*; *gazdabál* (szórakozások, ünnepek), *hajviselet*, *tisztálkodás* (mindennapok), *házasság*, *temetés* (cívis szokások), *Hegyeshasú Balogh Péter*, *Részeges Csizsár István* (cívis ragadványnevek); *kalapos*, *szűrhimzés*

(kismesterségek), *Kistemplom*, *Tímár utca* (épületek, utcanevek); *magyar szürke marha*, *pézsma virág* (növény- és állatvilág), *népi betegségnevek*; *szárazpaszuly*, *tésztás kása* (ételek és elkészítésük), *tanyasi iskola*; *területmértékek*, *Tolnai Világlapja* (műveltség). Ezeknél a címszavaknál, szócikkek-nél válik igazán fontossá a szerző által következetesen alkalmazott „szétutalásos módszer”, amellyel egyrészt elkerüli a nagyobb témaköröket tárgyaló szócikkek túlzásfoltosságát, másrészt lehetővé teszi az újabb, kapcsolódó információkkal való összekötést, több esetben így szinte egy-egy esszé „megszületését” az adott témakörökből.

A *Lexikon* újdonsága és eredményei között kell szólnunk az azokat az ismereteket feldolgozó fogalmi szócikkek jelentős számáról, amelyek eddig többnyire kívül estek a tudományos vizsgálódás körén: pl. *emberi test*: pl. testi-szellemi fogyatékoság; testrészek, a *nemi élet*, *káromkodás*, *ráolvasások* stb.

A **nyelvtani szócikkek** felépítésükben a regionális tájszótárak gyakorlatát követik. A szócikket a félkövérrel szedett címszó vezeti be. Közöttük vannak a köznyelvvél megegyező szavak, vannak olyanok, amelyek alakjukban (pl. *bornyú*, *befősz*, *íca*, *mejj*) vagy jelentésükben is eltérők (pl. *huncutka*, másként *dugóhúzó* = pájész, *művész* = prostituált, *kisóványodik* = a föld terméketlenné válik). Számos olyan címszó van, amely a köznyelvben ismeretlen (pl. *elszámuklál* = időt hasztalanul eltölt, *gibu* = kis termetű, sovány gyerek, *hanglér* = szájhős, *kukó* = a tojás héja, *zizmál* = összekuszál). Ezekben a szócikkekben elmaradnak a nyelvtudományban és az oktatásban ismert minősítések (alaki, jelentésbeli és valódi tájszó), a lexikonjelleg, a nagyobb

olvasóközönséget megszólítani akarás szándéka nem is kívánja meg ezeket. (A kutatók számára azonban nagy lehetőség kínálhat a cívis nyelv szókincsének ilyen szempontú rendszerezése). A köznyelvi változattól eltérő, tájnyelvi címszók esetében a köznyelvi forma minden esetben utaló címszóként szerepel. A *Lexikon* nyelvtani szócikkeinek nagy érdeme – mint minden nyelv és nyelvváltozat, így a cívis népnyelv változatokban élésének, variabilitásának bizonyítéka is – a címszók **alakváltozatainak**, ejtésváltozatainak közlése. Pl. *bazsalikom* – *bazsajikom*, *bontófésű* – *bontóufűsű*, *disznó* – *disznóu* – *disztóu*, *kenyér* – *kenyír*, *őkfeljük* – *űkfeléjek* (= *őfeljük*); *tehen* – *tehen*, *tükör* – *tűkör*.

A szócikkek felépítésének újdonsága az is, hogy ezek élén címszóként **szószerkezetek** is megjelennek: pl. *barázdára kapál*, *berakott konyha*, *csorgó szélű kalap*, *egyleres kemence*, *harmadrendű búza*, *zsibvásáros kofa* stb. Ez a fajta „széttagolás” nem válik a *Lexikon* kárára, sőt éppen a tárgyalt fogalmak, cselekvések alkategóriáinak címszóba emelésével tudja még jobban felhívni a figyelmet a helyi sajátosságokra.

Szintén dicséretes a cívis népnyelvet jellemző legfontosabb **alakítani jelenlégek** címszóban való jelölése, így az ikes ragozásnak a köznyelvi változattól való eltérései: pl. *eldolgoz*, *összerogyik*, *repdes(ik)*, *pisil(ik)*; vagy az egyes szám 3. személyű *-en* személyrag (*megyen*, *odatesz/en*); továbbá az igeragozás egyéb jellegzetességeinek megjelenítése: pl. *kelletik*, *kén*. A címszók alakváltozatait fonetikusan leírva, az ún. nagyolt átírással kapjuk meg. A nagyolt átírás a magyar nyelvjárások hangjainak jelölésére készült, a nyelv- és néprajztudományban

használt, egyezményes jelölést biztosítja.

A szótárak gyakorlatának megfelelően a szócikkek további részében a **szófaji minősítés**, a **jelentés(ek)**, a **stílusminősítések** és gyakran **példamondatok** találhatóak.

Külön kiemelendők azok a szócikkek, amelyekben a fogalomhoz ún. **kötött nyelvi elemek**, azaz szólások, közmondások, állandó szókapcsolatok társulnak, ill. ahol az adatközlőktől kapott élőnyelvi szavak, mondatok, magyarázatok színesítik a szárazabb tudományos stílust. Két példa ezekre:

„**vagyon** fn. Szólás: *Ott a vagyon kiretik*. – mondják gúnyosan, ha gazdag (és csúnya) lányt szegény legény akar feleségül venni. *Kiment a hátán a vagyonnak*.: elherdálta az örökséget. *Seggire vert a vagyonának*.: elprédálta a vagyonát. Közmondás: *Ebül szerzett vagyon, ebül vész el*.: a tisztességtelen úton szerzett javakat általában hamar elprédálják.”

„**ágymelle** ágymejji fn. **1.** A fejtől lévő párnaalj. Az ágymejjibe, vagyis a párna alá tettük a pizt, könyvet vagy az újságot.”

A *Lexikon* címszavainak stílusminősítése főként a szavak használati körével kapcsolatos tudnivalókat tartalmazza. Kálnási Árpádot idézve: „Legfontosabbnak a szakmai (kismesterségbeli) szókincsrétegre utalást tekintettem, hiszen a lexikon ilyen jellegű szavakat (fogalmakat, fogalomköröket) tartalmaz a legnagyobb számban.” Ilyenek pl.: *fazekasmesterség*, *kerékgyártó*, *mézeskalácsos*, *méhészet*, *szíjgyártó*, *szűrszabó*, *tímármesterség*.

Elmélyülve a *Lexikon* szóanyagában jogosan vetődhet fel bennünk az a kérdés, milyen nagyságú lehet a cívis népnyelv **szókészlete**. A szerző számításai szerint kb. 20 ezernyi népnyelvi szóval

számolhatunk, legjobb adatközlőinek anyanyelvjárási szóismerete a 15 ezres nagysághoz közelít. Ezt érzékeltetve jegyezzük meg, hogy pl. a *kenyér* szócsalágjába 50 címszó (pl. *kenyérdúc*, *kenyér-sütés*, *kenyérpusztító*), a *káposztáé*ba 27 tartozik (pl. *káposztagyálulás*, *káposztás* *cvekedli*, *káposztáshordó*).

Ez az igen jelentős mennyiségű szóanyag további kutatási lehetőségeket is kijelöl. Érdekes lenne a különböző típusú tájszavak társadalmi érvényességének vizsgálata, a jelentős mennyiségű idegen szó eredet szerinti csoportosítása. A *Lexikon* anyagából egyelőre az bontható ki, hogy „A művelődés területén a *latin eredetű jövevényszavak és kifejezések*, a sokoldalú gazdasági (és művelődési) kapcsolatok vonatkozásában a *német jövevényszavak*, a pásztorkodás területén a *román eredetű jövevényszavak* vallo-mása a legtanulságosabb.”

Kálnási Árpád következetes rendszerének, jelölésének, utalásainak köszönhetően már a *Lexikon* lapozgatása, olvasása közben is egyre szélesedő és mélyülő ismereteket kaphatunk a cívis világról, a **cívis nyelvről**. Maga a szerző a legnagyobb terjedelmű fogalmi szócikkben, közel tíz oldalon, valódi tanulmányban foglalja össze a cívis népnyelv jellemzőit, mutatja be a cívis népnyelvi frazémákat (szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat). A „szíp debreceni beszéd” a jelentős belső tagoltságot mutató Tisza-Körös vidéki nyelvjárási régió hajdú-bihari csoportjának nyelvvaltozához áll a legközelebb, így a cívis népnyelv jellemzőin kívül a nagyobb nyelvjárási egység sajátosságaihoz is számtalan új adatot kapunk. A cívis nyelv hangtani jelenségei közül az erős í-zés (*níz*, *beszíl*, *göriny*), az ó, ő, é kettőshangzós ejtése

(*ajtóu*, *nízőü*), a köznyelvi *o*, *ö* helyén ejtett *ú*, *ű* (*lú*, *kű*) a legjellemzőbb. Erősen *e*-ző is a nyelvjárás (*veres*, *seper*). A népnyelv mássalhangzó-jelenségei közül az általános *j*-zés (*bazsajikom*, *pájinka*), a magánhangzók közötti mássalhangzó-nyúlás (*tüled* = tőled, *szöüllőü* = szőlő); a különböző hasonulások (*salló* = sarló, *pallag* = parlag), továbbá a szóvégi *n* – *ny* váltakozása emelhető ki (*bizon*, *Debreceny*). A helyi nyelvjárás a szó eleji mássalhangzó-torlódásokat igen változatos módon oldja fel: *krajcár* → *karajcár*, *gróf* → *geróf*, *spenót* → *penót* stb. Jellemzők még a köznyelvi zöngés-zöngétlen mássalhangzóejtéstől eltérő realizációk is: pl. a *kugli* = *kukli*, de lehetséges a *gugli* ejtészváltozat is. Az igeragozási jelenségek közül a nyelvtani szócikkeknek már említettekén kívül a *hí*, *szí* (= hív, szív), *ett*, *itt* (=evett, ivott) töváltozatok az általánosak. Felszólító mód, egyes szám harmadik személyben gyakoriak az *agygyík* (=adjon), *jöjjík* (=jöjjön), *űjjík* (=üljön) ikes ragozású alakok (a köznyelvben ezek iktelenek). A birtokos személyjelek nyíltabbak a köznyelvben általánosaknál: *kertyek* (=kertjük), *fésűjök* (=fésűjük). Mondattani jellemzőként a cívisek nyelvhasználatában a *fele* névutó a cselekvés folytonosságát, lezáratlanságát jelzi: *Szedte az almát lefele. Varrogattuk megfele*.

Kálnási Árpád összefoglaló szócikkében beszél a cívis népnyelvet jellemző sajátos **szóképzési módokról** (*kérincsel*, *kótyalagos*, *szerelmeskedik*) és a „különleges” **határozószók** sokaságáról (*bagoly szemre*, *kakukknapi*, *kert hátul*, *poroszkán*). Soroljunk fel még néhányat a recenzens által is nagy örömmel olvasott, általában igen régies alakváltozatokat tükröző példák közül: *árvahodik*

(=elárvul), *ballagál* (=ballag), *elenyészlik* (=elenyészik), *megéhiül* (=megéhezik), *tűnődik* (=gondolkodik, tűnődik); illetve *arrunnét* (=onnan), *ettőlön* (=ettől kezdve), *estenden* (=estefelé), *mihent* (=mihelyt).

A nem szakember olvasók számára is nagyon érdekesek az **igekötők** sajátos, a köznyelvtől és egyéb nyelvjárásoktól eltérő jelentésárnyalatai (a szakembernek pedig a részletesebb elemzés, rendszerezés, ill. a további kutatások alapját jelenthetik: *becsudálkozik* = berüg, *benevel* = felnevel, *felmosogat* = elmosogat, *elaggul* = megöregszik, *odaházasodik* = beházasodik).

Rendkívül sok **ikerszó** gazdagítja a cívis népnyelv szókincsét: *dedveduda* = gizgaz, gyom, *dideri-zimberi* = nagy hideg, *lyigget-lyuggat*, *seseg-susog*. Szintén a játékoság, a derű, az életvidámság hordozói, mutatói az alábbi példák, illetőleg nyelvi jelenségek: *betopánkázik* (=kissé ittas) → eufémizmus (**szépítő kifejezés**); *civilális* (=vicinális) → **szótagfelcserélés**; *nyakontökül* (= alacsony ember), *retkeszöfi* (=piszkos kislány) → **mondatok, szó szerkezetek önállósodása**, szófajváltás; **szóalakkeveredések**: *virđít* (= visít + ordít), *rombál* (= rombol + rongál). Megmosolyogtatók a **névcsőfólok** is: *Balázs, fejín van a darázs, Eszter-Peszter, lóug a pendej, majd felhajtya a tóut ember*.

A *Lexikon* névanyagában kiemelkedő Debrecen és a Hortobágy **helyneveinek**, helynévtípusainak, határ-, dűlő- és utcaneveinek összegyűjtése és szócikkbe foglalása: pl. *Púpos-hegy, Rakottyás, Libanyomás, Péterfia-dűlő, Basahalom, Faraktár utca*. A rendszerező, elemző bemutatás túlnő a *Lexikon* keretein, de az óriási adatmennyiség és a szócikkeket bevezető

tő történeti áttekintés kellő alapot ad a *Lexikon* anyagának ilyen irányú további feldolgozásához. Ugyanez mondható el a cívis szókincs olyan rétegeiről, mint az állatterelő, állatüző szavak (*bebebe, coki, csára, houka te, kvácsa* stb.); a **gyermeknyelvi szavak és mondókák** (*bibis, csócsa, popál* stb.); a különleges stílushatású hangutánzó és hangulatfestő szavak (*körfőtyöl, kucu, pitypalatty, tyutyumutyu* stb.) rendszerezési, több szempontú elemzési lehetőségeiről is.

A *Lexikon*t olvasva megtudhatjuk azt is, hogy a szintén jelentős számú cívis **ragadványnevek** elterjedésében nagy szerepe volt a társadalom gazdasági, felekezeti egységeinek, a foglalkozási ág azonoságának, a családi kapcsolatoknak, de nagyon érdekesek azok a ragadványnevek is, amelyek külső-belső tulajdonságra, beszédmódra, lakhelyre stb. utalnak: *Amerikás Kovács Ferenc, Csődörös Molnár József, Istenföldi Kertész László, Mérges Kovács János, Sánta Birinyi Imre* stb. Ezek a ragadványnevek (és a személynévek is) a **cívis frazémákban** (szólásokban, közmondásokban) is felbukkannak: *Az időű a gazda, nem Piszte Kis Jankóú., Jóú vóundál Barca Daninak.* (= A kegyetlenkedő embernek mondják) stb. Izgalmas kérdés lehet az is, hogy napjainkban a ragadványnevek közül melyek az élők, vagy melyek váltak ma is használt, megkülönböztető névvé.

Mint ahogy fentebb már említettük, a *Lexikon* felépítésében igen jelentős szerepet kaptak a fogalmi szócikkek, s ezen belül a néprajzi megközelítések, hiszen – mint ahogy a munka címében is szerepel – a debreceni cívis élet bemutatása a kötetek szerkesztőjének a fő célkitűzése. E szempontnak megfelelően szinte pontról

pontra, szócikkról szócikkre, a néprajzi témafelosztás rendszere alapján nyomon követhető a városban élt parasztpolgárságnak az emberi élet fordulóihoz, a naptári ünnepekhez, a gazdasági életben betöltött szerepéhez, illetve a társadalmi berendezkedéshez vagy a jogszokások betartásához (vagy éppen betartatásához) való hozzáállása, azok gyakorlása.

Engedtessek meg, hogy előljáróban a néprajzi recenzens személyes kötődését is megemlítem, hiszen nagykorúvá válásomig e táj, s ebben e város, Debrecen határozta meg mindennapi létemet; beszéltem a debreceniek tájszólását, kisebb koromban játszottam a gyerekek hagyományos játékait, s felmenőim és szomszédaink révén ismertem és átélhettem a falusi–paraszti lét hétköznapi és ünnepi rendjét, szokásait, részt vettem a földművelés és állattartás bizonyos munkameneteiben, egyszóval közelről tapasztalhattam meg egy részét annak a tudásnak, amit Kálnási Árpád kötetei nyújtani tudnak az az iránt érdeklődőknek. Ezért is volt izgalmas a számomra ezt a munkát lapozgatni, hiszen saját emlékeim idéződtek fel a szócikkeket olvasgatva.

„A debreceni cívis élet lexikona”. Ízlelgetve a címet, tolnak elő az ember fejében a fogalmak: ez vagy az a szócikk benne van-e valamelyik kötetben? Vajon minden értelmezése szerepel-e a fogalomnak? Van-e értelme a *Néprajzi Lexikon* után egy ilyen kiadványnak, hiszen ha valakit érdekel egy-egy néprajzi kifejezés, tárgy, szokás stb., felüti a lexikon megfelelő kötetét, és bő irodalommal, szakmai magyarázatokkal, fotókkal, rajzokkal, kottákkal stb. előtte áll a kívánt szócikk.

És épp ez az érdekessége és jelentősége

a jelen kiadványnak: az egyéb helyeken megjelent összefoglaló munkákkal, lexikonokkal ellentétben nem az egész táj vagy ország valamennyi néprajzi jelenségét kívánja az olvasónak átadni, hanem kifejezetten csak Debrecenre és a hozzá valamilyen módon kapcsolódó környezetre fókuszálva, az egyedit, a sajátosat emeli ki, s ezeket rövidebb-hosszabb szócikkekben tárgyalva az eszenciáját adja a „debreceniség”-nek. A kötetekkel nem akarnak a látványnak áldozni: nincsenek telis-tele fényképpel és magyarázó ábrák sokaságával (ami van, az azonban pontosan annyi, amennyi kell a meghatározott szócikk illusztrálásához, magyarázatához – köszönet érte a szerző feleségének, Kálnásiné Bíró Katalinnak), a hangsúlyt inkább a szövegek által nyújtott mondanivalóra helyezik.

A *Lexikon* igen nagy teret szentel a **szokásleírásoknak** – némelyiket röviden, csupán néhány sorban intézve el, míg másokat bővebben, több szócikkre tagolva jár körül. Az emberi élet fordulóihoz kötődő szokások között több szócikkben mutatkozik meg a legelső, a *szülés*, majd az ezután következő *gyermek* leírása, s a korabeli protokoll szerint a (református) felekezetbe történő befogadás, a *keresztelő* aktusának lefolyása, kiegészülve a hozzá tartozó *keresztnevéadás* és *keresztszülő* kiválasztásával. Részletesebben bemutatandó példaként az egyik legfontosabbat, a *házasság*-ot, a *házasságkötés*-t emelném ki, ahol a *házassági rokonság* fogalomkör tisztázása után lépésről lépésre bomlik ki a nászhoz vezető *házasságkötés szokásköre* (jó két és fél oldal terjedelemben), kezdve a *szerelmi jóslás*, *szerelmi varázslat*, majd a *szerelmi ajándék* szokáselem tárgyalásával,

eljutva a *menyasszony*, *vőlegény* által adott *jegyajándék*-ig, nem feledkezve meg a *jegyesség* nagyon fontos, külvilágnak (is) szóló, látványos megnyilvánulásáról, a *jegygyűrű*-ről sem. Természetesen, ha végigvesszük a házasságkötést megelőző ezen aktust bemutató további szócikkeket, akkor a *jegyíng*, *jegykabát*, *jegykendő*, *jegykeszkenő*, *jegylajbi*, *jegypénz*, *jegyruha*, *jegyskatulya* mind-mind a szokáshoz fűződő elemek részét képezik. Ha időrendben tovább haladunk, következik az *esküvő*, ami előtt azért szó kell, hogy essen a *hozomány*-ról is, de az egyik leghosszabb terjedelmet, két és fél oldalt maga a *lakodalom* leírásának szócikke foglalja el. Külön helye van a *lakodalmi étkezés* bemutatásának (meg az ehhez kapcsolódó *szakácsasszonyok tánca* szokásnak), s az est fénypontjának, a *menyasszony(i) tánc*-nak. Maga a *menyasszony* címszó több egyéb szócikket vonzva, kiegészülve a *menyasszonyfátyol*, *menyasszonyi csokor*, *menyasszonyi koszorú*, *menyasszonyi láda*, *menyasszonyi ruha*, *menyasszonyrablás*, *menyasszonytorta* szócikkekkkel, az egész szokásrend leírását tartalmazza.

Az ***emberélet fordulóinak*** végső állomásaként az elmúláshoz, a *halál*-hoz kapcsolódó szokásrend az ezeket taglaló számos szócikk formájában jelenik meg a *Lexikon*ban. A *halálbíró*, *halálmadár*, *halálveríték*, *halálra való batyu*, a *gyász*, *gyászév*, *gyászhuszár*, *gyászistentisztlet*, *gyász-kendő*, *gyászkeret*, *gyászkocsi*, *gyászelevél*, *gyásznép*, *gyászos ház*, *gyászszebkendő* a *halott* illendő elsíratásával és eltakarításával válik teljessé, amikre a *halottas ember*, *halottas ház*, *halottaskendő*, *halotti főkötő*, *halotti öltözet*, *halotti tor*, *halottkísérés*, *halottlátni*, *halottlátó asszony*, *halottmosdató asszony*, *halottnéző*, *halottvirrasztás* és a *halottvivő* szócikkek adta magyará-

zatok szolgálnak. Természetesen, a végső aktusra, a *temetés*-re is bő két és fél oldalt szentel a *Lexikon*, kiegészítve a *temetési menet*, a *temetkezési vállalat*, a *temető*, a *temetőárok* és a *temetőcsősz* szócikkek bő három hasábjával. A temetés során kialakított *sír* jelzi az elhunyt nyughelyét, az ehhez kapcsolódó *síráds*, *síráso*, *síratás*, *síratóasszony*, *sírbaeresztő* kötél, sírbolt, síremlék, sírfelirat, sírgödör, sírhant, sírhely, sírjelek és a sírkő címszakban pedig a temetési folyamatot meg az emlékőrzést magyarázza a szerző.

A ***naptári ünnepekhez*** kapcsolódó szokáselemek szintén bő terjedelemben vannak jelen a kötetek lapjain: a *húsvét*, *húsvéti locsolás*, *húsvéti tojás*, *pünkösd*, *pünkösd királyság* tavaszi–nyáreleji szokásvilága éppúgy megelevenedik a *Lexikon*ban, mint a téli ünnepkör legjellegesebbje, a *karácsony* meg az ahhoz ma már elengedhetetlenül kapcsolódó *karácsonyfa*.

Természetesen, egy recenzió keretében nincs lehetőség az összes olyan néprajzi témakörre felhívni a figyelmet, amelyek szerepelnek a kiadványban: számtalan egyéb, érdekes leírást találhatunk a kötetekben, szinte nincs is olyan találmány felüti oldalpár, ahol legalább két-három szócikk ne tartalmazna valamilyen néprajzi magyarázatot, jelenséget. Gyerekkori emlékeimre hagyatkozva – amikor is nagyanyámmal a szappanfőzőkhöz bebusoztunk-vonatoztuk a nagyvárosba –, kikerestem a *szappanfőzés* szócikket, ahol még tizenegy, a mesterséghez kapcsolódó egyéb szó és fogalom is előkerült (emiatt is érdemes figyelmesen böngészni az ilyen lexikonokat, hiszen az olvasó óhatatlanul is el-el kalandozik a szócikkek között, újabb és újabb információkkal gazdagítva a tudását...).

Másik, hasonló gondolatom a gyerekkori falusi közös játékaink nevének megke- resése volt: a *bigézés*, *bújócskázás*, *ickázás*, *gombozás*, *ostorcsapó* mind benne van a *Lexikonban*, így a hiányosságok felderí- tésére irányuló kísérletezésem itt is meg- hiúsult.

Összefoglalva: Kálnási Árpád kiváló, igényes munkája hatalmas terjedelemben mutatja be egy hajdani cívisváros lakói- nak nyelvét, hétköznapi és ünnepi éle- tét, társadalmát, jogszokásait, nevezetes személyeit és még minden egyebet, ami a város múltját jellemezte. A Debrecenhez és a cívis élethez kötődő minden ezutáni kutatás megkerülhetetlen forrása. A négy, keménykötésű kötet megjelenésében is

impozáns, nem is szólva a borító kék- sárga színéről, amellyel – nem csekély lokálpatriotizmusról téve bizonytságot – tervezője, Kálnásiné Bíró Katalin Deb- recen városa zászlájának színeit idézi az olvasók elé. Külön előnye a munkának, hogy már az internetről is szabadon letölthető a [https://nagykonyvtar.drk. hu/kiadvanyaink/a-debreceni-civis-elet-lexikona-tarthelyrol](https://nagykonyvtar.drk.hu/kiadvanyaink/a-debreceni-civis-elet-lexikona-tarthelyrol).

KÁLNÁSI ÁRPÁD: A debreceni cívis élet élet lexikona. 2. kiad. Debrecen, 2021. MTA TABT Területi Bizottság Titkársá- ga, 1. k. 522 p., 2. k. 436 p., 3. k. 417 p., 4. k. 366 p.

P. LAKATOS ILONA – PÁLL ISTVÁN

Szerzőink

Jakab Attila – régész, Jósa András Múzeum, Nyíregyháza

Dr. habil Krámlí Márta DLA – szobrászművész, egyetemi docens, Pécsi
Tudományegyetem, Kismaros

Marik Sándor – újságíró, Budapest

Németh Erika – szobrászművész, Nyíregyháza

Dr. Páll István PhD – etnográfus, Nyíregyháza

Pállné dr. Lakatos Ilona PhD – ny. főiskolai tanár, Nyíregyháza

Dr. Reszler Gábor PhD – történész, ny. főiskolai tanár, Nyíregyháza

Serfőző Simon – Kossuth-díjas költő, író, Budapest

Dr. habil. Szabó Csaba PhD – főigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár

Szabó Sándor – gitárművész, zeneszerző, zenekutató

Szemán László – levéltáros, PhD-hallgató, Nyíregyháza

Dr. Takács Tibor PhD – történész, ÁBTL, Budapest

Támuly Zsuzsanna – szobrászművész, Kaposvár

Dr. Terdik Szilveszter PhD – főmúzeológus, Iparművészeti Múzeum, Budapest

Végh Antal (1933–2000) – író

Prof. Dr. Véghseő Tamás – filozófus, teológus, egyháztörténész, Szent Atanáz
Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, MTA-
SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség
Kutatócsoport

Dr. Zimonyi Zoltán – irodalomtörténész, kritikus, Piliscsaba

750 Ft

KRÁMLI MÁRTA: IDŐ/TEKNŐS (2023)

E számunk
megjelenését
támogatta:

Nemzeti
Kulturális
Alap